

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİ MATBU KİTAPLARDA RESİM
KULLANIMI (1729-1850)

HAZIRLAYAN
Fatma ÖZDEMİR
1340208001

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Bahattin YAMAN

ISPARTA - 2020

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Osmanlı Dönemi Matbu Kitaplarda Resim Kullanımı (1729-1850)” adlı tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Fatma Özdemir
27.11.2020

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Fatma ÖZDEMİR
Öğrenci Numarası	1340208001
Enstitü Ana Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Prof. Dr. Bahattin YAMAN
Tez Başlığı	Osmanlı Dönemi Matbu Kitaplar da Resim Kullanımı (1729-1850)
Turnitin Ödev Numarası	1428420666

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 199 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 27/10/2020 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesinin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç;
% 16 'dır.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

27 / 10 / 2020

Prof. Dr. Bahattin YAMAN

(ÖZDEMİR, Fatma, *Osmanlı Dönemi Matbu Kitaplarda Resim Kullanımı (1729-1850)*, Doktora Tezi, Isparta, 2020)

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin gerek mimarisi gerekse el sanatları asırlar boyu insanları hayran bırakmıştır. Sanatın devlet eliyle desteklenmesi ile saray ortamında en nadide yazma eserler oluşturulmuş ve hat, tezhip, minyatür örnekleri günümüze kadar gelebilmiştir. Osmanlı'nın en parlak dönemlerinde özellikle padişahların isteği doğrultusunda resimli kitaplar hazırlanmış ve bu şekilde birçok konu görsel dile aktarılmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti Batı'daki gelişmeleri takip etme yoluna gitmiştir. Nitekim Batı'da kullanılmaya başlanan matbaanın Osmanlı'ya girmesi de kaçınılmaz olmuştur.

Matbaanın kullanılması, insanların bilgiye daha kolay ulaşmasını sağlaması sebebiyle kültürel anlamda atılan büyük bir adım kabul edilir. Matbaa ile birlikte Osmanlı Devleti'nde yazma kitap kültürünün basma kitaba evrilmesi süreci de başlamıştır. Bu süreçte basılan kitaplarda yer alan resimlerin ne şekilde olduğu sorusu çalışmanın çıkış noktası olmuştur. Bu bağlamda ilk kitabın yayınlandığı 1729 tarihinden, basma kitabın yaygınlaştığı 1850'ye kadar olan süre içerisinde basılmış olan eserler büyük oranda görülerek resim tespiti yapılmıştır. Resimli olduğu belirlenen 49 eser konu bakımından, teknik açıdan, resimleri hazırlayanlar ve canlı figürü kullanımı yönünden değerlendirilmiştir.

Genel olarak bakıldığında resimli matbu kitapların -yazma eserlerin aksine- sanatsal birer yapıt olmayıp daha ziyade işlevsel yönünün ön plana çıktığı görülür. Özellikle de konu ekseninde bakıldığında askerî ve bilimsel konulu eserlerin resimli olarak sayıca fazla olması ve de bu eserlerde yer alan resimlerin konuları açıklayıcı bir nitelik göstermesi matbu kitaplardaki resimlerin belli bir ihtiyaca cevap vermeyi amaçladığını düşündürmektedir. Ayrıca resimlerin büyük bir kısmının basit şekillerden ve teknik çizimlerden oluşması da bu düşünceyi desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Minyatür, Matbaa, Resimli Matbu Kitaplar, Gravür Sanatı, Taş Baskı.

(OZDEMIR, Fatma, *Use of Painting in Printed Books in the Ottoman Period (1729-1850)*, PhD Thesis, Isparta, 2020)

ABSTRACT

Ottoman Empire's both architecture and handicrafts impressed people for centuries. With the support of art by the state, the most rare manuscripts have been created in the palace environment and some copies of calligraphy, ornamentation, miniature painting have survived until today. Picture books were prepared especially in line with the demands of the sultans in the brightest periods of the Ottoman, and in this way, many subjects have been translated into visual language. In the 18th century, the Ottoman Empire went to follow the western developments. As a matter of fact, it was inevitable for the printing press that started to be used in the west to enter the Ottoman Empire.

The use of the printing press is considered a major cultural step, as it allows people to access information more easily. With the printing press, the process of translating the culture of manuscripts into printed books in the Ottoman State has also started. The question of how the pictures in the books published in this process have been the starting point of the study. In this context, the works that were published in the period from 1729 when the first book was published until 1850, when the printed book became widespread, were largely seen and picture was determined. 49 works, which are determined to be illustrated, were evaluated in terms of subject, technically, from the point of view of those who prepared the paintings and the use of live figure.

In general, it is seen that printed books unlike manuscripts - are not artistic works, but rather their functional aspects come to the fore. Especially when viewed on a subject basis, the number of military and scientific subjects are illustrated, and the pictures in these works show an explanatory quality to the subjects, suggesting that the pictures in the printed books aim to meet a certain need. In addition, the fact that most of the pictures consist of simple shapes and technical drawings support this idea.

Key Words: Ottoman State, Miniature Painting, Printing Press, Printed Books With Pictures, Engraving, Lithograph.

ÖNSÖZ

İlk çağlardan beri insanlar yaşantılarını ve önemli gördükleri her bilgiyi bir şekilde kaydetme çabası göstermişlerdir. Bu kimi zaman mağara duvarlarına yapılan bir resim olmuş kimi zaman ise ağaç yaprakları, kemik parçaları ya da hayvan derileri üzerine yapılan işaretler şeklinde kendini göstermiştir. Yazının ve kâğıdın icadı ile bu çaba daha sistematik bir hale gelmiş ve nitekim modern anlamda kitabın doğuşu için ilk adımlar atılmıştır. Önceleri yazma yolu ile oluşturulan kitaplar, 15. yüzyıla gelindiğinde matbaa teknolojisi ile birlikte kısa sürede, çok sayıda ve hızlı bir şekilde hazırlanmaya başlanmıştır.

Yazma kitap kültürünün oldukça ileri seviyelerde olduğu Osmanlı Devleti'nde matbaa, resmî olarak 18. yüzyılın ilk yarısında açılmıştır. Matbaa ile birlikte yazma eserlerin yanında baskı kitaplar da yayın hayatına girmiştir. Osmanlı Devleti'nde üretilen el yazması kitaplar; hat, tezhip, cilt sanatı ve özellikle minyatürleri ile görenlerde hayranlık uyandırmıştır. Bu şekilde sanat eserine dönüşmüş kitapların hazırlandığı bir ortamda matbu kitapların ortaya çıkışı ve içlerinde yer alan resimlerin farklı açılardan değerlendirilmesi üzerinde durulması gereken bir konudur.

Araştırmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümünden müteşekkildir. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı ve yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde matbaanın tarihsel süreci ve dönemin resim faaliyetleri anlatılmıştır. Tezin kapsamı içerisine giren resimli matbu kitaplar ikinci bölümde tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde ise resimler; konuları bakımından, teknik açıdan, hazırlayanlar ve resimlerde canlı figürü kullanımı yönlerinden değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır.

Öncelikle beni bu alana yönlendiren ve çalışmanın tüm safhalarında benden bilgi, tecrübe ve desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Bahattin YAMAN'a çok teşekkür ediyorum. Ayrıca tez savunmasında yer alarak çalışmaya sağladıkları değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Serpil BAĞCI, Doç. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL, Doç. Dr. Doğan DEMİRCİ ve Doç. Dr. Melek DİKMEN'e müteşekkirim. İlaveten bugünlere gelmemde en büyük pay sahibi olan aileme, her

daim yanımda olan ve yaşadığım her türlü zorluğu payşalan eşim Yasin ÖZDEMİR’e, bu süreçte varlıkları ile bana güç veren kızlarım Feyza ve Zeynep Ece’ye şükranlarımı sunuyorum. Burada isimlerini zikretmediğim ancak tez yazma sürecinde bana destek olan tüm değerli dostlarıma da çok teşekkür ediyorum.

ÖYP06184-DR-13 no’lu proje kapsamında çalışmaya verdikleri destekten ötürü Süleyman Demirel Üniversitesi ÖYP Kurum Koordinatörlüğüne ayrıca teşekkür ediyorum.

Fatma ÖZDEMİR
ISPARTA, 2020

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

MATBAA TARİHİ VE DÖNEMİN RESİM FAALİYETLERİ

A. MATBAANIN DOĞUŞU VE YAYILIŞI	11
B. MATBAANIN OSMANLI'YA GİRİŞİ	16
C. OSMANLI'YA MATBAANIN GEÇ GİRİŞİNİN SEBEPLERİ	22
D. 1729-1850 TARİHLERİ ARASINDA FAALİYET GÖSTEREN MATBAALAR.....	25
1. Müteferrika Matbaası	25
2. Fransa Elçiliği Matbaası	27
3. Mühendishâne Matbaası	29
4. Üsküdar Matbaası	32
5. Takvimhâne-i Âmire	36
6. Taş Basma Matbaaları.....	38
7. Bulak Matbaası	41
E. DÖNEMİN RESİM FAALİYETLERİ.....	44

2. BÖLÜM

1729-1850 TARİHLERİ ARASINDA BASILMIŞ RESİMLİ ESERLER

A. DİNÎ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR	54
1. Delâilü'l-Hayrât	54
2. Mârifetnâme	57

3. Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâtı'l-Ahmediyye.....	61
4. Nebzetü'l-Menâsik.....	65
B. TARİH KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR.....	67
1. Târîh-i Îrân	67
C. COĞRAFYA KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR.....	68
1. Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfârî'l-Bihâr	68
2. Târîhü'l-Hindî'l-Garbî	71
3. Kitâb-ı Cihannümâ.....	75
4. El-Medhal fil-Coğrafya.....	81
5. Muhtasar Coğrafya.....	82
6. Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika	84
7. Seyâhat-i Amerika	85
8. Atlas-ı Kebîr.....	87
D. EDEBİYAT KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR.....	90
1. Nevhatü'l-Uşşâk	90
E. MATEMATİK VE GEOMETRİ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR....	92
1. Mecnûa-i Ulûm-i Riyâziye	92
2. Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye	95
3. Telhîsü'l-Eşkâl	96
F. SAVAŞ VE ASKERLİK KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR	97
1. Fenn-i Lağım.....	97
2. Fenn-i Muhâsara	100
3. Alay Ta'lîmi.....	103
4. Nefer Ta'lîmi	104
5. Nuhbetü't-Ta'lîm	108
6. Ta'lîmnâme-i Piyâdegân.....	110
7. Top Bölüğü Ta'lîmi	111
8. Lağımcı Manevrası	113
9. Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân.....	115
10. Avcı Ta'lîmi.....	116
11. Kanunnâme-i Seferiye.....	117

12. Kılavuz Ta'îmi	118
13. Ameliyât-ı Muhâsara	119
14. Usûl-i İstihkâm-ı Kılâ'	120
15. Ta'îmnâme-i Süvâriyân	121
16. Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ'	123
17. Usûl-i İstihkâmât.....	124
18. Usûl'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbîr-i Harekâtihâ	126
19. Usûlû's-Siyâga.....	127
G. TIP VE SAĞLIK KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR.....	129
1. Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân	129
2. Frengî Risâlesi	134
3. Kaplıca Risâlesi	135
H. ZİRAAT KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR.....	137
1. Beyt-i Dihkânî.....	137
I. FEN BİLİMLERİ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR	141
1. Mecnûa-i Fenni'l-Bahriye.....	141
2. Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal	142
3. Füyûzât-ı Mıknatısıyye	144
4. Usûl-i Kimya.....	144
5. Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ.....	146
6. Mesâil-i Hikmet	148
İ. ASTRONOMİ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR	149
1. Mir'âtü'l-Âlem.....	149
2. Ahkâm-ı Külliye-i Sâl.....	151
J. SOSYAL KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR	152
1. Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman	152

3. BÖLÜM

MATBU KİTAPLARDA YER ALAN RESİMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

A. RESİMLERİN KONULARI BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	156
B. RESİMLERİN TEKNİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	166

C. HAZIRLAYANLAR BAKIMINDAN RESİMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	179
D. RESİMLERİN CANLI FİĞÜRÜ KULLANIMI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	186
SONUÇ.....	195
KAYNAKÇA	200
ÖZGEÇMİŞ.....	213

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi
İBB	: İstanbul Bùyükşehir Belediyesi
nr.	: Numara
p.	: Page
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa sayısı
vd.	: Ve diğeri
vr.	: Varak

GİRİŞ

Bilgiyi kayıt altına alma isteği insanlığın tarihi kadar eskidir. İlk çağlardan beri insanlar mağara duvarlarına, kemik parçalarına, ağaç yapraklarına, hayvan derilerine ve bu gibi materyaller üzerine resimler, semboller ve işaretler çizme yoluyla duygu, düşünce ve yaşantılarını kaydetmişlerdir. Zamanla bu malzemeler değişiklik göstermiş¹ ve nihayet yazının ve kâğıdın icadıyla modern kitabın doğuşu için ilk adımlar atılmıştır. Kitabın kendisi kadar çoğaltılması da bir o kadar önemli olmuştur. Önceleri yazma yoluyla kitaplar hazırlanmış ve bu şekilde insanlara ulaşmıştır. Ancak elle çoğaltılan kitaplar hem sınırlı sayıda hem de maliyeti yüksek olması sebebiyle kısıtlı bir kesim tarafından edinilebilmiştir. Bilgiyi yayma isteği yeni yöntemler geliştirmeyi gerektirmiş ve nitekim matbaanın icadı gerçekleşmiştir. Matbaanın icadıyla kitap/bilgi belli kimselerin tekeline çıkarak toplumun diğer kesimlerine ulaşmış ve böylece birçok alanda ilerlemeler kaydedilmiştir.

Yazma kitap kültürü Osmanlı Devleti'nde oldukça ileri seviyelere ulaşmış hatta yazma eserler yazan kişinin sanat eseri olarak değerlendirilmiş ve kitabın birçok yeri eşsiz süslemelerle bezenmiştir. Yazma kitapların ciltlerine yapılan süslemeler ve sayfa başlarında yer alan tezhiplerin yanı sıra metin içinde görülen minyatürleri ile de yazma eserler görenlerde hayranlık uyandırmıştır. Bu şekilde sanat eserine dönüşmüş kitapların hazırlandığı bir ortamda matbu kitapların ortaya çıkışı ve içlerinde yer alan resimlerin farklı açılardan ele alınması, incelenmesi gereken bir konudur.

Osmanlı Devleti resmî olarak matbaayı, icadından iki yüz elli yılı aşkın bir süre sonra kurmuştur². Matbaanın Osmanlı'ya girişinin gecikmesi üzerine yapılan tartışmalarda pek çok sebep sunulsa da sonuç olarak matbaa 18. yüzyılın ilk yarısında İbrahim Müteferrika ve Çelebizade Mehmed Said Efendi'nin gayretleri

¹ Ömer Dalkıran, "Kitabın Tarihi/History of the Book", *Türk Kütüphaneciliği* 27, 1, 2013, s. 209-210.

² İsmet Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal – Psikolojik Sebepleri", *Türk Kütüphaneciliği*, C. 26, S. 1, Ankara, 1977, s. 23; Işık Özkan, *Basım ve Basın İşletmeciliği*, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1989, s. 4.

sonucu kurulmuştur³. Resmi olarak 1727 yılında kurulan matbaanın ilk yayını 1729'da çıkmıştır. İlk kitabın yayın tarihinden 1850'ye kadar geçen ve matbaanın değerlendirilmesi açısından önemli yıllar olarak kabul edilen yaklaşık bu 120 yıllık süreçte yayınlanmış kitaplar belirlenmiş ve binden fazla eser görülerek resim tespiti yapılmıştır. Bu süreçte basılmış eserler incelenirken konu ya da dil bakımından herhangi bir sınırlama olmadan Osmanlı Devleti hâkimiyetinde devlet idaresinde basılmış bütün kitaplar çalışma kapsamına girmektedir. Basılmış katalogları ve kütüphane kayıtlarını incelemek suretiyle yapılan titiz çalışmalar neticesinde eserlerin büyük çoğunluğu görülürken bazı eserler ise görülememiştir.

Söz konusu tarihler arasında basılmış kitaplara genel olarak bakıldığında büyük çoğunluğunun resimsiz olduğu görülmüştür. Eserlerin bir kısmında ise şekil, harita, teknik çizim ve resim gibi unsurlar yer almıştır. İlk aşamada bunların tamamı ele alınmış ancak daha detaylı bir inceleme sonucu bir kısmı çalışmanın dışında bırakılmıştır. Bu işlemi yaparken kriter olarak öncelikle eserlerde yer alan görsellerin kitabın konusu ile ilgili olması şartı aranmıştır. Bazı eserlerde oldukça büyük boyutlarda hazırlanmış bitkisel süslemeler görülmektedir. Tek başına değerlendirildiğinde resim kategorisine girebilecek olan bu görseller, metni açıklayıcı özellik göstermedikleri için çalışmaya dâhil edilmemiştir. Örneğin 1265/1849 tarihli bir *Muhammediye* nüshasının hem başında hem sonunda oldukça yoğun bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Metin arasında yer alan Tuba Ağacı resmi ise, eserin konusu ile bağlantılı olduğundan çalışma kapsamında değerlendirilirken süsleme amaçlı olan diğer görseller kullanılmamıştır. (Resim 1-2) Yine H. 1249 tarihinde basılmış olan *Gülistan* adlı eserin sonunda metni açıklayıcı özellik göstermeyen kare şeklinde tablo görünümlü bir resimde etrafı çiçek yaprakları ile çevrilmiş aslan yüzleri bulunmaktadır. (Resim 3) 1848 tarihli *Bülbülname* isimli eserin girişinde de süsleme amaçlı çiçek ve kafası olmayan kuş resimleri görülür. (Resim 4) Bazı eserlerde ise konuyla tamamen ilgisiz denilemeyecek mahiyette fakat yine de kitabı tezyin amacıyla yapılmış süslemeler yer almıştır. Askerî konulu

³ Turgut Kut, "Dârüttibâa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, C. 9, s. 10-11; Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C. 21, s. 324-327; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara, 1959, s. 35; Sevim Tekeli vd., *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001, s. 345.

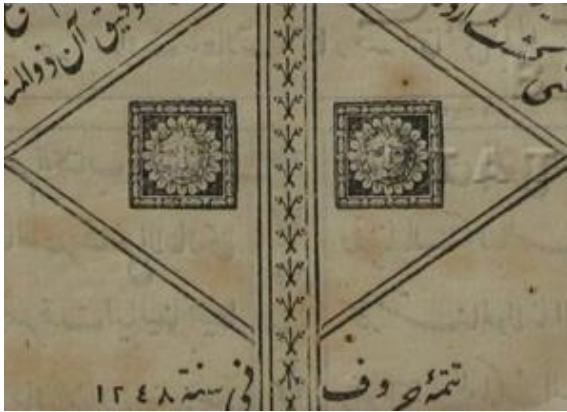
kitapların unvan sayfalarında savaş aletlerinin, coğrafya konulu kitapların unvan sayfalarında ve bazen de son sayfalarında bulunan yer küre şekillerinin süsleme amacıyla kullanılması bu durumu örnekler niteliktedir. (Resim 5-6) Ayrıca çiçek aşısı hakkında yazılmış bir sağlık kitabının kapağında da tıbbın sembolü olan asaya sarılmış yılan resmi bulunmaktadır. Bu da konuyu açıklayıcı olmayıp bir sembol olarak kullanılmasından ötürü eserin çalışmada yer almamasına neden olmuştur. (Resim 7) Kitabın konusu ile ilgili olmayan ve bu nedenle de çalışmaya dâhil edilmeyen bu gibi örnekler çoğaltılabilir.

Resim 1: Unvan Sayfası Süslemesi, *Kitâb-ı Muhammediyye fi Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1265/1849, ilk sayfa.

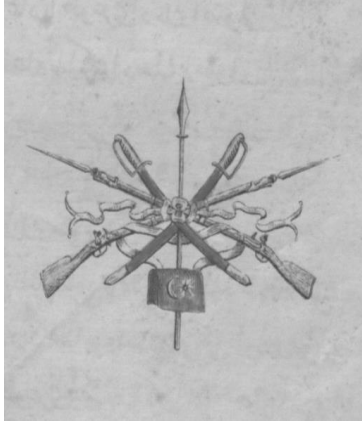
Resim 2: Hatime sayfası Süslemesi, *Kitâb-ı Muhammediyye fi Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1265/1849, Son Sayfa.

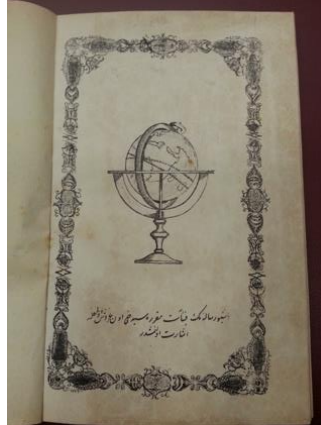
Resim 3: Etrafı Çiçek Yaprakları İle Çevrili Aslan Yüzleri, *Gülistan*, 1249, Son Sayfa.

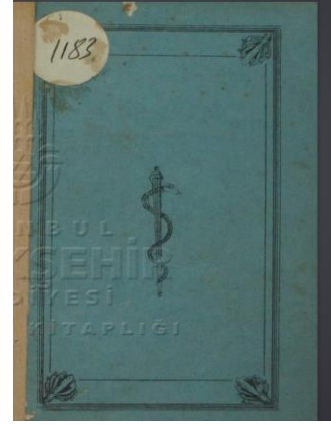
Resim 4: Kafası Olmayan Kuşlar Ve Bitkisel Süsleme, *Bülbülname*, 1848, İç Kapak.

Resim 5: Savaş Aletlerinden Oluşan Süsleme, *Nefer Ta'limi*, 1248/1832, s. 14.

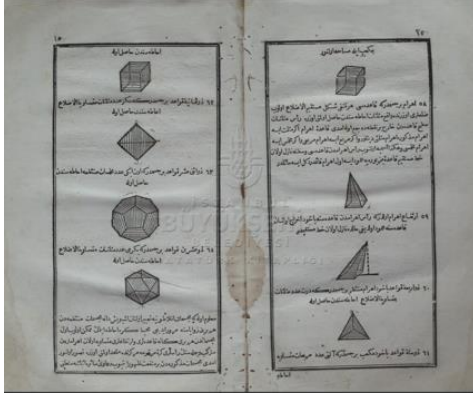
Resim 6: Küre ve Bitkisel Süsleme, *Risâle-i Coğrafya*, 1263/1847, Son Sayfa.

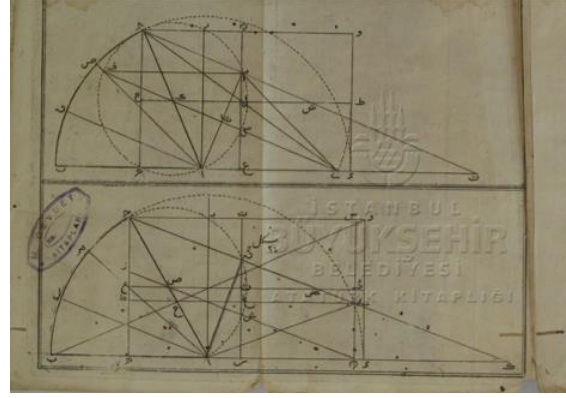
Resim 7: Asaya Dolanmış Yılan Resmi, *Çiçek Aşısı Hakkında Yazılmış Risâle*, 1262, Kapak Sayfası.

Çalışmada yer alacak eserler belirlenirken bazı kitaplarda, konuyu açıklayıcı ancak resim özelliğinden uzak çizimler olduğu görülmüştür. *Mecmûatü'l-Mühendisîn*, *Teslîs-i Zâviye*, *Usûl-i Hendese*, *Usûl-i Kutu ve Mahrûtiyât*, *Usûl-i Hendese-i Resmiye* gibi fen-matematik-geometri konulu kitapların sayfa aralarına ya da sonlara ilave edilmiş şekiller bulunmaktadır. Söz konusu bu şekiller resim denilemeyecek mahiyette olduklarından çalışma dışı bırakılmışlardır. (Resim 8-9-10) Ancak bu tarz şekillerin aralarına küçük de olsa resimler yerleştirildiğinde - *Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye* gibi- bu eserler çalışmada yer almıştır. Askerlikle ilgili *Hizmet-i Asker der Zamân-ı Sefer*, *Ta'lîm-i Asâkir-i Piyâdegân maa Topcıyân*, *Ta'lîmnâme-i Piyâdegân*⁴, *Mecmûa-i Manevra* gibi eserlerde de resim özelliği göstermeyen çizimler olduğundan çalışmada kullanılmamışlardır. (Resim 11) Ayrıca Kur'an-ı Kerim ve tecvid hakkında bilgiler içeren *Tercüme-i Dürr-i Yetîm*'de muhtemelen harflerin okunuşunu daha net açıklayabilmek amacıyla çizilmiş ağız şekli görülmekte ancak bu şekil resimden çok basit bir çizim olarak kabul edildiği için değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Bu ve bunlar gibi resim özelliğinden uzak basit çizimler içeren birçok eser çalışmaya dâhil edilmemiştir. (Resim 12-13)

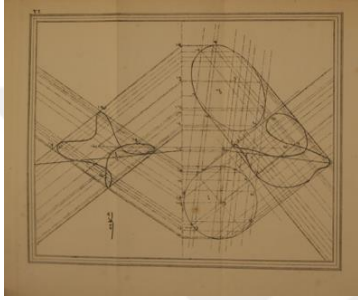
⁴ Bu isimle yazılmış başka eserler için bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu vd., *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi-History of Military Art and Science Literature During The Ottoman Period*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul, 2004.

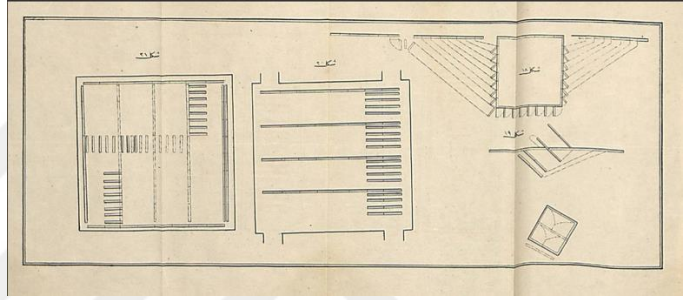
Resim 8: Geometrik Şekiller, *Mecmuatü'l-Mühendisin*, 1247/1831, s. 14.

Resim 9: Geometrik şekiller, *Teslis-i Zaviye*, 1238/1822, Son Sayfa.

Resim 10: Teknik Çizim, *Usûl-i Hendese-i Resmîye*, 1265/1849, Şekil Sayfası 33.

Resim 11: Teknik Çizim, *Mecmua-i Manevra*, 1267/1850, Şekil Sayfası 6.

Resim 12: Ağız, Dil ve Dişlerin Çizimi, *Tercüme-i Dürr-i Yetim*, 1257/1841, Sayfa Aralığı 38-39.

Resim 13: Resmi mizan, *Mehâh-ı Miyah*, 1212/1797, Numarasız.

Resimli olduğu tespit edilen eserler çalışmanın ikinci bölümünde tanıtılmıştır. Eserin yazarı, başka dilden çevrilmişse çevireni, konusu, yazılma tarihi, basılma tarihi, basıldığı matbaa, basılma tekniği, sayfa sayısı ve resimli sayfa sayısı gibi bilgiler ulaşıldığı kadarıyla bu blmde verilmiştir. Bu bilgiler elde edilirken öncelikle eserin kendisine bakılmıştır. Basım yılı, basıldığı matbaa ve yazar adı genellikle eserlerin son sayfasında bazen de ilk sayfalarında bulunmaktadır. Bu şekilde elde edilemeyen bilgiler ise başka kaynaklardan ve kütüphane kayıtlarından yararlanılarak edinilmiştir. Eserlerin sayfa sayıları belirtilirken -Jale Baysal'ın kitabında⁵ olduğu gibi- sadece numaralı olup ana metni içeren kısım olarak verilmiştir. Eserlerin başında numarasız olarak verilen mukaddime ya da fihrist kısımları, sayfa aralarına veya kitabın sonuna numarasız olarak eklenen resim, harita ya da şekiller sayfa sayısına dâhil edilmemiş, resimli sayfa sayıları ayrı olarak verilmiştir. Resimli sayfalar bazı eserlerde sayfa aralarında yer alırken çoğu eserde metnin sonunda görülmektedir. Bu sayfalar kimi zaman metinle birlikte numaralanmış, kimi zaman ayrı şekil sayfası olarak numaralanmış bazen de numarasız olarak kitaba yerleştirilmişlerdir.

Matbu kitaplardaki resimler, baskı tekniğinde yapılmış çalışmalardır. “Resimleme” ve “kitap resimleme” anlamlarında kullanılan illüstrasyon kelimesi⁶ ile de ifade edilen baskı resmin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. İlk olarak 9. yüzyılda Çin’de ortaya çıktığı bilinen baskı resim, Batı toplumlarında daha geç tarihlerde görülmeye başlanmıştır. Önceleri ağaç üzerine kabartma tekniğinde yapılan baskılar 15. yüzyılda altın ustalarının metal üzerine kazıma ve baskı yöntemlerini geliştirmesi ile metal levhalar da baskı için uygun hale gelmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise taş baskının keşfedilmesi ile litografi/taş baskı tekniği ortaya çıkmış ve bu teknikle oldukça fazla sayıda baskı resim retilmiřtir⁷. Sözü edilen tekniklerle ve malzemelerle oluşturulan bu resimler bazen kitapların sayfa aralarına bazen de sonlarına yerleştirilmek suretiyle metni açıklayıcı bir misyon üstlenmişlerdir.

⁵ Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2010.

⁶ Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Szlgğ*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 145; Adnan Turani, *Sanat Terimleri Szlgğ*, 5. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 71.

⁷ Neva Polat, “Gravürün Osmanlı Serüveni”, *El Sanatları*, S. 23/2017, s. 129-130.

1. Tezin Amacı ve Önemi

Minyatür sanatı, Osmanlı Devleti himayesinde oldukça gelişmiş ve bu alanda başarılı eserler meydana getirilmiştir. Sanat tarihi çalışmalarında minyatürlü olan eserler büyük bir titizlikle ele alınmış ve minyatür sanatını kapsayan çalışmalar, alanda önemli bir açığı kapatmıştır. Yazma eserlerde yer alan bu minyatürler hak ettiği yerde değerlendirilirken matbu eserler ve bu eserlerde yer alan resimler çoğu zaman yazma eserlerin gölgesinde kalmıştır. Bu çalışma öncelikle resimli matbu kitapların tespitini amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra minyatür sanatında oldukça ileri gitmiş bir medeniyetin yazma eserden baskı kitap ve baskı resme geçiş sürecini gözlemlemek hedeflenmektedir. Ayrıca baskı resme geçiş döneminde hangi konuların tercih edildiği, resimlerde canlı figürü kullanımının ne şekilde yer aldığı, baskı resimleri hazırlayanların kim olduğu ve bu işlemi yaparken hangi tekniklerin uygulandığının ortaya çıkarılması tezin konusunu oluşturmaktadır.

Matbu kitaplar hakkında yapılmış çalışmaların büyük çoğunluğu temelde matbaa ile ilgilidir. Matbaanın icadı, Osmanlı'ya gelişi, matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika, matbaanın etkileri gibi konular detaylı şekilde defaatle incelenmiş ve bu konularda çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bunların yanında bir de katalog çalışmaları vardır. Araştırmamıza başlarken temel aldığımız Jale Baysal'ın "*Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*" isimli katalog çalışması bu alanda önemli bir yer işgal etmektedir. M. Seyfettin Özege'nin "*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*" 1729 yılında matbaanın ilk eserinin yayınlanmasından 1928 yılında Harf İnkılabı'na kadar basılmış eserleri kapsamaktadır. Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan "*Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu: Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928)*" isimli çalışma da bu alanda çalışacak olanların başvuracağı önemli kaynaklardandır. Bunlara ilaveten Kemal Beydilli'nin *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826), Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog* isimli çalışmaları genel bir katalog olmasa da özelde adı geçen matbaaların bastığı eserleri listelemektedir. Ayrıca bünyelerinde matbu eserler olan kütüphanelerin de kendi katalogları bulunabilmektedir.

Yukarıda sözü edilen çalışmaların dışında matbu eserlerle ilgili münferit araştırmalar da mevcuttur. Yani herhangi bir konu üzerine hazırlanmış eserlerden biri ya da bir kaç araştırma konusu olmuştur. Örneğin “*Hüseyin Rıfkı Tamânî’nin “El-Medhal fi’l-Coğrafya”Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma*” isimli yüksek lisans tezinde bu eser hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bu şekilde tek bir eser hakkında yapılmış araştırmalarda o eserle ve eserin yazarı ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmekle yetinilmiştir. Bütün bu çalışmalar ışığında matbu eserlerde yer alan resimlerle ilgili kapsayıcı bir araştırmanın olmadığı görülmektedir. Bu sebeple de çalışmamızın konusu olan “matbu kitaplarda resim kullanımı” henüz üzerinde araştırma yapılmamış bir alan olması sebebiyle önem teşkil etmektedir.

2. Tezin Kapsamı ve Yöntemi

Matbu kitaplarda resim kullanımı isimli bu çalışma 1729-1850 tarihlerini kapsamaktadır. Tarihler belirlenirken başlangıç noktası olarak 1729 tarihi esas alınmıştır. Matbaanın Osmanlı Devleti’nde resmi olarak açılmasının akabinde ilk basılan *Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati)* isimli eserin basım işi 1729 yılında tamamlanmıştır. İlk kitabın piyasaya çıkış yılı olması sebebiyle bu tarih tercih edilmiştir.

Çalışmanın kapsayacağı süre belirlenirken Osmanlı toplumunda yazma kitaptan baskı kitaba geçiş sürecinin gözlemleneceği özellikle de basma kitapların yaygınlaşmaya başladığı süreleri içine alması hedeflenmiştir. Böylelikle bu geçiş dönemi tam anlamıyla incelenebilecektir. İşte bu sebeple -ilk baskı kitabın çıkış yılından itibaren yaklaşık 120 yıllık bir süreyi içine alacak şekilde- Osmanlı Devleti’nde açılan matbaaların yaygınlaştığı ve de basılan kitap sayısında ciddi bir artışın olduğu 1850 tarihi konunun kapsamını belirlemek adına tercih edilmiştir.

Konu ile ilgili çalışmaya başlarken izlenilen yöntem öncelikle eserlerin tespiti olmuştur. Yukarıda adı geçen katalog çalışmalarından özellikle de Jale Baysal’ın katalog çalışmasından 1729-1850 tarihleri arasında basılmış eserlerin listesi oluşturulmuştur. Listede yer alan eserler öncelikle kütüphanelerin veri tabanlarında taranmıştır. Eserlerin önemli bir kısmı dijital ortama aktarılmış olarak İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, İslam Tarihi, Sanatı ve Kültürü Araştırma Merkezi (IRCICA

Kütüphanesi), Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege ve Nadir Eserler Koleksiyonu ve dijital ortamda eserlerin olduğu bazı yurtdışı kütüphanelerinden elde edilmiştir. Bunların yanında İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Millet Yazma Eser Kütüphanesi ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'ne gidilerek eserler yerinde görülmüştür. Binin üzerinde matbu kitap her sayfasına bakılmak suretiyle tek tek incelenerek resimli olup olmadıkları tespit edilmiştir.

Jale Baysal'a göre bu tarihler arasında 800'ün üzerinde eser basılmıştır. Ancak eserlerin kütüphanelerde birden fazla nüshaları olabilmektedir. Nitekim bu kitaplar basılırken bazen 500 bazen 1000 ya da daha farklı sayılarda baskıları yapılmıştır. Bir kitabı ararken birden fazla nüsha ile karşılaşıldığında bütün nüshalara bakma gerekliliği doğmaktadır. Çünkü nüshalaradan birinde olan resim diğer nüshada olmayabiliyor. Bazen de okuyucu tarafından resimlerin koparılmış olma olasılığı göz önünde bulunduruluyor. Aynı zamanda eserin birden fazla baskısına bakıldığında nüshaları karşılaştırma fırsatı elde edilmiş olmaktadır. Örneğin 1145/1732 tarihinde basılan Kâtip Çelebi'nin *Kitâb-ı Cihannümâ*'sında bazı nüshaların şekillerinin tamamlanmış ve hatta sonradan boyanmış olduğu görülürken bazı nüshalarda ise resimlerin tamamlanmamış olduğu görülmektedir. Birden fazla nüshası görülen eserlerin aksine kitapların bazılarında ulaşılammıştır. Görülemeyen bu eserlerde resim olup olmadığı bilinemese de elimizdeki örnekler baskı kitaplarda resim kullanımı açısından bu sürecin anlaşılmasını sağlayacak niteliktedir.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde matbaa tarihi ve dönemin resim faaliyetleri ele alınmıştır. Bu bölümde matbaanın doğuşu ve yayılışı, matbaanın Osmanlı'ya gelişi, Osmanlı'ya matbaanın geç girişinin sebepleri ve 1729-1850 tarihleri arasında faaliyet gösteren matbaalar şeklindeki başlıklarda genel olarak matbaa tarihi anlatılmaktadır. Dönemin resim faaliyetleri ise bir başlıkta ele alınmış ve sözü edilen süreç dâhilinde kitap resmi/minyatür alanında ne gibi faaliyetler olduğu anlatılmıştır.

İkinci bölümde uzun ve zorlu bir uğraştan sonra tespit edilen resimli eserler konu temelinde sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır. Resimli olduğu belirlenen ve konularına göre tasnif edilen 49 kitaptan her biri ayrı başlık altında olmak üzere yazarı, konusu, basım tarihi, basım yeri, sayfa sayısı, resim sayısı gibi unsurları

içerecek şekilde tanıtılmıştır. Gerekli görüldüğünde eserlerdeki resimlerin listesi oluşturularak çalışmaya eklenmiştir. Yine bu bölümde tanıtılan eserde bulunan resimlerden bazıları ilgili yerlerde kullanılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde ise değerlendirmeye geçilmiştir. Değerlendirme kısmında resimli eserler konularına göre, resimlerin hazırlanma tekniklerine göre, resimleri hazırlayanlara göre ve resimlerde figür kullanımına göre ele alınmışlardır. Yaklaşık 120 yıllık bir süreci kapsayan bu dönemde basılmış olan kitapların çoğunlukla hangilerinin resimlendiği, resimlerin hangi teknikler kullanılarak oluşturulduğu, bu resimlerin kimler tarafından hazırlandığı ve resimlerde hangi figürlerin kullanıldığı gibi konular eldeki veriler ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

MATBAA TARİHİ VE DÖNEMİN RESİM FAALİYETLERİ

A. MATBAANIN DOĞUŞU VE YAYILIŞI

Yazının icadı kadar matbaanın icadı da dünya tarihinde önemli rol oynamıştır⁸. Matbaa sayesinde ucuz yoldan çoğaltılan kitaplar, geniş halk kitlelerine ulaşabilmiş ve böylece bilgiye ulaşmak çok daha kolay hale gelmiştir⁹. Bu denli büyük öneme sahip bu icadın kim tarafından bulunduğu ise oldukça tartışmalı bir konudur.

Matbaanın icadının ve yayılmasının anlaşılabilmesi için öncelikle matbaa kelimesi üzerinde durulması gerekmektedir. Matbaa kelimesi, bazı kaynaklarda hareketli harflerin, sembollerin ve noktalama işaretlerinin kullanılmasıyla yapılan baskı anlamında kullanılsa da¹⁰, esasında sözlüklerde “basımevi” olarak¹¹ tanıtılmaktadır. Aynı zamanda sert bir basma kalıbının izini daha yumuşak bir maddenin üzerine baskıyla çıkarma esasına dayanan tab‘ etme işi olarak da tanımlanmaktadır¹². Baskı denildiğinde iki türlü işlem karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri klişe baskı¹³ olup bu basım türünde yazı metni veya resimler tahta ya da metal levhalara oyularak/kazınarak kalıplar elde edilir. Hazırlanan bu kalıpların basım işi tamamlandıktan sonra başka bir işlem için kullanılması mümkün

⁸ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 19.

⁹ Dalkıran, 2013, s. 210; Sinan Sümbül, “Osmanlı’da Matbaa Meselesine Yeni Bir Bakış: Risâle-i Fevâid-i Basma Adlı Yazma Eser Bağlamında Osmanlı Devleti’nde Matbaacılık Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi”, *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi/The Journal of Information and Documentation Studies*, İstanbul, 2018, S. 10, s. 24.

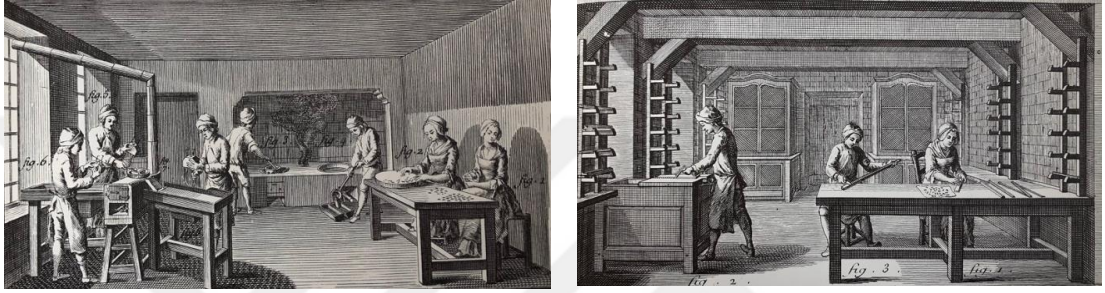
¹⁰ Osman Ersoy, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara, 1959, s. 9; Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 15.

¹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 1362; Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 1634; D. Mehmet Doğan, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1994, s. 531; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lügati, 2. Baskı, İstanbul, 2006, C. 2, s. 285.

¹² Kemal Beydilli, “Matbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, s. 105.

¹³ Klişe Baskı: Baskıda kullanılmak amacıyla, üzerine kabartma resim, şekil, yazı çıkarılmış metal levha. (*Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük 2 (K-Z)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 1334).

olmamaktadır¹⁴. Diğer baskı türü ise hareketli harflerle yapılan baskıdır ki matbaa kelimesiyle ifade edilen metot budur. Bu basım türünde çelik veya bakır kalıplar vasıtası ile dökümü yapılan madenî harfler, yan yana dizilerek kelimeler ve satırlar oluşturulur. Satırlar sütun veya sayfalara dönüşüp bağlanır ve bu şekilde baskı makinesinde basılır. İşlem bittikten sonra harfler dağıtılır ve başka baskılarda yeniden kullanılabilir¹⁵. (Resim 14) Klişe baskı tekniği hareketli harflerle yapılan basım işinden çok daha önce kullanılmıştır ve matbaaya örnek olduğu düşünülmektedir¹⁶.

Resim 14: Harf Dökümü (Solda) ve Harflerin Dizilmesi (Sağda)¹⁷.

Klişe baskı metodunun çok eski dönemlerden bu yana kullanıldığı bilinse de bu konuda kesin bir tarih belirtilememektedir¹⁸. İlk olarak Çin’de muhtemelen 7. yüzyılda tahta kalıplarla kitap baskısının geliştiği düşünülür. Bilinen en erken tarihli örnek Budizm’in Japonya’da yayılmasını sağlayan İmparatoriçe Shotoko (ö. 769) döneminde, Sanskrit dilinde ve Çin alfabesi ile yazılmış olan “Diamond Sutra”dır¹⁹. Bu teknik binlerce harf ve sembolden oluşan Çin alfabesi için oldukça kullanışlı görünmektedir. Nitekim her sembolü tek tek hazırlamak yerine basılmak istenen

¹⁴ Ersoy, 1959, s. 9; Topdemir, 2002, s. 15; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s. 11.

¹⁵ Turgut Kut, “Matbaa/Matbaa Hurufatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, s. 111; Selman Soydemir, *Hurufattan Taş baskıya Osmanlı’da Kitap Basımı*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2013, s. 10-12; Ersoy, 1959, s. 9; Gerçek, 1939, s. 11.

¹⁶ Ersoy, 1959, s. 10.

¹⁷ Denis Diderot, *A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry*, Edited with Introduction and Notes by Charles Coulston Gillispie, In Two Volumes, Dover Publications Inc., New York, 1959. Plate: 370-373.

¹⁸ Beydilli, “Matbaa”, *DİA*, C. 28, s. 105; Ersoy, 1959, s. 10.

¹⁹ The New Encyclopaedia Britannica, “Printing, Typography and Photoengraving”, Chicago, 1993, s. 71-111; Mehmet Ali Akkaya, *Türk Beşik Devri Basmalarında Yazma Kitap Geleneğinin Etkileri ve İçkapağın Gelişimi*, Hiperlink, İstanbul, 2015, s. 64; Nel Yomtov, *How the Printing Press Changed History*, ABDO Publishing Company, 2015, s. 25.

metnin bir sayfasını kalıba işleyip bu şekilde basmak daha pratik bir işlemdir. Klîşe baskı Japonlar, Koreliler ve Uygurlar tarafından da kullanılmıştır²⁰.

Müteharrik kitap basma metodunu Çinli Pi Sheng 1040'lı yıllarda²¹ ayrı ayrı harfler dökerek denemiştir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi çok fazla harf ve sembol barındıran Çin alfabesi için bu teknik kullanışlı olmamıştır²². Kaynaklarda 1403 yılından itibaren Kore'de matbaanın kullanıldığı bildirilmektedir. Bu matbaada önceleri tahta, pişmiş kil ve porselen harfler kullanılmakta iken zamanla bronz harfler kullanılmaya başlanmıştır. Fakat Uzakdoğu alfabelerinin harf yapısından ötürü klîşe baskı daha ön plana çıkmış ve müteharrik metot zamanla ortadan kalkmıştır²³.

Bazı araştırmacılar ise matbaanın Uygurlar tarafından bulunduğu kanaatindedir²⁴. Bu iddiayı destekleyen kanıtlar ise 1902-1907 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da, Turfan'da yapılan kazılarda Tun-Huang Mağaraları'nda Uygur harfleri ile yazılmış pek çok kitap ve bunların yanında tek tek hazırlanmış Uygur harflerinin bulunmasıdır. Ancak bu kitapların hiçbirisi matbaada basılmamış ve tarihlerinin de 868'den önceye gitmediği kabul edilmektedir²⁵.

Avrupalılara göre ise hareketli harflerle kitap basımının mucidi Johann Gutenberg'dir. Gutenberg 1440'lı yıllarda Almanya'nın Mainz şehrinde müteharrik kitap basma metodunu ilk kez denemiştir. Bu tarihe kadar Avrupa'da da klîşe baskı matbaadan önce kitap basımı da dâhil olmak üzere birçok amaç için kullanılmıştır. Ancak kitap basmada kullanılan müteharrik metot klîşe baskıya kıyasla Avrupa alfabesi için çok daha kullanışlı görünmektedir. Çünkü harf sayısı oldukça az ve her harf için ayrı kalıplar yapıp ayrı harfler dökülerek bu teknik icra edilmiştir. Bu

²⁰ Sabev, 2013, s. 18; Beydilli, "Matbaa", DİA, C. 28, s. 105.

²¹ Başka bir kaynakta matbaanın Çin'de 1100 yılında icat edildiği bildirilmektedir. Bkz.: Mehmet Doğan, *Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 3. Baskı, Anı Yayınları, Ankara, 2016, s. 97.

²² The New Encyclopaedia Britannica, "Printing, Typography and Photoengraving", 1993, s. 71-111; Yomtov, 2015, s. 24; Sabev, 2013, s. 19; Ersoy, 1959, s. 11; Topdemir, 2002, s. 15; Gerçek, 1939, s. 11; Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, C. 1, s. 28.

²³ The New Encyclopaedia Britannica, "Printing, Typography and Photoengraving", 1993, s. 71-111; Ersoy, 1959, s. 11; Topdemir, 2002, s. 16; Yomtov, 2015, s. 25.

²⁴ Gerçek, 1939, s. 15-17; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. Baskı, Çağla Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 48; Cahit Özbay, *Dünyada ve Osmanlı'da Basının Tarihsel Gelişimi*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 27-29.

²⁵ Topdemir, 2002, s. 16; Ersoy, 1959, s. 10.

nedenle -daha önceleri hareketli harflerle baskı denemeleri yapılsa da- matbaanın geliştirilip işlevsel hale getirilmesi 15. yüzyıl Avrupası'nda gerçekleşmiştir²⁶.

Gutenberg'in bastığı kitaplardan en meşhur olanı şüphesiz 42 satırlık Kitab-ı Mukaddes'tir. Gutenberg İncili olarak da bilinen eser 1455'te memleketi Mainz'de basılmıştır²⁷. Günümüze kadar tamamen muhafaza edilmiş en eski matbu kitap ise 1454'ün sonlarında yine Gutenberg tarafından Mainz'de basılmıştır. Bu kitap, 1453'te Osmanlıların İstanbul'u fethinden dolayı düşünülen Haçlı seferleri ile ilgili ve *Türklere Karşı Hristiyanlara Yönelik Bir Çağrı* (*Eyn Manung Der Cristenheit Widder Die Durken*) başlığı taşıyan ancak 1455 Yılı için Türk Takvimi diye bilinen küçük bir risâledir²⁸. Gutenberg ve ekibinin kullandıkları yazı tipi, 13. ve 16. yüzyıllardaki el yazmalarında görülen köşeli ve sivri uçlu yazıya benzemekte ve "42 satırlık Gutenberg İncili" bu tarz gotik bir yazı ile basılmıştır²⁹. (Resim 15)

Resim 15: 1455 Tarihinde Basılan 42 Satırlık Gutenberg İncili'nden İki Sayfa³⁰.

²⁶ Sabev, 2013, s. 19; Encyclopedia International, New York: Grolier Incorporated, 1970, C. 15, s. 66-72; Beydilli, "Matbaa", DİA, C. 28, s. 106; Jeremiah Dittmar, "Information Technology and Economic Change: The Impact of the Printing Press", *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 126, Issue 3, August 2011, p. 1133; Yomtov, 2015, s. 25; Jonathan Green, *Printing and Prophecy: Prognostication and Media Change 1450-1550*, University of Michigan Press, 2011, s. 2; S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, Dover Publication, New York, 2017, s. 27.

²⁷ The New Encyclopaedia Britannica, "Printing, Typography and Photoengraving", 1993, s. 71-111; Sabev, 2013, s. 19; Ersoy, 1959, s. 13; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 30; Turgut Kut-Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 3.

²⁸ Sabev, 2013, s. 20; Kut-Türe, 1996, s. 3; Büşra Tosun Durmuş, "Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devletine Giriş Koşulları ve Tartışmalar", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, yıl: 2017, C. 5, S. 2, s. 955.

²⁹ Ertuğ, 1970, C. 1, s. 32.

³⁰ <https://www.britannica.com/biography/Johannes-Gutenberg/Printing-of-the-Bible> Erişim tarihi: 30.12.2019.

15. yüzyılda Avrupa'nın birçok yerinde kâğıt imal edilmeye başlanması matbaanın hızlı bir şekilde yayılmasını sağladı. Almanya'dan sonra matbaa İtalya (1465), Çek (1468), Fransa (1470), İspanya (1471), Hollanda (1473), Polonya (1473), Macaristan (1473), İngiltere (1476), İskandinavya (1482), Hırvatistan (1494) ve Karadağ'da (1494) kullanılmaya başlanmıştır. 16. – 18. yüzyıllarda ise daha hızlı bir şekilde tüm Avrupa'da gelişmiş, tedrici bir şekilde dinî propagandanın aleti ve Avrupa'da gelişen üniversitelerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanılmıştır³¹. Avrupa'da hızlı bir yayılma sürecine giren matbaacılık alanında ilk renkli basım 1480 yılında Venedik'te Alman Erhard Ratdolt tarafından gerçekleştirilmiş, içinde bakıra kazınarak oluşturulmuş resimleri ihtiva eden ilk resimli kitap ise aynı yıllarda Alman Nikolaus Lorentii tarafından Floransa'da basılmıştır³².

Matbaanın³³ Avrupa'da etkin bir şekilde kullanılmasından çok sonra yine Almanya'da 1796 yılında Alois Senefelder (1771-1834) tarafından taş baskı tekniği bulunmuştur. Kendi yazdıklarını ucuz yoldan basmanın yollarını arayan Senefelder kireç taşı kullanarak denemeler yapmıştır. Nihayet yağlı mürekkeple kireç taşı üzerine metni tersine işleyerek ilk olarak müzik notalarını basmıştır³⁴. Taş baskı, litografi ya da litografya; su ve yağın karışmaz özelliğinden faydalanılarak gerçekleştirilen düz baskı yöntemidir. Kireç taşı üzerine yağlı mürekkeple çizilmiş şekil ve yazılar, suyun itme gücü kullanılarak kâğıda aktarılmaktadır³⁵. Çoğunlukla resim ve şekil hazırlamada kullanılan bu yöntemle kitap basımı da gerçekleştirilmiştir. Taş baskı tekniği, 19. yüzyılın başlarında görsel sanat ve resimli kitapların üretiminde gelişimini tamamlayarak eğitim alanında önemli bir işlev görmek üzere kısa zamanda bütün Avrupa'da yaygınlık kazanmıştır³⁶.

³¹ Sabev, 2013, s. 20-21; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 33-34.

³² Ertuğ, 1970, C. 1, s. 32; Durmuş, 2017, s. 956.

³³ Matbaa denildiğinde hareketli harflerle kitap basımı kastedilmektedir, fakat çalışmamız kapsamında incelemeye tabi tutulan taş baskı eserlerin varlığı bu konuda da kısa bir bilgi verilmesi ihtiyacını hissettirmiştir.

³⁴ Atilla Atar, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995, s. 70; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 8.

³⁵ Atar, 1995, s. 7-8; Antony Griffiths, *Prints and Printmaking: An Introduction to the History and Techniques* University of California Press, 1996, s. 100-101; Haydar Çelik, *Gravür Sanatı*, Engin Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 15; Alim Kahraman, "Taş Basması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, C. 40, s. 144.

³⁶ Kahraman, "Taş Basması", DİA, C. 40, s. 144.

B. MATBAANIN OSMANLI'YA GİRİŞİ

Avrupa'da matbaanın 15. yüzyılın ortalarında kuruluşundan sonra yine aynı yüzyılın sonlarında matbaa, gayri müslim gruplar tarafından Osmanlı Devleti'ne getirilmiştir³⁷. İlk Türk matbaasının kurulmasından önce Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gayri müslimler tarafından 37 matbaa kurulmuştur³⁸.

Türkiye'de matbaa ilk olarak Yahudi olan David ve Samuel ben Nahmias kardeşler tarafından İstanbul'da kurulmuş ve bu matbaada basılan ilk kitap³⁹ Jacob ben Asher'in *Arba'ah Turim* (İbrani Kanunnamesi'nin Dört Emri) adlı dinî eseri olmuştur. Eserin 1493 tarihinde İbranice olarak basıldığı bildirilmektedir⁴⁰. Avrupa'da yoğun baskı altında olan Yahudiler 1492 tarihinden itibaren İspanya'dan Osmanlı topraklarına gruplar halinde gelerek yerleşmişlerdir. Bu şekilde beraberlerinde Avrupa'da gördükleri baskı teknolojisini de getirdikleri anlaşılmaktadır. Yahudiler ayrıca Selanik, Edirne ve İzmir'de de matbaalar kurmuşlardır⁴¹. Yahudilerin kurduğu bu matbaalarda İbranice, İspanyolca, Yunanca ve Latince olarak çoğu dinî konularda olmakla birlikte tarih, gramer ve sosyoloji konulu kitaplar basılmıştır⁴².

Yahudilerden sonra Ermeniler de Osmanlı topraklarında kendi matbaalarını kurmuşlardır. Sivaslı Apkar isimli bir Ermeni'nin İtalya ve Venedik'te matbaacılığı öğrendikten sonra 1567 yılında⁴³ getirdiği aletlerle İstanbul Kumkapı'da bir matbaa

³⁷ Christoph K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Okumak ve Yazmak" *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2 (2005) s. 55; Bahattin Yaman-Keziban Gündüz, "İbrahim Müteferrika Matbaası'nda Basılan Eserlerin Kitap Sanatları Açısından İncelenmesi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/10 Ankara, 2014, p. 1142; Ersoy, 1959, s. 17-18; Gerçek, 2001, s. 26-27; Özkan, 1989, s. 3; Topdemir, 2002, s. 21; Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 8.

³⁸ Ersoy, 1959, s. 51-53; Topdemir, 2002, s. 21; Baysal, 2010, s. 3.

³⁹ Selim Nüzhet Gerçek, Osman Ersoy ve Hüseyin Gazi Topdemir ilk basılan eserin 1494 tarihli "*Tevrat ve Tefsiri*" olduğunu bildirirken Franz Babinger ilk basılan eserin 1503 tarihli olduğunu söylemektedir. (Bkz. Gerçek, 1939, s. 28; Ersoy, 1959, s. 51-53; Topdemir, 2002, s. 21; Babinger, 2004, s. 8-10.)

⁴⁰ Kut-Türe, 1996, s. 3; Beydilli, "Matbaa", DİA, C. 28, s. 106; Babinger, 2004, s. 8; Durmuş, 2017, s. 956.

⁴¹ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İlaveli ikinci baskı, Tan Matbaası, İstanbul, 1947, s. 100.

⁴² Ersoy, 1959, s. 19-20; Gerçek, 1939, s. 26-28; Topdemir, 2002, s. 21; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 91-92.

⁴³ Ermeni matbaasının kuruluş tarihi Osman Ersoy ve Hüseyin Gazi Topdemir'in çalışmalarında 1565 olarak bildirilmiştir. (Bkz. Ersoy, 1959, s. 19-20; Topdemir, 2002, s. 21-21.)

kurduğu, dinî içerikli kitaplar bastığı bilinmektedir⁴⁴. Rumlar ise ilk matbaalarını kiliseler arasındaki mücadelenin bir aracı olarak İstanbul'da kurmuşlardır. Matbaacılık faaliyetine Londra'da başlayan Nicodemus Metaxas tarafından kurulan bu matbaa 1627'de Beyoğlu'nda faaliyete geçmiş ve ilk eseri *Mûsevîler Aleyhine Bir Risâle* adlı kitap olmuştur⁴⁵.

Osmanlı topraklarında kurulan azınlık matbaalarının kuruluşuna, Türkçe ve Arapça eserler basmamak şartı ile izin verildiğinden 1729 tarihinde ilk Osmanlı matbu kitabı yayınlanana kadar Türkçe eser basılmadığı anlaşılmaktadır⁴⁶. Ancak Avrupa'da Arap harfleri ile kitaplar basılmış⁴⁷ ve bir şekilde bu kitaplar Osmanlı sınırları içerisine girmiştir⁴⁸. Söz konusu bu kitapların çoğunluğu dil konusunda olmakla birlikte bir kısmının da geometri ve tıp alanlarında olduğu bilinmektedir⁴⁹.

İlk Türk matbaası III. Ahmed ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın "Lale Devri" (1718-1730) adı ile bilinen yönetim dönemlerinde kurulmuştur⁵⁰. Bu dönemde bir tercüme heyeti kurulmuş, üç kütüphane ile Aksaray semtinde bir resim okulu (nakkaşhane) açılmış ve bu okulda Levnî gibi bir ressam yetişmiştir⁵¹. Ayrıca yine bu dönemde Avrupa Medeniyetinin üstünlüğü kabul edilmiş ve bu bağlamda bir takım ıslahat hareketlerine başlanmış hatta Batı'daki gelişmelerin takip edilmesi amacıyla Fransa'ya elçi gönderilmiştir. Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye Fransa'daki uygarlık

⁴⁴ Gerçek, 1939, s. 28-29; Kut-Türe, 1996, s. 5; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 92; Beydilli, "Matbaa", DİA, C. 28, s. 106.

⁴⁵ Ersoy, 1959, s. 21; Beydilli, "Matbaa", DİA, C. 28, s. 107; Gerçek, 1939, s. 29-30; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 92; Kut-Türe, 1996, s. 5; Şerif Korkmaz, "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası," *Dini Araştırmalar*, yıl:1999, C. 2, S. 5, s. 286.

⁴⁶ Ersoy, 1959, s. 20; Topdemir, 2002, s. 22.

⁴⁷ Arap harfleri ile Avrupa'da basılan Arapça ve Türkçe kitaplar hakkında detaylı bilgi için bkz.: Yahya Erdem, "Avrupa'da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)," *Kebikeç*, S. 2, 1995, s. 173-218.

⁴⁸ Türkçe ve Arapça olarak Avrupa'da basılan eserlerin Osmanlı Devleti'ne girişinde bir sakınca görülmemiş, 1694'te III. Murat döneminde çıkan bir fermanla "*Frengistan'dan gelen Türkçe, Arapça, Farsça kitapların alım ve satımına engel olunmaması*" emredilmiştir. Arap nüfusun yoğunlukta bulunduğu bölgelere de yollanan bu ferman İslam dinine ait kitapların yayımlanmasına yasak uygularken sebep olarak fermanla bu eserlerin din uzmanları tarafından denetlenmemiş olması ve büyük yanlışlar içermesi ihtimali gösterilmiştir. (Durmuş, 2017, s. 958.)

⁴⁹ N. Serpil Altuntek, "İlk Türk matbaasının kuruluşu ve İbrahim Müteferrika", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 1993, C. 10, S. 1, s. 193.

⁵⁰ Şevket Evliyagil, *Basım Sanayiinin Temel Kavramları*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, s. 12; Halil İbrahim Gürkan, *Kitap Yayımcılığı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 10; Topdemir, 2002, s. 22-23; Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2015, s. 14.

⁵¹ İnüç, 1982, s. 153; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 93.

düzeyinin ve eğitim araçlarının gerektiği biçimde incelenmesi ve uygulanabilir olanların raporlanması talimatı verilmiştir⁵². Bu seyahat süresince babası Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile birlikte Paris’te bulunan ve bu süre zarfında matbaacılığı tanıyan Çelebizade Said Mehmed Efendi İstanbul’a dönüşünde matbaa kurma fikrini İbrahim Müteferrika ile paylaşmıştır⁵³.

İbrahim Müteferrika’nın⁵⁴, Said Efendi’nin kendisi ile matbaa kurma fikrini paylaşmadan önce de bu konuda girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki; daha Said Efendi Paris seyahatinde iken Müteferrika şimşir kalıplarla haritalar basmıştır. Sadrazam Damat İbrahim Paşa’ya takdim edilmek üzere yapıldığı düşünülen bu haritalardan⁵⁵ birinde “*Benim devletlü efendim eğer fermanınız olursa dahi büyükleri yapılır sene 1132 (1719)*” sözleri yer almaktadır. (Resim 16) Bu da Müteferrika’nın matbaanın resmî olarak kurulmasından çok daha önceden bu işlerle uğraştığını göstermektedir⁵⁶.

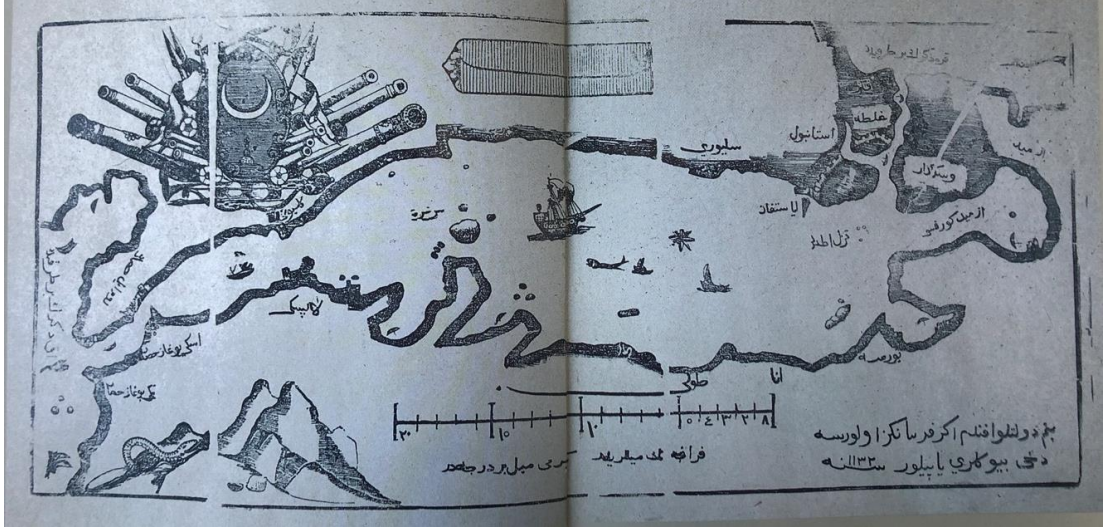
⁵² Gerçek, 1939, s. 44; Topdemir, 2002, s. 22.

⁵³ Giambatista Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, çev. Rikkat Kunt, ed. Şevket Rado, Yayın Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, İstanbul, 1990, s. 21; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 91-92; Ersoy, 1959, s. 30-31; Ahmet Usta, “İbrahim Müteferrika’nın Risâle-i İslâmiyesi: Eserin Dinler Tarihi Açısından Tetkik Tahlil ve Günümüz Türkçesine Çevirisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Samsun, 1991, s. 10.

⁵⁴ İbrahim Müteferrika hakkında detaylı bilgi için bkz.: Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası-Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi and the Müteferrika Press*, Esen Ofset, İstanbul, 2009; Yasemin Altaylı-İnan Kalaycıoğulları, “İbrahim Müteferrika”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, yıl:16 S. 2, 2012, s. 115-133; Korkmaz, 1999, s. 285-297; M. Es’ad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye : Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye adlı eserinin tenkidli metni*, Server İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012; Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikri Kimliği”, *Belleten*, C. XXVI, S. 104, yıl: 1962, s. 715-737; Yasemin Gencer, “İbrahim Müteferrika and the age of the printed manuscript”, in *The Islamic Manuscript Tradition: Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections*, ed. C. Gruber (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2010), pp. 154-193; Yaşar A. Tonta, “Ahmed Rasim’in İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 1985, C. 3, S. 1, s. 153-167; Erhan Afyoncu-Ahmet Önal, “İbrahim Müteferrika’nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefaretnâmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, yıl: 2016, C. 48, S. 48, s. 105-142.

⁵⁵ İbrahim Müteferrika’nın bastığı haritalar şunlardır: 1- 1132/1719 tarihinde hazırladığı *Marmara Haritası*. 2- 1137/1724-25 tarihli *Karadeniz Haritası*. 3- 1142/1729 tarihli *Memalik-i İran Haritası*. 4- *İklim-i Mısır Haritası*. (Üzerinde herhangi bir tarih olmayan bu haritanın 1142/1729 tarihinde basılan *Târîh-i Mısri’l-Cedid*’in bazı nüshalarının arkasında bulunduğu bildirilmektedir. Çalışma kapsamında adı geçen eserin görülen nüshasında bu haritaya rastlanmadığı için eser çalışmaya dâhil edilmemiştir.), Kut-Türe, 1996, s. 8.

⁵⁶ Ersoy, 1959, s. 30-31; Gerçek, 1939, s. 34-35; Kut-Türe, 1996, s. 8.

Resim 16: İbrahim Müteferrika'nın Bastığı Marmara Haritası, 1132/1719-20⁵⁷.

İbrahim Müteferrika ve Çelebizade Said Mehmed Efendi ortaklığında matbaanın kurulmasına karar verildikten sonra 1726 tarihinde İbrahim Müteferrika tarafından matbaanın kurulmasını gerektiren sebepleri ve sonucunda sağlayacağı kolaylık ve faydaları anlatan *Er-Risâletü'l-Müsemma bi-Vesileti't-Tıbbâ'a* (*Matbaanın Gerekleri*) isimli bir risâle hazırlanıp Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya sunulmuştur⁵⁸.

Matbaanın Gerekleri isimli bu risâlede yazar, tarihte zaman zaman istilalar yüzünden yazma kitapların nasıl yok olduğunu ve sonraları doğru yazı yazacak hattatlar kalmadığından yazmaların çoğunun yanlışlarla dolu olduğunu, fakat basma usulü kabul edilirse yazıların okunaklı ve yanlışsız olacağını, birçok güzel kitabın yayınlanacağını ve kitapların başına ve sonuna fihristler konularak okuyanlar için kolaylık sağlanacağını, kitapların bu sayede ucuzlayacağını böylece taşranın da bundan faydalanacağını ve ayrıca büyük kütüphaneler kurulabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca yazar, kitap çoğaltmanın hem halk için hem de yüksek zümre için faydalı olduğunu; böylelikle basılan eserlerin İslam dünyasında yayılma olasılığının artacağını, yazma eserlerin sudan ve nemden mürekkepleri dağıldığı halde baskı

⁵⁷ Kut-Türe, 1996, s. 8.

⁵⁸ Salim Aydın, "İbrahim Müteferrika", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, C. 1, s. 631-633; Ersoy, 1959, s. 31-34; Gerçek, 1939, s. 50; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/İbrahim Müteferrika's Printing House and Its First Printed Books*, ed. Mustafa Akbulut, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara, 1979, s. 9.

işinde kullanılan mürekkepte böyle bir sorunun olmadığını, basılan kitaplar sayesinde ilim öğrenenlerin sayılarının artacağını ve kitap basmanın İslamiyet'e bir hizmet olduğunu belirterek matbaa kurmak için izin istemiştir⁵⁹. Bu risâle daha sonra 1729'da basılan *Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati)*'nin başında yer almıştır⁶⁰.

Matbaanın Gerekleri isimli bu küçük risâlenin dışında sadrazama bir de dilekçe sunulur. İmzasız ve tarihsiz olan bu dilekçenin 1139/1726-27'de İbrahim Müteferrika tarafından yazıldığı varsayılır⁶¹. Dilekçede *Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati)*'nin başından birkaç sayfa bastığını açıklayan Müteferrika, bu lügatten 500 nüshanın basılmasına izin verilmesinin dışında başka lügat, astronomi, tıp, matematik ve coğrafya konulu kitapların basılmasını müsaade eden fetva ve fermanın verilmesini talep etmektedir. Fetva ve ferman metinlerinin matbaanın ilk baskısında yer alacağını bildiren Müteferrika, ayrıca üç veya dört kişinin musahhah olarak tayin edilmesini ister. Dilekçede Müteferrika matbaacılıkla sekiz yıldır uğraştığını ve bu arada harf dökümcüsü ve mahir bir matbaacı olan Yona adında bir Yahudi'den yardım gördüğünü, bundan sonra da bu kişinin baskı işinde çalıştırılmasına müsaade edilmesini ve teminat gösterilmesini istemektedir.

Müteferrika dilekçesinde matbaa faaliyetlerinde ve giderlerinde iki yıldan beri Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin oğlu Said Ağa'dan yardım ve destek gördüğünü, ancak artık buna müsait olmadığını, kendisinde de bu işin devamı için yeterli sermayenin olmadığını açıklamakta ve sadrazamdan parasal destek talep etmektedir. Dilekçenin sonunda, kitabın basılması bittikten sonra, halka kolaylık olması için makul bir değer biçilmesini ve biçilen bu fiyattan yukarı veya aşağı satış yapılmamasının temin edilmesini rica etmektedir⁶².

Dilekçe sadrazama ulaştıktan sonra Damat İbrahim Paşa matbaanın kurulması için gerekli evrakların hazırlanması ister. Bunun akabinde dönemin şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi lügat, mantık, fizik, astronomi ve bunlara benzer konulu

⁵⁹ Kut-Türe, 1996, s. 5-6; Turgut Kut, "Matbaalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, C. 5, s. 308-310; A. Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s. 150-151; Ersoy, 1959, s. 32; Gerçek, 1939, s. 50.

⁶⁰ Sarıcaoğlu-Yılmaz, 2009, s. 83; Sabev, 2013, s. 138-139.

⁶¹ Sabev, 2013, s. 146.

⁶² Ertuğ, 1970, C. 1, s. 96-101; Sabev, 2013, s. 146-147; Topdemir, 2002, s. 24-25; Gerçek, 1939, s. 53-57; Kut-Türe, 1996, s. 6; Kut, "Matbaalar", 1994, s. 308-310; Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 91-94.

kitapların basılmasına ve hatasız basılmaları için basılan metinlerin tashihini yapacak birkaç âlimin tayin edilmesine dair bir fetva⁶³ yazar⁶⁴.

İbrahim Müteferrika'nın risâle ve dilekçesi, şeyhülislâmın da fetvası üzerine Sultan III. Ahmed (1703-1730), sadrazam halifelerinden Said'e ve saray müteferrikalarından İbrahim'e din içerikli kitap basmama koşuluyla lügat, mantık, fizik, astronomi, coğrafya, tıp ve bunlara benzer konulu kitapların basılmasına izin veren Evasıt-ı Zilkade 1139/Temmuz'un başı 1727 tarihli bir ferman⁶⁵ verir⁶⁶. Böylece ilk Türk matbaası İbrahim Müteferrika'nın Sultan Selim Semsî'ndeki evinde gerekli aletler hazırlanmış ve harfler döktürülmüş⁶⁷ halde açılmış olur⁶⁸. Matbaada kitaplar için dört ve haritalar için iki baskı makinası bulundurulmuştur⁶⁹. Ayrıca kaynaklarda matbaada 8 usta ve 36 çırağın çalıştığı belirtilmektedir⁷⁰.

Müteferrika Matbaası İstanbul'da 1726 yılında fiilen, 1727 yılında resmen kurulan ve Türk/Osmanlı/İslam dünyasında ilk olarak Arap harfleri ile Türk/Osmanlıca dilinde metin basan matbaadır⁷¹. "Darü't-Tıbbâti'l-Ma'mure" adı ile kurulan bu matbaa İbrahim Müteferrika tarafından işletildiği için genellikle "Müteferrika Matbaası" olarak bilinmektedir⁷². Ancak zaman zaman "Basmahâne", "Tab'hâne" ve "Kârhâne-i basma" adları da kullanılmıştır⁷³. Daha sonraları ise bu adın Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, Tab'hâne-i Hümayun, Tab'hâne-i Âmire, Millî Matbaa, Devlet Matbaası gibi değişik biçimlerde kullanıldığı görülmektedir⁷⁴.

⁶³ Fetvanın Latince transkripsiyonu için bkz.: Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995, s. 56.

⁶⁴ Sabev, 2013, s. 147; Carleson, 1979, s. 9; Toderini, 1990, s. 21; Gerçek, 1939, s. 57-58; İnuğur, 1982, s. 155; Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2004, s. 90.

⁶⁵ Fetvanın Latince transkripsiyonu için bkz.: Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, s. 89-91.

⁶⁶ Sabev, 2013, s. 148; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 35; Carleson, 1979, s. 9; Kemal Beydilli, "Müteferrika Matbaası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. EK-2, s. 347-348.

⁶⁷ Harflerin nerede döktürüldüğü hakkındaki tartışmalar için bkz.: Ersoy, 1959 s. 34-35; Toderini, 1990, s. 24-25; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 102-103.

⁶⁸ Kut, "Dârü'ttîbbâ", *DİA*, C. 9, s. 10-11; Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *DİA*, C. 21, s. 324-327; Ersoy, 1959, s. 35; Tekeli vd., 2001, s. 345.

⁶⁹ Ersoy, 1959, s. 35; Osman İbrahimov, "Osmanlı Devleti'nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kars, 2016, s. 85.

⁷⁰ Babinger, 2004, s. 17; Beydilli, "Matbaa", *DİA*, C. 28, s. 109.

⁷¹ Orlin Sabev, "Kâtip Çelebi ve İbrahim Müteferrika", *Uluslararası Katip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Turan Gökçe vd., İzmir, 2017, s. 152.

⁷² Yaman-Gündüz, 2014, s. 1143; Baysal, 2010, s. 1; İbrahimov, 2016, s. 82-94.

⁷³ Kut, "Matbaalar", 1994, s. 308-310; Kut-Türe, 1996, s. 6.

⁷⁴ Kut-Türe, 1996, s. 6.

Müteferrika matbaasının ilk kitabı 1141/1729 tarihinde basımı tamamlanan *Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati)*, son kitabı ise 1155/1742 tarihinde yayınlanan *Ferheng-i Şu'ûrî*'dir⁷⁵. Bu matbaada toplam 12.500 adet olmak üzere 23 cilt halinde 17 eser basılmıştır⁷⁶.

Müteferrika'nın ölümünden (1160/1747)⁷⁷ sonra matbaanın imtiyazı Rumeli Kadısı İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarından Ahmed Efendi'ye geçmiştir⁷⁸. Sonrasında yine zaman zaman el değiştirmesine rağmen matbaada 19. yüzyılın başlarına kadar kitap basımı noktasında ciddi bir faaliyet görülememiştir⁷⁹. Matbaada ilk zamanlar dinî konulu kitap basımına izin verilmemiştir. Ancak 1803 tarihinden itibaren dinî konulu eserler de basılmaya başlanmıştır. 1218/1803 tarihli Birgivi'nin akaid kitabı *Risâle-i Birgivi*, yayınlanan ilk dinî konulu kitap olarak bildirilmektedir⁸⁰.

Kitap yayını alanındaki gelişme, Tanzimat'ın (1839) ilanı ile birlikte hız kazanmıştır. Önceleri yalnız el yazması kitapların ticareti ile uğraşan sahaflar 1840'dan itibaren kitap bastırmaya yani yayıncılıkla da uğraşmaya başlamışlardır. Bu kitaplar genellikle dinî eserler olmuş ve İstanbul'dan ülkenin birçok yerine Kuran ve dinî eserler gönderilmiştir. Ayrıca kitap bastırانları teşvik ve ülkenin her yanına kitap yollama işini kolaylaştırmak maksadıyla 1842'de kitaplardan gümrük vergisi kaldırılmıştır⁸¹.

C. OSMANLI'YA MATBAANIN GEÇ GİRİŞİNİN SEBEPLERİ

Avrupa'da hareketli harflerle kitap basımını sağlayan matbaanın aktif bir şekilde kullanılmasından Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak kabulüne ve kullanılmasına kadar iki yüz elli yılı aşkın bir süre geçmiştir⁸². Bu süre Osmanlı

⁷⁵ Sabev, 2013, s. 182, 230; Kut-Türe, 1996, s. 7-8; Carleson, 1979, s. 9; Ersoy, 1959, s. 36.

⁷⁶ Beydilli, "Matbaa", DİA, C. 28, s. 109; Ersoy, 1959, s. 36.

⁷⁷ Müteferrika'nın ölüm tarihi kaynaklarda genellikle 1155/1745 olarak bildirilmektedir ancak tespit edilen arşiv belgeleri bu tarihin 1160/1747 olduğunu göstermiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Sarıcaoğlu-Yılmaz, 2009, s.53.

⁷⁸ Gerçek, 1939, s. 92; Kut, "Dârü'ttîbâ", DİA, C. 9, s. 10-11; Kut-Türe, 1996, s. 8; İnuğur, 1982, s. 162.

⁷⁹ Kut, "Dârü'ttîbâ", DİA, C. 9, s. 10-11

⁸⁰ Baysal, 2010, s. 52.

⁸¹ Gürçan, 1997, s. 11.

⁸² Binark, 1977, s. 23; Özkan, 1989, s. 4.

Devleti sınırları içinde kurulan Türk/Osmanlı matbaası için ciddi bir gecikme olarak değerlendirilmekte ve bu gecikme ile ilgili fikirler ortaya atılmaktadır.

Matbaanın Osmanlı'ya geç girmesi hakkında öne sürülen fikirler genellikle hattatlık mesleğinin yaygın ve geleneksel bir uğraş olarak etkin olması, dinî taassup, teknik yetersizlik, toplumun hazır olmaması, yazma eserlere olan beğeni ve bağlılık, idarecilerin tutucu anlayışı ve üstünlük duygusu, okuma-yazma oranının düşüklüğü gibi nedenler üzerinde yoğunlaşmıştır⁸³.

Öncelikle konuya hattatlık mesleği açısından bakıldığında matbaanın kurulması ile hedeflenen kısa sürede çok sayıda hem de ucuza kitap basımının gerçekleşmesi düşüncesi hattatlar için vahim görünmektedir. Hattatlık Osmanlı topraklarında başarı ile sürdürülen bir meslek olarak bilinmekte hatta kaynaklarda o dönemde Osmanlı sınırları içerisinde yaklaşık 90.000 civarında hattat bulunduğu belirtilmektedir⁸⁴. Geçimini bu işten sağlayan hattatlar matbaaya ruhsat verileceğini duyduklarında bu duruma karşı çıkmak maksadıyla kâğıt, kalem, alet ve edevatlarını tabuta koyup cenaze merasimi düzenleyerek başkent sokaklarında protesto etmişler fakat ruhsatın sadece müspet ilimlere verileceğini öğrenince protestodan vazgeçmişlerdir⁸⁵. Nitekim matbaanın kullanılması ile basılan kitap sayısının az olması ve de toplumda özellikle tercih edilen dinî konulu kitapların basılmaması sebebiyle hattatların bu durumdan zarar görmediği hatta matbaa ile birlikte hattatlık mesleğinin uzun yıllar devam ettiği bilinmektedir⁸⁶.

Dinî tutuculuk matbaanın gecikme nedenleri arasında gösterilen bir diğer etkidir⁸⁷. Ancak matbaanın Osmanlı'da kullanılmasından önce Avrupa'da Arapça ve Türkçe dillerinde kitaplar basılmış⁸⁸ ve III. Murat döneminde “*Frangistan'dan gelen Türkçe, Arapça, Farsça kitapların alım ve satımına engel olunmaması*” şeklinde çıkan bir ferman bu eserlerin Osmanlı Devleti'ne girişinde bir sakınca

⁸³ Binark, 1977, s. 23-47; Sarıcaoğlu-Yılmaz, 2009, s. 150-153; Topdemir, 2002, s. 27.

⁸⁴ Baysal, 2010, s. 68; A. D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 yılları)*, Moskova: S.S.C.B Bilimler Akademisi, 1972, s. 21; Şen, 1995, s. 52; Binark, 1977, s. 36.

⁸⁵ Jeltyakov, 1972, s. 25; Şen, 1995, s. 53; Gerçek, 1939, s. 59.

⁸⁶ Topdemir, 2002, s. 28.

⁸⁷ Binark, 1977, s. 23; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 4.bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 58; Altuntek, 1993, s. 198.

⁸⁸ Ertuğ, 1970, s. 87; Koloğlu, 2015, s. 13-14.

görülmeyişini göstermiştir⁸⁹. Ayrıca Osmanlı matbaasının kurulmasından önce ülke sınırları içerisinde azınlıklara matbaa açmaları için izin verilmesi de dinsel bir tutuculuğun matbaanın gecikmesi üzerinde çok etkili olmadığını göstermektedir⁹⁰. Osmanlı'da ilk kurulan matbaaya dinî içerikli kitap basmama koşulu ile izin verilmesi⁹¹ de gecikmeyi bu sebep çerçevesinde açıklayamamaktadır. Nitekim dinî içerikli kitap basmama koşuluyla matbaanın açılması için çok daha erken tarihlerde izin alınabilirdi ve böylece matbaanın gecikmesinin önüne geçilebilirdi⁹².

Teknik nedenlerin de matbaanın gecikmesi üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Kâğıt yetersizliği ve matbaacılık konusunda yetişmiş teknik eleman olmaması bu sorunlar arasında belirtilmektedir⁹³. İbrahim Müteferrika'nın sadrazama yazdığı dilekçede Yona isimli bir Yahudi'den matbaacılık konusunda yardım gördüğünü belirtmesi⁹⁴ ülkede bu konuda bilgili kimselerin olmadığını ve işaret edilen teknik yetersizliği göstermektedir. Diğer bir teknik neden ise kullanılan alfabe sisteminden kaynaklanan zorluktur. O dönemde kullanılan Arap alfabesinde harflerin bitişik yazılıyor olması ve her harfin tek başına kullanıldığında farklı kelimenin başında, ortasında ve sonunda yazılışının farklı olması ve bazı durumlarda hareke eklenmesi zorunluluğu bu alfabenin matbaaya uygulanmasının güçlüğüne artırmıştır⁹⁵. İbrahim Müteferrika'nın böyle bir alfabeyi basım tekniğine uygun hale getirmesi ve sonunda gayet başarılı işler/kitaplar ortaya koyması takdire şayandır.

Toplumun hazır olmaması ise matbaanın gecikmesinin en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir⁹⁶. Nitekim Osmanlı Devleti'nde okuma-yazmanın yaygın olmaması matbaaya ihtiyaç duyulmamasına neden olmuştur. Toplumsal açıdan bir gereksinim duyulmuş olsaydı bu tekniğin daha erken yıllarda kullanılmaya başlanması muhtemeldir. İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın uzun süre faaliyet gösterememesi de matbaanın Müteferrika'nın şahsi

⁸⁹ Koloğlu, 2015, s. 13-14.

⁹⁰ Jeltyakov, 1972, s. 20-21; Ersoy, 1959, s. 17-18; Gerçek, 2001, s. 26-27; Özkan, 1989, s. 3; Topdemir, 2002, s. 21; Babinger, 2004, s. 8.

⁹¹ Ertuğ, 1970, s. 99; Sarıcaoğlu-Yılmaz, 2009, s. 147.

⁹² Topdemir, 2002, s. 28-29.

⁹³ Binark, 1977, s. 37; Topdemir, 2002, s. 29; Altuntek, 1993, s. 198.

⁹⁴ Ertuğ, 1970, C. 1, s. 96-101; Sabev, 2013, s. 146-147; Topdemir, 2002, s. 24-25; Gerçek, 1939, s. 53-57; Kut-Türe, 1996, s. 6; Kut, "Matbaalar", 1994, s. 308-310; Refik, 1988, s. 91-94.

⁹⁵ Topdemir, 2002, s. 30-32.

⁹⁶ Nil Pektaş, "The Beginning of Printing in The Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern İstanbul", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, 16(2), İstanbul, 2015, s. 29-30.

girişimi olduğunu ve halkın matbaaya destek vermediğini ortaya koymaktadır. Halkın bilgiye/kitaba ihtiyaç duymadığı, bilgiye/kitaba ihtiyacı olan kesimin ise bu gereksinimi hattatlar vasıtası ile giderdiği anlaşılmaktadır⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine kadar Avrupa'ya kendi üstünlüğünü kabul ettirmiş olması ve bunun sonucunda batıdaki yeniliklerin öğrenilmesine ihtiyaç duyulmaması da matbaanın gecikme nedenleri arasında gösterilebilir⁹⁸. Bunu kanıtlar nitelikte Osmanlı'nın Avrupa'nın üstünlüğünü kabul edip oradan gelecek yeniliklere açık olduğu bir dönem olan Lale Devri'nde matbaanın kurulması bu tezi desteklemektedir⁹⁹. İlaveten Osmanlı toplumunda yazma kitaba verilen ilgi ve önem, matbu kitapların tercih edilmemesine neden olmuştur. Hattatın elinden çıkmış ve minyatürle bezenmiş yazma eserin yanında matbu kitap gösterişsiz kalmıştır¹⁰⁰. Halkın el yazması kitaplardaki estetiği bulabilmesi adına matbu kitaplarda zaman zaman resimlerin sonradan renklendirildiği hatta ilk sayfaların tezhiplendiği görülmektedir. Tüm bu sebeplerin matbaanın Osmanlı'da kullanılmasını doğrudan ya da dolaylı olarak geciktirdiği düşünülmektedir.

D. 1729-1850 TARİHLERİ ARASINDA FAALİYET GÖSTEREN MATBAALAR

1. Müteferrika Matbaası

İbrahim Müteferrika tarafından kurulan matbaa hakkında *Matbaanın Osmanlı'ya Girişi* başlığı altında detaylı bilgi verilmiştir. Müteferrika'nın ölümünden sonra ise matbaanın durumu yıllara göre değişiklik göstermiştir. İlk olarak Müteferrika'dan sonra matbaanın imtiyazı Sultan I. Mahmud'un 1160/1747 tarihli fermanıyla Rumeli Kadısı İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarında Ahmed Efendi'ye geçti. Fakat bilinmeyen nedenlerden ötürü matbaa faaliyet gösteremedi. Bir süre sonra Sultan III. Osman'ın 1168/1755 tarihli fermanı ile matbaanın imtiyazı

⁹⁷ Neumann, 2005, s. 57-58; Topdemir, 2002, s. 32-35; Fatma Davulcu - Halil Kıpçak, "Başlangıcından Harf Devrimi'ne Kadar Türkiye'de Basım ve Yayının Kısa Bir Tarihçesi", *Türk Kütüphaneciliği*, 30 (2), 2016, s. 254-255.

⁹⁸ Mehmet Ali Akkaya, "Türk Kitap Basmacılığı Tarihçesi ve Beşikdevri", *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2008, s. 61; Binark, 1977, s. 31.

⁹⁹ Şen, 1995, s. 52; Binark, 1977, s. 33.

¹⁰⁰ Jeltyakov, 1972, s. 21; Şen, 1995, s. 53.

yenilenerek tekrar İbrahim Efendi ile Ahmed Efendi'ye verildi¹⁰¹. Bu iki şahıs matbaanın 14 yıl süren hareketsizliğinin ardından *Tercüme-i Sihâh-ı Cevheri (Vankulu Lügati)*'nin ikinci basımını gerçekleştirmişler ancak başka bir eser meydana koyamamışlardır¹⁰². Kadı İbrahim Efendi'nin ölümü üzerine matbaa yeni bir duraklama dönemine girdi ve bu durum Halil Hamid Paşanın sadrazamlığına kadar sürdü¹⁰³.

Matbaanın yirmi yılı aşkın hareketsiz kalmasının ardından Fransa elçiliğinin matbaa malzemelerini satın almak istemeleri üzerine bunu önlemek için Vak'anüvis Ahmed Vasıf Efendi ile Beylikçi Râşid Efendi, Kadı İbrahim Efendi'nin veresesinden matbaayı satın alıp birlikte işletmek üzere Bâbîâli'den izin istediler. Bunun üzerine Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın Sultan I. Abdülhamid'e sunduğu takrir¹⁰⁴ ile 1198/1783 tarihinde¹⁰⁵ ferman çıktı ve eskimiş olan aletler tamir ettirilerek matbaa faaliyete geçti. Matbaanın çalışmaya başlamasından bir süre sonra Vasıf Efendi ile Râşid Efendi arasında anlaşmazlık çıktı ve Vasıf Efendi ortaklıktan ayrıldı. Râşid Efendi bir müddet daha matbaayı tek başına işletti¹⁰⁶. Bu matbaada öncelikle *Târîh-i Sâmî ve Şâkir ve Suphî, İzzi Tarihi* ve *İ'rabü'l-Kâfiye* isimli eserler basılmıştır. Bu üç eserden sonra yeniden duraklama dönemine giren matbaa dönemin padişahı III. Selim'in kurduğu subay okullarında duyulan ders kitabı ihtiyacını karşılamak amacıyla tekrar çalışmaya başladı. "Vauban tercümeleri" diye bilinen ve savaş sanatı ile ilgili olan *Fenn-i Harp, Fenn-i Lağım* ve *Fenn-i Muharasa* isimli üç eser basılmış ve bunlar Müteferrika Matbaası'nın son eserleri olmuştur¹⁰⁷.

¹⁰¹ Gerçek, 1939, s. 92; Kut, "Dârüttibâa", DİA, C. 9, s. 10-11; Kut-Türe, 1996, s. 8; İnuğur, 1982, s. 162.

¹⁰² Ertuğ, 1970, c. 1, s. 116-117; Baysal, 2010, s. 47.

¹⁰³ Kut, "Dârüttibâa", DİA, C. 9, s. 10-11; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 116-117.

¹⁰⁴ Kemal Beydilli, "Râşid Efendi Matbaası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. EK-2, s. 419-420; Kut, "Dârüttibâa", DİA, C. 9, s. 10-11.

¹⁰⁵ Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, (Tahlil ve tarihçe bölümü s. 5); Ertuğ, 1970, C. 1, s. 117; İnuğur, 1982, s. 162; Toderini, 1990, s. 122; Baysal, 2010, s. 47.

¹⁰⁶ Beydilli, "Râşid Efendi Matbaası", DİA, 2016, C. EK-2, s. 419-420; Kut, "Dârüttibâa", DİA, C. 9, s. 10-11.

¹⁰⁷ Beydilli, "Râşid Efendi Matbaası", DİA, 2016, C. EK-2, s. 419-420; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 117; İnuğur, 1982, s. 162; İskit, 1939, (Tahlil ve tarihçe bölümü s. 5); Toderini, 1990, s. 122.

Müteferrika Matbaası'nda Basılan Kitaplar¹⁰⁸:

Sıra	Eserin Adı	Konusu	Tarihi
1	Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügatı)	Sözlük	1141/1729
2	Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr	Askerlik/Coğrafya	1141/1729
3	Târîh-i Seyyâh	Tarih	1142/1729
4	Târîhü'l-Hindî'l-Garbî	Tarih	1142/1730
5	Târîh-i Timûr Gürkan	Tarih	1142/1730
6	Târîh-i Mısri'l-Cedîd Târîh-i Mısri'l-Kadîm	Tarih	1142/1730
7	Gülşen-i Hulefâ	Tarih	1143/1730
8	Grammaire Turque	Dil	1730
9	Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Ümem	Siyaset	1144/1732
10	Füyûzât-ı Mıknatısıyye	Fen	1144/1732
11	Kitâb-ı Cihannümâ	Coğrafya	1145/1732
12	Takvîmü't-Tevârîh	Tarih	1146/1733
13	Târîh-i Na'îma	Tarih	1147/1734
14	Târîh-i Râşid	Tarih	1153/1741
15	Târîh-i Çelebi-zâde	Tarih	1153/1741
16	Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-i Bosna	Tarih	1154/1741
17	Lisânü'l-'Acem (Ferheng-i Şu'ûrî)	Sözlük	1155/1742

Müteferrika Matbaası'nda İbrahim Müteferrika'nın Ölümünden Sonra Basılan Kitaplar:

Sayı	Eserin Adı	Konusu	Tarihi
1	Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügatı)	Sözlük	1756
2	Târîh-i Sâmi ve Şâkir ve Suphî	Tarih	1198/1784
3	İzzi Tarihi	Tarih	1199/1784-85
4	İ'rabü'l-Kâfiye	Sözlük	1199/1784-85
5	Fenn-i Harp	Askerlik	1207/1792-93
6	Fenn-i Lağım	Askerlik	1208/1793
7	Fenn-i Muhâsara	Askerlik	1209/1794

2. Fransa Elçiliği Matbaası

Türkçe basım yapacak bir matbaa kurmak amacıyla -önceki başlıkta zikredildiği gibi- Fransa Elçiliği tarafından İbrahim Müteferrika'nın matbaa malzemeleri satın alınmak istenmiştir. Bunu gerçekleştiremeyen Fransız Elçisi

¹⁰⁸ Kitaplar hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Sabev, 2013; Ersoy, 1959; Gerçek, 1939; Ertuğ, 1970.

Choiseul le Gauffier başka şekilde matbaa malzemelerini tedarik ederek Türkçe eser basabilecek bir matbaa kurmayı başarmıştır¹⁰⁹.

1785 tarihinde kurulan bu matbaada üç Türkçe eserle birlikte bazı Fransızca kitaplar basıldığı bilgisi mevcuttur. Bu üç kitaptan ikisi askerlik konusunda yazılmış olan *Usûlü'l-Maârif fî Tertibü'l-Ordu* ve *Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma*'dır¹¹⁰. Dönemin padişahı I. Abdülhamit, ordu ve donanmanın düzenlenmesinde Fransız uzmanlar çalıştırdığı için Fransa Elçiliğinin padişaha bir hoşluk yapmak ve öğrencilere yardım maksadıyla bu kitapları bastığı düşünülmektedir. Bu tarihlerde Mütferrika Matbaası Râşid Efendi'nin uhdesinde bulunmakta olduğu halde büyük bir faaliyet gösterememektedir¹¹¹. Elçilik Matbaası'nın üçüncü Türkçe kitabı ise Türkiye'de çalışan Fransızların Türkçe öğrenmelerini kolaylaştırmak maksadı ile basılan *Elements de la Langue Turque*'dir. Eser Fransa Kralına ithaf edilmiş, mukaddimesinde Choiseul le Gauffier'in elçiliğinden övgü ile söz edilmiş ve hem matbaanın kurulmasından hem de güzel sanatların ve ilmin korunmasındaki hizmetlerinden bahsedilmiştir¹¹². Bu matbaada basılan Fransızca kitaplar hakkında Jale Baysal'ın kitabında bildirilen 1787 tarihinde basılmış *Traite de Monoeure Pratique* isimli bir kitaptan başka herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır¹¹³.

1798'de Osmanlı ile Fransa'nın arasının açılması üzerine Fransa Elçiliği'nin ve tebaasının malları ve binaları ele geçirilerek elçilik arşivine el konulmuştur. Buradaki matbaa takımı da tahminî 3095 kuruş değer biçilerek Hasköy'e gönderilmiş ancak 1802 tarihli Paris Antlaşması ile mallar ve matbaa geri verilmiştir¹¹⁴.

¹⁰⁹ Gerçek, 1939, s. 99; Ertuğ, 1970, C. 1, s.121; Kut-Türe, 1996, s. 8.

¹¹⁰ Gerçek, 1939, s. 99-104; Ertuğ, 1970, C. 1, s.122; İskit, 1939, (Tahlil ve tarihçe bölümü s. 6); Hasan Refik Ertuğ, "Mütferrika Matbaasından Sonraki Matbaalarımız", *Hayat Tarih Mecmuası*, yıl:13, S. 10, İstanbul, 1977, s. 37; Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi: Cilt 1 Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 66; Kut-Türe, 1996, s. 8.

¹¹¹ Gerçek, 1939, s. 99-104; Ertuğ, 1970, C. 1, s.123.

¹¹² Gerçek, 1939, s. 103; Ertuğ, 1970, C. 1, s.124.

¹¹³ Baysal, 2010, s. 197.

¹¹⁴ Kut, "Dârüttibâa", DİA, C. 9, s. 10-11; Kabacalı, 1989, s. 69.

Fransa Elçiliği Matbaası'nda Basılan Türkçe kitaplar:

Sıra	Eserin Adı	Konusu	Tarihi
1	Usûlü'l-Maârif fî Tertîbi'l-Ordu	Askerlik	1201/1786
2	Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîi Sefâyîn-i Donanma	Askerlik	1202/1787
3	Elements de la Langue Turgue	Dil	1204/1790

3. Mühendishâne Matbaası

III. Selim döneminde askerî öğrenci yetiştirmek amacıyla açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn bünyesinde Mühendishâne Matbaası kurulmuştur¹¹⁵. Bu matbaanın kurulma sebebi olarak öğrencilerin eğitimi için gerekli olan teknik kitapların özellikle içlerinde tablolar, harita, resim ve şekiller bulunanların elle çoğaltılması sakıncalı görüldüğünden bunların hatasız, tek tip ve birbirinin aynı olmak üzere kısa sürede çok sayıda basımının matbaa ile mümkün olabileceği gösterilmiştir¹¹⁶.

Râşid Efendi'nin elindeki matbaa takımları devlet tarafından satın alınarak Hasköy'de bulunan Mühendishâne binasının zemin katında hazırlanan mekâna yerleştirilmiş ve reisliğine Mühendishâne başhocası müderris Abdurrahman Efendi getirilerek 1797 tarihinde¹¹⁷ matbaa açılmıştır¹¹⁸. Râşid Efendi'den alınan matbaa malzemelerine ilaveten yeni harf ve rakamların dökümü, hurufat kalıpları ve tezgâhların yapımı işi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Fransa elçiliğindeki matbaa mevcudatı Fransa'nın Mısır'a saldırması üzerine ilan edilen savaş dolayısıyla (1798) müsadere edilerek Mühendishâne Matbaası'na taşınmıştır. Ancak bu malzemeler bir

¹¹⁵ Kabacalı, 1989, s. 71; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 99; Kemal Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. EK-2, s. 340-341; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 125; İnuğur, 1982, s. 163; Akkaya, 2008, s. 63.

¹¹⁶ Beydilli, 1995, s. 99; Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

¹¹⁷ Kemal Beydilli, Adnan Adıvar, Turgut Kut konu ile ilgili çalışmalarında matbaanın açılış tarihi olarak 1797 yılını verirken Alpay Kabacalı ve Niyazi Berkes 1796, Jale Baysal ise 1795 tarihlerini vermişlerdir. Matbaada basıldığı bilinen kitaplarda 1797 tarihinden öncesine rastlanılmadığı için bu tarihin doğru olduğu kanaati ağır basmaktadır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Beydilli, 1995; Kut-Türe, 1996; Adıvar, 1943; Kabacalı, 1989; Berkes, 2003; Baysal, 2010.

¹¹⁸ Kut-Türe, 1996, s. 9; Beydilli, 1995, s. 99; Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", DİA, C. Ek-2, s. 340-341; Kabacalı, 1989, s. 71; Baysal, 2010, s. 50.

süre sonra iki ülke arasında anlaşma imzalanmasının ardından Fransız elçiliğinin talebi üzerine (1803) iade edilmiştir¹¹⁹.

Mühendishâne Matbaası'nda kullanılan harfler Mütferrika Matbaası'ndakilerden daha küçük puntoda ve daha okunaklıdır¹²⁰. Ayrıca bilginin kolay ve kesin iletimini sağlamak üzere matbaada basılacak olan kitaplarda resim ve şekillere çokça yer verilmiştir¹²¹. Bu matbaa, askerî mühendislik eğitimi vermeyi amaçlayan bir okulun bünyesinde kurulan o sırada devletin yegâne matbaasıdır¹²². Matbaanın adı, bastığı kitaplarda “Darü't-Tıbaatü'l-Mamuretü's-Sultaniye”, “Darü't-Tıbaatü's-Sultaniye” ya da “Darü't-Tıbaatü'l-Mamure” olarak geçmesine rağmen daha çok Mühendishâne Matbaası olarak bilinir¹²³.

Mühendishâne Matbaası'nın masrafları hazineden karşılanmış bir devlet kurumu olmasına rağmen müstakil bir nizamnâmesi yoktu. Maaş ve ücretleri belirlenmiş devamlı bir kadrosu olmadığından bir kitap basılacağı zaman gerekli işçiler bulunarak basım işi gerçekleştirilmekte ve işçiler iş bitiminde dağılmaktaydı. Bu durum 1800 tarihinde matbaa nizamnâmesinin yürürlüğe girmesine kadar devam etti. Abdurrahman Efendi'nin teklifi ile matbaada devamlı çalışmak üzere iki basmacı, iki musahhih, iki ustabaşı, biri Frengî iki mürettip, bir de basma hizmetinde çalışacak toplam on beş işçi alındı ve kendilerine verilecek maaşlar tespit edildi. Bunların dışında gravürlü eserler basımında istihdam edilmek üzere bakır sayfaları hakk edecek bir ressam kadroya dâhil edildi. Daha yetişmiş olanı bulununcaya kadar bu kişinin ressam Likar isimli bir Frenk olduğu belirtilmektedir. Hazırlanan nizamnâme baş muhasebeye kaydedilip Temmuz 1800'de yürürlüğe girdi¹²⁴.

Matbaa, bulunduğu yerin dar gelmesi sebebiyle 1802'de başka yere nakledildi. Önce İstanbul'da Sultanahmet'te Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa Medresesi'nin bulunduğu, Çemberlitaş bölgesinde Kapalıfırın semtindeki bir yere taşındı. Buranın da yeterli olmadığı görülünce daha faaliyete geçmeden aynı yıl içinde Üsküdar'a, Selimiye Kışlası yakınlarında Harem İskeleyi arkasında yer alan

¹¹⁹ Beydilli, 1995, s. 125; Beydilli, “Mühendishâne Matbaası”, DİA, C. Ek-2, s. 340-341; Kut-Türe, 1996, s. 9-10.

¹²⁰ Toderini, 1990, s. 125.

¹²¹ Kabacalı, 1989, s. 71.

¹²² Beydilli, “Mühendishâne Matbaası”, DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

¹²³ Kabacalı, 1989, s. 71; Akkaya, 2008, s. 63.

¹²⁴ Beydilli, 1995, s. 126; Beydilli, “Mühendishâne Matbaası”, DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

Selimiye Vakfı arazisi üzerinde bir binaya nakledildi. Burada yeni bir kimlik, hukukî yapı ve isim kazanarak Üsküdar Matbaası¹²⁵ adı altında basım faaliyetlerine devam etti ve böylece Mühendishâne Matbaası'nın faaliyetine 1802 tarihinde son verilmiş oldu¹²⁶.

Mühendishâne Matbaası'nda Basılan Kitaplar¹²⁷:

Sıra	Eserin Adı	Konusu	Tarihi
1	Mehâhü'l-Miyâh	Fen	1212/1797
2	Logaritma Cetveli	Matematik/Geometri	1212/1798
3	Humbara Cetveli	Askerlik	1212/1798
4	Tûl-ı Arz Cetveli	Coğrafya	1212/1798
5	Usûl-i Hendese	Matematik/Geometri	1212/1797-98
6	Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman	Sosyal Konular	1213/1798
7	Tuhfe-i Vehbî	Sözlük	1213/1798
8	Evrâk	Siyasi	1213/1798-99
9	Evrâk	Siyasi	1213/1799
10	Kitâb-ı Tıbyân-ı Nâfi Terceme-i Burhân-ı Katı'	Sözlük	1214/1799
11	Tuhfetü'l-Manzûmetü'd-Dürriye fî Lugati'l-Farsiyyet ve'd-Deriyye	Sözlük	1215/1800
12	Evrâk	Siyasi	1215/1801
13	Telhîsü'l-Eşkâl	Matematik/Geometri	1215/1801
14	Kitâb-ı Lehcetü'l-Lugat	Sözlük	1216/1801
15	Sübâ-i Sıbyân	Sözlük	1216/1801-02
16	Kitâb-ı Öklides	Geometri	1216/1801-02
17	Tarif de douane, que les négocians de Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies doivent payer dans les etats de la Sublime Porte, sur les marchandises d'importation et d'exportation, traduit et mis en ordre alphabetique	Gümrük Tarifesi	1216-17/1802
18	İmtihânü'l-Mühendisîn	Matematik/Geometri	1217/1802
19	Terceme-i Sîhâh-ı Cevherî (Vankulu Lugatı)	Sözlük	1217/1802

¹²⁵ Üsküdar Matbaası bazı kaynaklarda ayrı bir basımevi olarak gösterilmeyip Mühendishâne Matbaası'nın devamı olarak belirtilmektedir. Ancak farklı bir adı ve yönetimi olduğu için ayrı tutulması daha doğru olacaktır.

¹²⁶ Beydilli, 1995, s. 126; Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", DİA, s. 340-341.

¹²⁷ Bu tablo Kemal Beydilli'nin *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog* isimli çalışmasında ve *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* isimli çalışmasında verdiği bilgilerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Bkz.: Beydilli, 1997; Beydilli, 1995.

4. Üsküdar Matbaası

Mühendishâne Matbaası'nın yer darlığı sebebiyle Üsküdar'da Selimiye kışlası civarına taşınmasıyla kurulmuş olan matbaadır. Mühendishâne Matbaası'nın devamı olmasına rağmen farklı bir ismi olmasından ve yeni bir düzenlemeye tabi tutulduğundan ayrı bir matbaa olarak değerlendirilmektedir¹²⁸.

1217/1802 tarihinde faaliyete başlayan matbaanın idaresi Mühendishâne Matbaası'nı da yönetmiş olan müderris Abdurrahman Efendi'ye verilmiştir¹²⁹. Matbaanın adı ise bulunduğu semtten dolayı Üsküdar Matbaası olarak bilinmekte ancak kaynaklarda “Dârü't-Tıbaa”¹³⁰, “Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire”¹³¹ ve “Darü't-Tıbaatü'l-Cedidetü'l-Ma'mure”¹³² olarak bildirilmektedir. Mühendishâne Matbaası'nda bulunan basım alet ve edevatının tamamı bu matbaaya taşınmıştır¹³³.

Mühendishâne Matbaası'nda masrafların devlet tarafından karşılanmasına rağmen taşınma ile birlikte Üsküdar Matbaası'nda yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve matbaanın belirli şartlarla işletmeye devredilmesi uygun görülmüştür. Böylece yeni matbaa kâr ve zarar hesabıyla çalışan sivil bir yapıya bürünmüş, ancak kamu işletmesi özelliğini de kaybetmemiştir. Bu matbaaya o zamana kadar basılması söz konusu olmayan dinî konulu kitapların basılması ve dışarıdan her türlü basım işlerinin kabul edilmesi gibi konularda serbestlikler tanınmış, ayrıca matbaanın zarar etmemesi için başka basımevlerinin çalıştırılmasına yasak getirilerek matbaanın iş hacmi artırılmaya çalışılmıştır. Matbaa dört beş yıl belli bir düzen içinde çalıştıktan ve matbaada birçok değerli eser basıldıktan sonra 1807 yılına gelindiğinde mali sıkıntılar nedeniyle faaliyetlerin durduğu ve kitap basımına son verildiği anlaşılmaktadır¹³⁴.

¹²⁸ Kemal Beydilli konu ile ilgili yaptığı detaylı çalışmasında Mühendishâne Matbaası'nın tamamen taşındığını ve taşınmış halinin Üsküdar Matbaası olduğunu belgelerle vurgulamaktadır. Ancak diğer birçok kaynakta Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarının iki ayrı matbaa olduğu hatta Mühendishâne Matbaası'nın ders kitabı basarken Üsküdar Matbaası'nın daha çeşitli konularda basım yaptığı bildirilmektedir. Bkz.: Beydilli, 1995; Kabacalı, 1989; Ertuğ, 1977; İnüçur, 1982; Kut-Türe, 1996; Toderini, 1990.

¹²⁹ Kabacalı, 1989, s. 76; Kut-Türe, 1996, s. 10; Ertuğ, 1977, s. 37; Ertuğ, 1970, s. 126.

¹³⁰ İskit, 1939, (Tahlil ve tarihçe bölümü s. 5-7); Kabacalı, 1989, s. 77; Ertuğ, 1977, s. 37; Toderini, 1990, s. 126.

¹³¹ Kabacalı, 1989, s. 77; İnüçur, 1982, s. 163.

¹³² Kut-Türe, 1996, s. 10; Akkaya, 2008, s. 63.

¹³³ Beydilli, 1995, s. 136.

¹³⁴ Beydilli, 1995, s. 136-137; Beydilli, “Mühendishâne Matbaası”, DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

Matbaanın tekrar faaliyete geçmesi için başkanlığına eski defter emini vekili Sâlih-zâde Hüseyin Beyefendi getirilmiştir. Ancak dönemin siyasi olayları yüzünden Hüseyin Beyefendi herhangi bir iş yapmaya fırsat bulamadan bir yıl sonra matbaa idaresinden ayrılmak zorunda kalmıştır. 1808 yılında ise matbaa idaresi bu işe talip olan Hâcegân'dan Maraşlı Ali Efendi ile Üsküdar Doğancılar Camii imamı Hâfız Mehmed Emin Efendi'ye verilmiştir¹³⁵. Fakat aynı yıl içerisinde yaşanan yeniçeri isyanında matbaa Nizâm-ı Cedid kurumları arasında görüldüğünden Selimiye kışlasına yapılan saldırı ve yangın sonucunda matbaanın da ciddi oranda hasar gördüğü bildirilmiştir¹³⁶. Bu olaylardan sonra matbaa maddi sıkıntılar içinde olsa da varlığını devam ettirmiş ve 1817 tarihinde yeniden yönetim değişikliği yapılarak matbaanın idaresi Rûznâmçe-i Evvel Abdürrahim Muhib Efendi'ye verilmiştir. Dört yıl matbaanın başında bulunan Abdürrahim Muhib Efendi zamanında da matbaanın mali durumunda herhangi bir düzelme olmamıştır¹³⁷.

Abdürrahim Muhib Efendi'nin 1821 tarihinde vefat etmesi üzerine matbaa reisliği Hâcegân'dan Cebihâne-i Âmire Nâzırı İbrâhim Sâib Efendi'ye verilmiştir. İbrâhim Sâib Efendi matbaanın Üsküdar'da kaldığı sürece çalışacak nitelikli eleman temini konusunda sıkıntılar yaşanacağını bildirerek bu yüzden da matbaanın Süleymaniye civarında uzun süreden beri boş duran Kaptan İbrahim Paşa Hamamı'na taşınmasını teklif etmiştir¹³⁸. İbrâhim Sâib Efendi'nin teklifi padişah tarafından onaylandıktan ve gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 1824 tarihinde Üsküdar Matbaası'nın taşınma işi gerçekleştirilmiştir¹³⁹. Taşınmış olan bu matbaa ise genel olarak İstanbul Matbaası olarak anılmaya başlanmıştır¹⁴⁰.

¹³⁵ Beydilli, 1995, s. 136-137; Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

¹³⁶ Kut-Türe, 1996, s. 10.

¹³⁷ Beydilli, 1995, s. 136-137; Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

¹³⁸ Beydilli, 1995, s. 136-137; Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

¹³⁹ Kut-Türe, 1996, s. 11.

¹⁴⁰ Beydilli, 1995, s. 136-137; Beydilli, "Mühendishâne Matbaası", DİA, C. Ek-2, s. 340-341.

Üsküdar Matbaası'nda Basılan Kitaplar¹⁴¹:

Sıra	Eserin Adı	Konusu	Tarihi
1	Diatrîbe de l'ingénieur Mustafa sur l'état actuel de l'art militaire, du génie, et des sciences à Constantinople	Askerlik	1218/1803
2	Risâle-i Birgîvî	Din	1218/1803
3	Atlas-ı Kebîr Tercemesi	Coğrafya	1218/1803-04
4	Hallü Esrârî'l-Ahyâr 'alâ İ'râbî İzhârî'l-Esrâr	Dil	1218/1803
5	Ucâletü'l-Coğrafiyye	Coğrafya	1219/1804
6	Tuhfe-i Vehbî	Sözlük	1219/1804
7	Şurûtu's-Salât	Din	1219/1804
8	Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye	Din	1219/1804
9	Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Âhbâr	Tarih	1219/1804
10	Netâyicü'l-Efkâr 'alâ İzhârî'l-Esrâr	Dil	1219/1805
11	Usûl-ı Hendese ve Müsellesât	Matematik/Geometri	1220/1805-06
12	Telhîsü'l-Eşkâl	Matematik/Geometri	1220/1805-06
13	Mecmû'atü'l-Mühendisîn	Matematik/Geometri	1220/1805-06
14	Müsellesât Risâlesi	Matematik/Geometri	1220/1805-06
15	İmtihânü'l-Mühendisîn	Matematik/Geometri	1220/1805-06
16	Tuhfetü'l-İhvân 'alâ Avamili'l-Birgîvî	Dil	1220/1805
17	Ta'likü'l-Favâzıl 'alâ İ'râbî'l-Avâmil	Dil	1220/1805
18	Ferâ'idü'l-Fevâ'id fî Beyânî'l-Akâ'id	Din	1220/1805
19	Risâle-i Birgîvî	Din	1220/1805
20	Nuhbe-i Vehbî	Sözlük	1220/1805
21	Ed-Dürerü'l-Müntehabâtî'l-Mensûre fî İslâhi'l-Galati'l-Meşhûre	Dil	1221/1806
22	El-Burhân (ma'a Haşiye)	Mantık	1221/1807
23	Haşiyetü'l-Burhân	Mantık	1221/1807
24	Cevhere-i Behiyye	Din	1223/1808
25	Ferâ'idü'l-Fevâ'id (Amentü Şerhi)	Din	1223/1808
26	Fevâ'idü's-Şâfiyye 'alâ İ'râbî'l-	Dil	1223/1808

¹⁴¹ Bu tablo Kemal Beydilli'nin *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog* isimli çalışmasında ve *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* isimli çalışmasında verdiği bilgilerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Bkz.: Beydilli, 1997; Beydilli, 1995.

	Kâfiye		
27	Tuhfe-i Vehbî	Sözlük	1223/1808-09
28	Sübha-i Sıbyân	Sözlük	1224/1809
29	Hallü Esrârî'l-Ahyâr 'alâ İ'râbi İzhârî'l-Esrâr	Dil	1224/1809-10
30	Kitâbü'l-Muharrem fî Hâşiye-i Câmî	Dil	1224/1809
31	Cevhere-i Behiyye	Din	1225/1810
32	Tuhfetü'l-İhvân	Dil	1226/1811
33	Ta'likü'l-Favâzıl 'alâ İ'râbi'l- Avâmil	Dil	1226/1811
34	Hâşiyetü's-Siyalkûtî 'alâ'l- Mutavval	Retorik	1227/1812
35	Hallü Esrârî'l-Ahyâr 'alâ İ'râbi İzhârî'l-Esrâr	Dil	1228/1813
36	Cevhere-i Behiyye	Din	1229/1814
37	El-Okyanusü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît	Sözlük	1230/1815
38	Şerh-i Avâmil-i Cedîd-i Birgivî	Dil	1231/1816
39	Tuhfetü'l-İhvân	Dil	1231/1816
40	El-Okyanusü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît (2. cilt)	Sözlük	1231/1816
41	Tuhfe-i Vehbî	Sözlük	1232/1817
42	Cevhere-i Behiyye	Din	1232/1817
43	Ferâ'idü'l-Fevâid (Amentü Şerhi)	Din	1232/1817
44	Nehcetü'l-Menâsik	Din	1232/1817
45	Tertîb-i Eczâ	Sağlık	1232/1817
46	El-Okyanusü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît (3. cilt)	Sözlük	1233/1817
47	Netâyicü'l-Efkâr	Dil	1233/1817
48	Sarf Cümlesi	Dil	1233/1818
49	Hâşiyetü'l-Gelenbevî	Din	1233/1818
50	Sübha-i Sıbyân	Sözlük	1233/1818
51	Hallü Esrârî'l-Ahyâr 'alâ İ'râbi İzhârî'l-Esrâr	Dil	1233/1818
52	Ta'likü'l-Favâzıl 'alâ İ'râbi'l- Avâmil	Dil	1234/1818
53	Tuhfetü'l-İhvân	Dil	1234/1818
54	Ta'likâtü'l-Gelenbevî 'alâ Mîri'l- Âdâb	Dil	1234/1819
55	Ta'likâtü'l-Gelenbevî 'alâ Mîri't- Tehzîb	Dil	1234/1819
56	Nahiv Cümlesi	Dil	1234/1819
57	Al-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye	Dil	1235/1820
58	Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i	Tıp	1235/1820

	Azâi'l-İnsân		
59	Fevâ'idü's-Şafîyye 'alâ İ'râbi'l-Kâfiye	Dil	1235/1819-20
60	Ta'likât-ı Abdülhakîm el-Meşhûr bi Siyalkûtî ale'l-Hâşiyet li'l Mollâ el-Hayâlî 'alâ Şerhi'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye	Din	1235/1820
61	Ta'likât-ı Dürrü'n-Nâcî bi İsagoci	Mantık	1235/1820
62	Reşehât-ı Aynî'l-Hayat	Bibliyografya	1236-1821
63	Tuhfetü'l-Manzûmetü'd-Dürriye fî Lugatî'l Farsiyyet ve'd-Deriyye	Sözlük	1237/1822
64	Tuhfe-i Vehbi	Sözlük	1237/1821-22
65	Hülâsa-i Risâle-i Birgivi	Din	1237/1821-22
66	Neticetü'l-Fetevâ	Din	1237/1822
67	Ta'likü'l-Favâzıl 'alâ İ'râbi'l-Avâmil	Dil	1237/1822
68	Tuhfetü'l-İhvân	Dil	1237/1822
69	Hâşîye 'alâ Tahrîrî'l-Kavâ'idî'l-Mantikiyye	Mantık	1238/1822
70	Netâyicü'l-Efkâr	Dil	1238/1822
71	Tuhfe-i Vehbî	Sözlük	1238/1822-23
72	El-Risâle fî'l-Hendese	Matematik/Geometri	1238/1822
73	Mir'âtü'l-Âlem	Astronomi	1239/1824

Üsküdar Matbaası'nın İstanbul Tarafına Taşınmasından Sonra Basıldığı Bilinen Kitaplar¹⁴²:

Sıra	Eserin Adı	Konusu	Tarihi
1	Günyetü'l-Mutemellî	Din	1239/1824
2	El-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm	Din	1239/1824
3	Mecma'u'l-Enhur fî Şerhi'l-Mülteka'l-Ebhur	Din	1240/1824
4	Siyer-i Kebîr Tercümesi	Din	1241/1825

5. Takvimhâne-i Âmire

Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyi*'nin basımı için kurulmuş bir gazete matbaasıdır. II. Mahmud dönemi yeniliklerinden biri olarak

¹⁴² Bu tablo Kemal Beydilli'nin *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog* isimli çalışmasında ve *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* isimli çalışmasında verdiği bilgilerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Bkz.: Beydilli, 1997; Beydilli, 1995.

gazete çıkarılmasına karar verilmiş ve Vak‘anüvis Esad Efendi’nin nezaretinde 1831 yılında Takvimhâne-i Âmire faaliyete geçmiştir¹⁴³.

Üsküdar Matbaası’nın taşındığı Kaptan İbrahim Paşa Hamamı’nın yanındaki Kapıcıbaşı Mûsâ Ağa’nın konağı satın alınarak Takvimhâne-i Âmire adıyla basımevi haline getirildi¹⁴⁴. Matbaa için gereken baskı makineleri ve diğer araç gereç İzmir’de *Courrier de Symrne* gazetesini çıkaran Alexandre Blacque’tan satın alınma yoluyla temin edildi¹⁴⁵. Takvimhâne’nin açılmasından birkaç ay sonra da İbrahim Saib Efendi’nin idaresinde eski matbaa¹⁴⁶ Takvimhâne-i Âmire Nezâreti’ne bağlandı¹⁴⁷. Bu matbaada kitap basımının ve haftalık olarak çıkan *Takvîm-i Vekâyi*’nin yanında evraklar, nizamnameler ve el ilanları gibi diğer baskı işleri de yapıldı¹⁴⁸. Ayrıca Devlet Matbaası olarak hizmet veren Takvimhâne’de sahafların ve ihtiyaç duyan başka kişilerin de siparişle kitap bastırmasına izin verilmiştir¹⁴⁹. Takvimhâne, matbaa olarak kullanılmasının yanı sıra haber ve yazıların toplandığı, tashih ve tercüme edildiği ve gazetenin hazırlandığı yazı işleri dairesi görevi de görmektedir¹⁵⁰.

Zamanla *Takvîm-i Vekâyi*’nin düzenli olarak yayımlanamaması ve yayımlanan nüshalarda ise eski haberlerin yer alması eleştiri konusu olmuş ve bu nedenle Takvimhâne’de köklü değişiklikler yapılma yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda *Takvîm-i Vekâyi*’nin düzenli olarak yayımlanması ve matbaacılık işlerinin daha iyi

¹⁴³ İskit, 1939, (Tahlil ve tarihçe bölümü s. 5-7); Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, 6. Basım, İstanbul, 2015, s. 15; Erdoğan Tokmakçıoğlu, *Türk Basın Tarihi*, İsim Yayınları, Ankara, 2011, s. 197; Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13; Ertuğ, 1970, s. 148; Gülden Sarıyıldız, “Takvimhâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. Ek-2, s. 579-580; Kabacalı, 1989, s. 77.

¹⁴⁴ Sarıyıldız, “Takvimhâne”, DİA, C. Ek-2, s. 579-580; Ertuğ, 1970, s. 148; İnuğur, 1982, s. 175-176.

¹⁴⁵ Kabacalı, 1989, s. 77; Sarıyıldız, “Takvimhâne”, DİA, C. Ek-2, s. 579-580.

¹⁴⁶ Bu matbaa Üsküdar Matbaası’nın İstanbul tarafına taşınmasından sonra çalışmalarına devam eden bazı kaynaklarda İstanbul Matbaası, bazı kaynaklarda ise Tabhâne-i Âmire olarak bildirilen matbaadır. Bkz.: Beydilli, “Mühendishâne Matbaası”, DİA, C. Ek-2, s. 340-341; Sarıyıldız, “Takvimhâne”, DİA, C. Ek-2, s. 579-580.

¹⁴⁷ Kabacalı, 1989, s. 78; Sarıyıldız, “Takvimhâne”, DİA, C. Ek-2, s. 579-580.

¹⁴⁸ Sarıyıldız, “Takvimhâne”, DİA, C. Ek-2, s. 579-580.

¹⁴⁹ Ertuğ, 1970, s. 157; Sarıyıldız, “Takvimhâne”, DİA, C. Ek-2, s. 579-580.

¹⁵⁰ Sarıyıldız, “Takvimhâne”, DİA, C. Ek-2, s. 579-580; Güldane Çolak, “Osmanlı Matbaacılığında Takvimhâne-i Âmire’nin Yeri ve Önemi”, *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2011, s. 98.

yönetilebilmesi amacıyla *Takvîm-i Vekâyî* ve matbaa 1862 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezâreti'ne bağlanarak Takvimhâne-i Âmire Nezâreti ilga edilmiştir¹⁵¹.

Yayım hayatına iki defa ara verilen¹⁵² Takvimhâne-i Âmire, Matbaa-i Âmire adıyla Cumhuriyet Dönemi'ne kadar hizmet vermiştir¹⁵³.

6. Taş Basma Matbaaları

İlk olarak 1796 yılında Alois Senefelder (1771-1834) tarafından Almanya'da bulunan¹⁵⁴ taş baskı tekniği, Fransız Jacques Cayol ve Henri Cayol tarafından Türkiye'ye getirilmiştir¹⁵⁵.

Hukuk eğitimi almış olmasına rağmen resme ve el yazmalarına düşkün aynı zamanda yetenek sahibi biri olan Henri Cayol, akrabası olduğu bilinen Jacques Cayol ile birlikte doğu seyahatine çıkmışlardır. Taş baskı tekniğini de bilen bu iki şahıs 1831 yılında geldikleri İstanbul'da el yazma eserleri görerek hayran kalmışlar ve nitekim bu ülkede kalarak taş baskı tekniğini burada uygulamaya karar vermişlerdir¹⁵⁶. Dönemin seraskeri Hüsrev Paşa'nın da desteğini alarak 1831 yılında litografi/taş baskı atölyesi Fransız Jacques ve Henri Cayol tarafından araç gereci Fransa'dan getirilerek Bâb-ı Seraskerî'de¹⁵⁷ kurulmuştur¹⁵⁸.

Hüsrev Paşa, yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra kurulan ordunun eğitim ve öğretimi için gerekli eserlerin bir an önce hazırlanması ve resimli olarak basılıp dağıtılmasını istediği için bu matbaayı himayesine alarak desteklemiştir¹⁵⁹. Askerî eğitim amacıyla kurulan bu matbaada ilk basılan eser tabur tâlimine dair açık bir

¹⁵¹ Kabacalı, 1989, s. 80; Sarıyıldız, "Takvimhâne", DİA, C. Ek-2, s. 579-580.

¹⁵² Sarıyıldız, "Takvimhâne", DİA, C. Ek-2, s. 579-580.

¹⁵³ İnuğur, 1982, s. 164.

¹⁵⁴ Gerçek, 2001, s. 8; Atar, 1995, s. 70; İsmail Keskin, "1831-1920 Yılları Arasındaki Türkiye'deki Litografi (Taşbaskı) Sanatı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi/Journal Of The Fine Arts Institute (Gsed)*, Sayı / Number 38, Erzurum, 2017, s. 10.

¹⁵⁵ Gerçek, 2001, s. 10-12; Atar, 1995, s. 88; Deniz Bayav, *Geleneksel ve Deneysel Yönleriyle Gravür Baskı*, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne, 2013, s. 37; Kabacalı, 1989, s. 92; Ertuğ, 1970, s. 128.

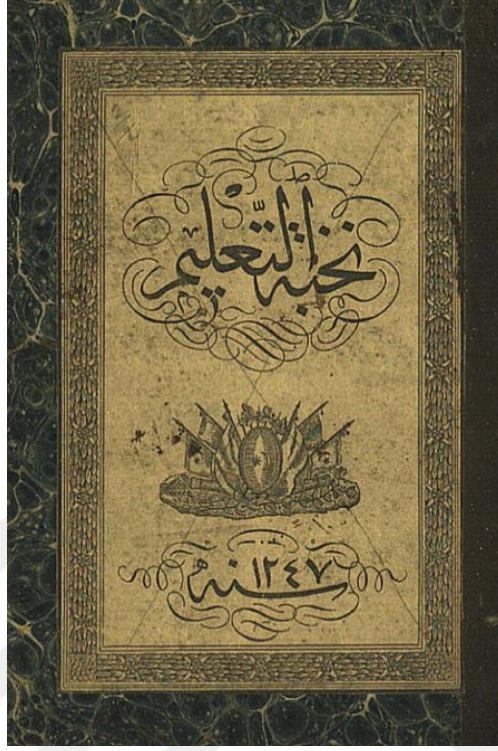
¹⁵⁶ Ertuğ, 1977, s. 38; Kahraman, "Taş Basması", DİA, C. 40 s. 144.

¹⁵⁷ Bâb-ı Seraskerî binası daha sonra Harbiye Nezâreti olarak kullanılmış, günümüzde ise İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası olarak kullanılmaktadır. Konu ile ilgili bilgi için bkz.: Abdülkadir Özcan, "Bâb-ı Seraskerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, C. 4, s. 364; Abdülkadir Özcan, "Harbiye Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, C. 16, s. 119-120.

¹⁵⁸ Gerçek, 2001, s. 10-12; Atar, 1995, s. 88; Bayav, 2013, s. 37.

¹⁵⁹ Ertuğ, 1970, s. 128; Kahraman, "Taş Basması", DİA, C. 40, s. 144.

nesihle yazılan Hüsrev Paşa'nın *Nuhbetü't-Ta'lim*'idir. (Resim 17) Matbaanın faaliyetinde olduğu 1831-1836 tarihleri arasında bundan başka askerî konulu resimli eserlerin başarılı bir şekilde basımı yapılmıştır¹⁶⁰.

Resim 17: Kapak sayfası, *Nuhbetü't-Ta'lim*, 1247/1831.

1836'da Hüsrev Paşa'nın görevden alınması ile Jacques ve Henri Cayol da bu askerî taş basma matbaasından ayrıldılar¹⁶¹. Akabinde aynı yıl Henri Cayol II. Mahmud'un izniyle Beyoğlu'nda Galata Mevlevîhânesi yakınlarında kendi matbaasını kurmuştur¹⁶². Bâb-ı Seraskerî'de çalıştığı sırada çok sayıda taş basma ustası yetiştiren Henri Cayol'a padişah fermanıyla el yazma Türkçe kitapları basma ruhsatı verilmiştir¹⁶³. Cayol'un bu matbaası 1852'de çıkan bir yangın neticesinde içinde bulunan pek çok belge ve kıymetli yazma eserlerle birlikte yandı. Fransız elçilik binasının alt köşesindeki bir yerde yeniden matbaasını kuran Henri Cayol 1855 tarihinde Paris'e giderek yeni matbaa malzemeleri satın alarak basım

¹⁶⁰ Kut-Türe, 1996, s. 12; Kahraman, "Taş Basması", DİA, C. 40, s. 144; Ertuğ, 1970, s. 129-130.

¹⁶¹ Gerçek, 2001, s. 22-23; Kabacalı, 1989, s. 95-96.

¹⁶² Kahraman, "Taş Basması", DİA, C. 40, s. 144; Ertuğ, 1970, s. 129-130; Kabacalı, 1989, s. 96; Gerçek, 2001, s. 23.

¹⁶³ Kabacalı, 1989, s. 96; Kahraman, "Taş Basması", DİA, C. 40, s. 144; Keskin, 2017, s. 11-12.

faaliyetlerine devam etmiştir¹⁶⁴. Zamanla litografya dışında Rumca, Ermenice ve Fransızca hurufatla eserler basabilecek duruma gelen Henri Cayol, 1865 tarihinde kolera salgını sebebiyle hayatını kaybetmiştir¹⁶⁵. Ölümünden sonra ise Cayol ailesi adına matbaanın işleri, önceleri yanında çalışmış olan Antoine Zellich tarafından - 1869'da kendi taş basma atölyesini kurana kadar- yürütülmüştür¹⁶⁶.

Jacques Cayol ve Henri Cayol'un Bâb-ı Seraskerî Matbaası'ndan ayrılmasından sonra da matbaanın çalışmasını sürdürdüğü kaynaklarda bildirilmektedir¹⁶⁷. Ayrıca kısa bir süre sonra dizgi harfleri ile de basım yapmaya başlayan bu matbaanın bastığı kitaplarda "Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriye", "Bâb-ı Seraskerî'de Kâin Matbaa-i Mamure" gibi isimlerle bildirilmesinin yanında sonraları Matbaa-i Askerî, Daire-i Askeriye Matbaası vb. adlarla uzun yıllar askerî yayınları bastığı bilinmektedir¹⁶⁸.

Askerî taş basma matbaasının bastığı başarılı eserlerden esinlenen bir ikisi Türk ve çoğu gayri müslim olan müteşebbisler birçok defa taş basma matbaaları kurmuşlar ise de pek başarılı olamamışlar, Cayol matbaasının şöhreti ve mahareti karşısında onunla rekabet edememişlerdir¹⁶⁹. Özellikle kurumların ihtiyaçlarını karşılamak için devlet daireleri, askerî ya da meslek okulları nezdinde taş basma matbaaları da kurulmuştur¹⁷⁰. Bu bağlamda 1835'te Maçka'daki Mekteb-i Harbiye'de bir litografhane kurulduğu ve burada Henri Cayol'un yetiştirdiği ustaların çalıştığı tahmin edilmektedir¹⁷¹. Ayrıca hastanelerde kullanılan evrakın basılması amacıyla kullanılan Mektebi Tıbbiye Litografya Tezgâhı isimli bir tesisten bahsedilmekte¹⁷², bunun yanında Valide Sultan memur okulu litografyası(1850) ve Eğitim İşleri Müdürlüğü Litografyası(1851) en iyi bilinen litografyalar olmuşlardır¹⁷³. 1840 yıllarında kurulan özel Türk taş basma matbaaları arasında en

¹⁶⁴ Gerçek, 2001, s. 29; Kahraman, "Taş Basmalı", DİA, C. 40, s. 144-145; Ertuğ, 1970, s. 131; Keskin, 2017, s. 12.

¹⁶⁵ Kabacalı, 1989, s. 96; Gerçek, 2001, s. 25-29.

¹⁶⁶ Ertuğ, 1970, s. 132; Kahraman, "Taş Basmalı", DİA, C. 40, s. 145; Gerçek, 2001, s. 29; Keskin, 2017, s. 12; Kut-Türe, 1996, s. 12.

¹⁶⁷ Gerçek, 2001, s. 27; Kabacalı, 1989, s. 97-98.

¹⁶⁸ Kabacalı, 1989, s. 97-98.

¹⁶⁹ Ertuğ, 1970, s. 132-133; Gerçek, 2001, s. 29.

¹⁷⁰ Jeltyakov, 1972, s. 39.

¹⁷¹ Kabacalı, 1989, s. 98.

¹⁷² Ertuğ, 1970, s. 133.

¹⁷³ Jeltyakov, 1972, s. 39.

önemlisinin un tüccarı Hacı Halil Uncu'ya ait olduğu bilgisine ulaşılmaktadır¹⁷⁴. Ancak sözü edilen bu matbaalar hakkında ayrıntılı malumat edinilememiştir.

Askerî Taş Basma/Bâb-ı Seraskerî Matbaası'nda Basılan Kitaplar¹⁷⁵:

Sıra	Eserin Adı	Konusu	Tarihi
1	Nuhbetü't-Ta'lîm	Askerlik	1247/1831
2	Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin İstîmali İçin Tertîb Olunan Nefer Ta'lîmi	Askerlik	1248/1832
3	Kılavuz Ta'lîmi	Askerlik	1248/1832-33
4	Top Alayı Ta'lîmi	Askerlik	1250/1835
5	Ta'lîm-i Âsâkir-i Piyâdegân maa Topçâyân	Askerlik	1250/1835
6	Müzekkire-i Zâbitân	Askerlik	1251/1835
7	Top Bölüğü Ta'lîmi	Askerlik	1252/1836

7. Bulak Matbaası

Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Bulak'ta¹⁷⁶ kurulan matbaadır¹⁷⁷. Mehmed Ali Paşa 1805'te Mısır valisi olmasının ardından siyasi, askerî, zirai, iktisadi ve eğitim alanında reform hareketlerine başlayarak batı kültürünün Mısır'a yerleşmesini sağlamaya çalıştı. Bu bağlamda 1813-1848 tarihleri

¹⁷⁴ Jeltyakov, 1972, s. 39.

¹⁷⁵ Tabloda yer alan eserler, Hüsrev Paşa'nın himayesinde askerî konulu eserler basmak amacıyla kurulan taş basma matbaasının bastığı eserlerdir. Hüsrev Paşa'nın görevden ayrılması ile matbaadan ayrılan Henri Cayol'un kendi matbaasında bastığı eserler ve Cayollardan sonra da basım yapmaya devam ettiği bilinen Askerî Matbaa'da basılan kitaplar kaynak yetersizliğinden bu listede yer almamaktadır. Liste Selim Nüzhet Gerçek'in ve Alpay Kabacalı'nın çalışmalarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Bkz.: Gerçek, 2001; Kabacalı, 1989.

¹⁷⁶ Bulak, XIII. yüzyılda, Nil'in yatağını batıya doğru değiştirmesiyle terk ettiği kumsallar üzerinde kurulmuş tarihî bir Mısır şehridir. Günümüzde eski Kahire'nin 2 km. kuzeybatısında ve Nil nehrinin batı kıyısında yer almaktadır. Bulak, Muhammed b. Kalavun'un 1325'te kazdırdığı Nâsırî Kanalı'yla Kahire'den ayrılmış ve milletlerarası ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu sayesinde hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Şehir, XIV ve XV. yüzyıllarda ticaretle birlikte gelişen sanayii sayesinde bir endüstri merkezi durumuna gelmiştir. Aynı zamanda güzel bir dinlenme yeri de olduğu için birçok sultan, vezir ve vali tarafından imar edilmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise yaşanan ekonomik değişiklikler sebebiyle ticaret trafiği ve gelirleri azalan şehrin stratejik önemi kaybolmuştur. Bugün Kahire'de önemsiz bir semt durumunda olan Bulak, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu Bulak Matbaası ile bilinmektedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Cengiz Kallek, "Bulak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 6, s. 387.

¹⁷⁷ Turgut Kut, "Bulak Matbaası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 6, s. 387-388; Kabacalı, 1989, s. 99; İnuğur, 1982, s. 48; Jeltyakov, 1972, s. 37; Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı", 1985, C. 6, s.1680-1696; Hilal Görgün, "Mısır/Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, C. 29, s. 579.

arasında aralarında matbaacılığı öğrenmeye gidenlerinde olduğu 339 öğrenci tahsil için değişik Avrupa ülkelerine gönderilmiştir¹⁷⁸.

Matbaa Dârü's-sınâati'l-âmiriyye adıyla bilinen Bulak Tersanesi'nde kurulmuştur. Matbaa binasının ana kapısındaki üç beyitlik Türkçe kitâbeden, binanın Dârü't-tıbbâa olarak 1819-1820 arasında inşa edildiği anlaşılmakta ve kayıtlara göre de matbaanın 1821'de resmen açıldığı bilinmektedir. Mehmed Ali Paşa matbaayı kurmadan önce baskı, dizgi ve harf dökümünü öğrenmeleri için 1815'te Suriyeli Nikola Masabaki ile birlikte dört öğrenciyi Milano'ya göndermiştir¹⁷⁹.

Milano'dan baskı makineleri ile birlikte gerekli alet edevat getirtilerek 1822 yılında Bulak Matbaası kitap basımına başlamıştır. Matbaanın denetimi Bulak Mühendishânesi hocalarından Osman Nûreddin Efendi'ye verilmiş ve kendisi bu görevde Temmuz 1824'e kadar kalmıştır. Matbaa hakkında yapılan çalışmalarda burada basılan ilk kitabın Dom Raphael'in 1822 tarihli *Kāmûsü İtalyanî ve Arabî* adlı İtalyanca-Arapça sözlüğü olduğu bildirilmiş, ancak ilk yıl basılan kitapların hâtimelerindeki hicrî ay ve yıl hesaba katılıp incelendiğinde ilk basılan kitabın Türkçe bir askerlik kitabı olan Şanizâde Ataullah Efendi'nin Fransızca'dan çevirdiği *Vesâyânâme-i Seferiyye* olduğu ortaya çıkarılmıştır¹⁸⁰.

İlk basılan kitaplarda İtalya'dan getirilen Arapça hurufat kullanılmış, ancak pek fazla beğenilmediğinden Senglâh el-Fârisî ta'lik, Türk hattatlarından Abdullah Zühdi Efendi de nesih harflerin kalıplarını yeniden yapmıştır. Bu kalıplardan dökülerek elde edilen harfler 1241/1825'den sonra kullanılmaya başlanmış¹⁸¹ ve Osmanlı okuyucusunun beğenisini kazanarak¹⁸² basma kitaba ısınmasında önemli rol oynamıştır¹⁸³.

¹⁷⁸ Hilal Görgün, "Mısır/Osmanlı Dönemi", DİA, C. 29, s. 580; Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 388.

¹⁷⁹ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 388.

¹⁸⁰ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 388.

¹⁸¹ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 388.

¹⁸² Bulak matbaasında basılan eserlerin İstanbul'da ilgi görmesinden dolayı dönemin padişahı II. Mahmud tarafından İstanbul'daki basımevinin canlandırılması yoluna gidilmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Orhan Koloğlu, 1992, s. 11.

¹⁸³ Nuri Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, C. 6, s.1680-1696.

Mısır'da kitap yayıncılığının başlaması Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel yaşamında önemli bir olay olmuştur¹⁸⁴. Ayrıca Bulak Matbaası kısa zamanda yakın doğunun en önemli kitap yayım merkezlerinden biri haline gelmiştir. O dönemde Mısır'da çoğunluğun Arapça konuşmasına rağmen resmi dilin Türkçe olması sebebiyle Bulak Matbaası'nda çok sayıda Türkçe kitap basılabilmektedir¹⁸⁵. Kaynaklarda 1822-1851 yılları arasında Bulak Matbaası'nda 526, diğer matbaalarda 44 kitap olmak üzere toplam 570 kitabın basıldığı ve bu kitapların 259'unun Türkçe, 255'inin Arapça ve 14'ünün de Farsça olduğu bildirilmiştir. 42 kitabın ise dilinin tespit edilemediği belirtilmiştir¹⁸⁶.

Bulak Matbaası'nda basılan kitapların hâtimelerinde matbaanın adı "Bulak Matbaası", "Dârü't-Tıbâa", "Matbaatü Sâhibi's-Saâde", "Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre", "Matbaatü Bulak", "Matbaatü'l-Kebîr", "Dârü't-Tıbâati'l-Hıdîvâne", "Dârü't-Tıbâati'l-Âmire", "Dârü't-Tıbâati'l-Bâhire", "Matbaa-i Âmire", "Matbaatü Mısri'l-Mahrûse", "Dârü't-Tıbâati'l-Mısriyye", "Matbaa-i Seniyye-i Mecbûre" gibi isimler şeklinde bildirilmektedir¹⁸⁷.

Bulak Matbaası'nda çeşitli konularda kitaplar yayımlanırken aynı zamanda idarî teşkilâtın her kademesi için birçok tâimim, tâlimat ve kanun bülteni basılmıştır. Ayrıca matbaada basılan matematik, fizik, kimya ve askerlik kitapları için gerekli şekil, sembol, plan, harita ve özel işaretleri hazırlayıp basacak yardımcı bir taş baskı matbaası kurulduğu bildirilmektedir. İlâveten Bulak'ta açılan okulların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla zaman zaman küçük çaplı matbaalar da kurulmuştur¹⁸⁸.

1848-1854 tarihleri arasında Mısır valisi olan Abbas Paşa Bulak Matbaası ile fazla ilgilenmedi. 1854-1863 yıllarında valilik yapan¹⁸⁹ Mehmed Said Paşa döneminde ise bütçenin yetersizliğinden dolayı matbaa ancak resmî evrakla özel yayınevlerinin ısmarladığı ders kitaplarını basabildi. 1861'de ise matbaa Nâzırı Ali Cevdet Bey ile işçiler arasında ücret yüzünden çıkan anlaşmazlık sonucu vali matbaayı kapattı. Matbaa bir süre sonra yeni malzemelerle tekrar açıldı. 1956 yılına

¹⁸⁴ Jeltyakov, 1972, s. 37.

¹⁸⁵ Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı", 1985, C. 6, s.1680-1696; Jeltyakov, 1972, s. 37.

¹⁸⁶ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 388-389.

¹⁸⁷ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 389.

¹⁸⁸ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 389.

¹⁸⁹ Hilal Görgün, "Mısır/Fransız İşgali ve Sonrası", DİA, C. 29, s. 569.

kadar matbaa zaman zaman hem isim hem de yönetim değişiklikleri yaşadı ve bu tarihte Mısır'ın geçirdiği siyasî değişikliklerden sonra 1956'da çıkarılan bir kanunla resmî matbaalar özerkleştirilince Bulak Matbaası'nın denetimi de bir heyete verildi¹⁹⁰.

E. DÖNEMİN RESİM FAALİYETLERİ

İlk Osmanlı matbaasının kurulup faaliyete geçtiği dönem olan 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren, çalışmanın kapsamının sınırlandırıldığı 1850'ye kadar Osmanlı resim sanatına bakmak, matbu kitaplarda bulunan resimlerin hangi koşullarda ve nasıl bir ortamda oluşturulduğunun daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

18. yüzyılın ilk yarısı, Osmanlı Devleti için batılılaşma dönemi olarak kabul edilmektedir. Batılılaşma eğitim, askerî, siyasi ve daha birçok konuda olduğu gibi sanat alanında da kendini göstermiştir¹⁹¹. Bu dönemde yabancı elçiler yanlarında ressamlar getirmişler ve sayısı giderek artan bu Avrupalı ressamlar Osmanlı Devleti hakkında bilgi verecek belge niteliğinde resimler yapmışlardır. Bunların yanı sıra Lale devri olarak bilinen 1718-1730 tarihlerinde Avrupa'ya özellikle de Fransa'ya karşı Osmanlı ilgisi artmış ve bu bağlamda Yirmisekiz Mehmet Çelebi 1720-1721 yıllarında Fransa'ya gönderilerek oranın yeniliklerini raporlaması istenmiştir.¹⁹² Netice itibarıyla 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yabancı ressamların bulunduğu ve bunların hem manzara resimleri hem de portre ve gravürler yaptığı bilinmekte ve böylelikle batılı ressamların ülkede gelişecek yeni sanat beğenisine önemli katkısı olduğu düşünülmektedir¹⁹³.

18. yüzyıla kadar örneklerini minyatür dalında veren Türk resim sanatında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren duvar resimleri görülmeye başlanmıştır. Duvar resimleri ve el sanatları alanında resimler yapılırsa¹⁹⁴ da konumuz itibarıyla dönemin resim faaliyetleri kitap resmi perspektifinden ele alınacaktır.

¹⁹⁰ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 389.

¹⁹¹ Metin Kunt vd., *Türkiye Tarihi 3/Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, 6. Basım, İstanbul, 2000, s. 58; Serpil Bağcı vd., *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2012, s. 261.

¹⁹² Bağcı vd., 2012, s. 261.

¹⁹³ Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı: 1700-1850*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 17-18.

¹⁹⁴ Renda, 1977, s. 9-13.

Hikâyelerin ya da yazılı metinlerin görselleştirilmesi geleneği çok eskilere dayanmaktadır. Uygurlar, Selçuklular, Timurlular, Karakoyunlu ve Akkoyunlular, İlhanlılar ve Safeviler gibi devletlerin dönemlerine ait örnekleri bulunan¹⁹⁵ kitap resimleme işi, Osmanlı Dönemi'nde önceki birikimin de etkisiyle minyatür olarak sanatçının elinde zamanla gelişmiş ve yüksek nitelikli eserler ortaya konmuştur¹⁹⁶.

18. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı minyatür sanatının son etkin dönemi ya da ikinci klasik dönemi olarak nitelendirilmektedir. Saray sanatçılarının yaptığı işler ekseninde şekillenen Osmanlı resim sanatının, bu dönemde konu seçiminde, renk değerlendirmesinde, mekân anlayışında, üçüncü boyut kavrayışında ve kompozisyon oluşturmada yeniyi arayış içinde olduğu görülmektedir¹⁹⁷. Bu bağlamda batılı resim anlayışını gelenekselle başarılı bir şekilde birleştiren Levnî ve Abdullah Buharî bu dönemin öne çıkan minyatür sanatçılarıdır¹⁹⁸.

17. yüzyılda duraklayan klasik Osmanlı minyatür üslubunu Levnî (ö. 1145/1732) yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Levnî ile birlikte dönemin diğer nakkaşlarının klasik üslubunda yeni/Batılı sanat anlayışının izleri görülmektedir¹⁹⁹. Topkapı Sarayı Kitaplığında bulunan ve Levnî'nin ilk eserlerinden olduğu sanılan *Silsilename* isimli eserde bu durum gözlenmektedir. Eserde III. Ahmet'e kadar ilk yirmi Osmanlı padişahının Levnî tarafından yapılmış portreleri yer almaktadır. Levnî bu portrelerde klasik portre kalıbını kullanmış gibi görünse de portrelere bazı yeni öğeler eklemiştir. Örneğin Sultan I. Selim portresinde Avrupalı ressamların portrelerinde rastlanan perde motifini uygulamış ve arkada kenara toplanmış olan perdenin kıvrımlarında sağladığı ışık-gölge etkileriyle yeni teknikleri denediği dikkatten kaçmamıştır²⁰⁰. (Resim 18)

¹⁹⁵ F. Banu Mahir, "Minyatür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, C. 30, s. 118-123.

¹⁹⁶ Bağcı vd., 2012, s. 13-17.

¹⁹⁷ Kunt vd., *Türkiye Tarihi 3/Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, 6. Basım, İstanbul, 2000, (Ayla Ödekan, Mimarlık ve sanat tarihi (1600-1908)) s. 445; Bağcı vd., 2012, s. 261.

¹⁹⁸ Gül İrepoğlu, *Levnî Nakış Şiir Renk*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 11; Renda, 1977, s. 194.

¹⁹⁹ Renda, 1977, s. 34-35.

²⁰⁰ Bağcı vd., 2012, s. 263; Renda, 1977, s. 35; İrepoğlu, 1999, s. 11-12.

Resim 18: Sultan I. Selim portresi, *Silsilename*, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, A. 3109, y. 9b.²⁰¹

Levnî tarafından 1710-1720 yılları arasında çizilmiş bir albüm, Levnî'nin konu seçiminde dönemin beğenisine ayak uydurarak yeni konuları tercih ettiğini göstermektedir. Bu albümde aralarında Avrupalı ve İranlıların da bulunduğu çeşitli giysiler içinde kadın ve erkekler, içki içen, müzik çalan, raks eden, dinlenen, çiçek koklayan, kahve tutan, sarık saran ya da ağaç altında oturan kadın ve erkek figürleri yer almaktadır²⁰².

III. Ahmet döneminin ve Levnî'nin en önemli eseri ise III. Ahmet'in dört oğlunun 1720'de yapılan sünnet düğünü şenliklerini konu alan *Surnâme-i Vehbî*'dir²⁰³. Eserde 137 minyatür bulunmakta ve bu minyatürlerde düğünde gerçekleştirilen çeşitli esnaf gruplarının geçit törenleri, gündüz ve gece düzenlenen eğlencelerle Haliç'in sularında yapılan gösteriler resmedilmektedir²⁰⁴. İlk bakışta bu minyatürler klasik Osmanlı minyatürleri gibi görünmekte ise de sanatçının bu minyatürlerde arka planda yer alan tepeleri, ağaçları ve yapıları öndeki figürlere göre daha küçük resmederek kompozisyonlara derinlik kazandırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır²⁰⁵.

²⁰¹ Bağcı vd., 2012, s. 262.

²⁰² Şehnaz Yalçın, "Levnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 27, s. 154-155; Renda, 1977, s. 35; Bağcı vd., 2012, s. 263-264.

²⁰³ Yalçın, "Levnî", DİA, C. 27, s. 154-155; Bağcı vd., 2012, s. 264; İrepoğlu, 1999, s. 111; Esin Atıl, *Levnî ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank Yayınları, İstanbul, 1999, s. 34.

²⁰⁴ Bağcı vd., 2012, s. 263-264; Yalçın, "Levnî", DİA, C. 27, s. 154-155.

²⁰⁵ Renda, 1977, s. 36-37; Bağcı vd., 2012, s. 263-264.

18. yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran Levnî, İran ve Selçuklu minyatürlerini benimseyen klasik dönem nakkaşları gibi efsanevî ve hayalî resimler yapmak yerine, gerçeği üsluplaştıracak tasvir eden realist bir ressam olarak kabul edilir. Önceki nakkaşların tarzlarından tamamen kopmadan dönemin Avrupa resim tarzına da yaklaşmıştır. Konu olarak ise zamanın neşeli hayatını tasvir eden eğlenceler, rakkaseler, sazandeler ve çiçekler ilgisini çekmiştir. Levnî minyatürlerinde birbirine zıt göz alıcı renkler yerine genellikle yumuşak renkleri tercih ederek minyatürlerinde rahatlatıcı ve doğacı bir renk zevkinin hâkim olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda portrelerinde kişinin yüz anlatımını da işlemeye yönelmesi, vücut hareketlerine doğal bir kıvraklık kazandırması ve dikkati belli bir noktaya toplamak yerine bütün yüzeye yaymayı amaçlayan kompozisyonlar hazırlaması, onun diğer nakkaşlardan ayırt edilmesini sağlayan özelliklerindendir²⁰⁶.

Surnâme-i Vehbî'nin yaklaşık olarak aynı yıllarda dönemin sadrazamı Damat İbrahim Paşa için hazırlandığı düşünülen 140 minyatürlü ikinci bir kopyası bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir tarihe rastlanmayan bu eserin minyatürlerinin Levnî okulundan birkaç sanatçı tarafından yapıldığı düşünülmektedir²⁰⁷. Minyatürlerde Levnî'nin figür ve süsleme alanında uyguladığı ince teknik olmasa da mekân düzenlemesi ve boyama teknikleri bakımından oldukça iyidir. Özellikle de ağaçların yeşil yapraklarındaki sararmalar, yumuşak fırça vuruşlarıyla oluşturulan tonlamalar sanatçının doğayı dikkatle izleyip resme aktarmaya çalıştığını gösterir²⁰⁸.

1141/1728 tarihli bir *Hamse-i Atâi* kopyasında da üslup bakımından *Surnâme*'ninkilere çok benzeyen 43 minyatür bulunmaktadır. Aynı sanatçı grubu tarafından hazırlanıldığı düşünülen minyatürlerin bazılarında sağlam mekân kuruluşları ve yeni teknik denemeler dikkat çekmektedir²⁰⁹.

Tecüme-i İkdü'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zamân isimli eser de, bu dönemde kitap resminde konu çeşitliliğine örneklik etmesi açısından kayda değerdir. Eser aslında bir dünya tarihi olmakla birlikte başında kozmografya ve astroloji ile ilgili bir

²⁰⁶ Yalçın, "Levnî", DİA, C. 27, s. 154-155; İrepoğlu, 1999, s. 206-207.

²⁰⁷ Atıl, Esin, *Levnî ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank Yayınları, İstanbul, 1999, s. 35. *Osmanlı Resim Sanatı* isimli kitapta bu yazmanın hattatın Suyolcuzaade Mehmed Necib Efendi, nakkaşının ise İbrahim Efendi olduğu bildirilmektedir. Bkz.: Serpil Bağcı vd., 2012, s. 268.

²⁰⁸ Bağcı vd., 2012, s. 268; Renda, 1977, s. 37-38.

²⁰⁹ Bağcı vd., 2012, s. 268-269; Renda, 1977, s. 39.

bölüm barındırmaktadır. 1104/1693-94 ve 1160/1747 tarihli iki resimli kopyası bulunan eserde yıldız sembolleri olan insan, hayvan ve kuş figürleri, yeni bir resim anlayışının oluştuğunu göstermektedir. (Resim 19)

Resim 19: Zâtü'l-Kürsi, *Tecüme-i İkdü'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, 1727-1747, y. 21a.²¹⁰

Dönemin öne çıkan minyatür sanatçılarından biri de Abdullah Buhârî'dir. Abdullah Buhârî geleneksel minyatür üslubundan Batı tarzında resme geçiş döneminde yetişen son nakkaşlardandır. İmzalı ve tarihli olan eserlerinden çalışmalarını 1735-1745 yılları arasında yaptığı anlaşılmaktadır²¹¹. Abdullah Buhârî'nin tek figür çalışmaları, Levnî'nin çalışmalarından farklı olarak, bir modele bakılarak yapıldığı izlenimi vermektedir. Albüm şeklinde ve ayrı parçalar halinde bulunan minyatürlerinde genellikle kadın ve erkek figürleri ile gül, lale gibi çiçekleri resmetmiştir²¹².

Lale devrini içine alan 18. yüzyılın ilk yarısında, çiçek resimleri de yaygın olarak yapılan minyatürler arasındadır. Dönemin çiçek düşkünlüğünü gözler önüne

²¹⁰ Bağcı vd., 2012, s. 272.

²¹¹ Filiz Çağman, "Abdullah-ı Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, C. 1, s. 87-88.

²¹² Bağcı vd., 2012, s. 273-274; Renda, 1977, s. 41-42.

seren bu minyatürler genellikle şiir kitaplarının yapraklarını ve ciltlerini süslemektedir. Ayrıca çiçekler için gazeller yazılmış ve şiir kitapları çeşitli türde gül, karanfil, lale, sümbül resimleri ile bezenmiştir. 1727-28 tarihli böyle bir şiir defterinde ciltçi ve ressam olan Üsküdarlı Ali tarafından yapılmış 34 değişik çiçek resmi bulunmaktadır²¹³. Minyatürleri 1736 tarihinde tamamlanmış olan *Musavver Sak ve Ebyat-ı Esami-î Senabil* isimli sümbülnamede ise her şiirin yanında tam sayfa çeşitli türde sümbül resimleri bulunmaktadır²¹⁴.

18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise yenilik hareketlerinin devam ettiği görülür. Askerî okulların kurulmasıyla Batılı uzmanlar ülkeye getirilerek hem askerî alanda hem de bilim alanında ilerleme hedeflenmiştir. III. Selim döneminde (1789-1807) yenilik hareketleri daha bilinçli bir hal almış, hatta Humbaracı kışlasında faaliyete geçen Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da ilk kez topografik nitelikte de olsa teknik resim öğretimi yapılmıştır²¹⁵. Bu dönemde yapılan minyatürler ise genellikle kıyafet albümleri ve padişah portreleri olmuştur. Batı'nın Osmanlı yaşantısına ve giysilerine duyduğu merak ve Osmanlı saray çevresinin Batılı olan her şeye gösterdiği ilgi, farklı türlerde kıyafet albümlerinin hazırlanmasına neden olmuştur. Kitap sayfalarını süsleyen minyatürler yok denecek kadar azalırken yerine teknik olarak minyatürden gittikçe uzaklaşan albüm resimleri hazırlanmıştır²¹⁶.

Fâzıl-ı Enderûnî (ö. 1810) tarafından yazılmış, çeşitli ülkelerin erkek ve kadın güzellerini anlatan, *Hûbannâme* ve *Zenânnâme*'nin²¹⁷ minyatürlü kopyaları birer kıyafet albümü özelliğindedir²¹⁸. Farklı tarihlerde hazırlanmış kopyaları bulunan eserin minyatürlerinde, her ülkenin özelliğini taşıyan kadın ve erkek figürleri genellikle yaşadıkları yerin özelliklerine göre bir manzara kompozisyonu üzerine

²¹³ Renda, 1977, s. 40-41; Bağcı vd., 2012, s. 271.

²¹⁴ Bağcı vd., 2012, s. 272; Renda, 1977, s. 43.

²¹⁵ Aytül Papila, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatının Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatımı", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2008, C. 1, S. 1, s. 120; Renda, 1977, s. 21. Ayrıca III. Selim'in Avrupa modasına ayak uydurmayı istediği bu doğrultuda da haremdeki kadınlara piyano ve harp öğretimi için Fransız ve Rum hocaların getirildiği bilinmektedir. Bkz.: J. Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern*, London, 1797, s. 29.

²¹⁶ Renda, 1977, s. 45.

²¹⁷ Sabahattin Küçük, "Enderunlu Fâzıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 11, s. 188-189.

²¹⁸ *Hûbannâme* ve *Zenânnâme*'nin 1253/1837 ve 1255/1839 tarihli matbu nüshalarında resim görülmemiştir.

resmedilmişlerdir. Figürlerin hemen hepsinin arka planında yer alan manzara resimleri -duvar resmi ve tablolar da kullanılacak olması hasebiyle- resim sanatındaki gelişmeler açısından önemlidir²¹⁹. *Hûbannâme* ve *Zenânnâme* kopyalarında bulunan, yumuşak fırça darbeleriyle ve pastel renklerle hazırlanmış, bu suluboya resimler, minyatür niteliğinden oldukça uzaklaşmıştır²²⁰. (Resim 20)

Resim 20: Fransız Devrimi Kostümlü Fransız Kadın, *Zenânnâme*, British Library Or.7094, f.43r.²²¹

III. Selim döneminde Osmanlı saray çevresinin resmi kıyafetlerinin görüldüğü albümler de yapılmıştır. Bu dönemde hazırlandığı düşünülen, içerisinde 97 suluboya resim bulunan bir kıyafet albümü bulunmaktadır. Bu kıyafet albümünde bulunan III. Selim'in portresinin çevresi, madalyon biçiminde düzenlenmiştir. Ayrıca padişahın yaptırdığı yapılar manzara kompozisyonu biçiminde portrenin altında şerit şeklinde gösterilmektedir. Hem portrenin madalyon şeklinde yapılması hem de altta manzara şeridi görülmesi, sonraki resimlerde sıkça kullanılan bir şablon olarak karşımıza çıkmaktadır²²².

18. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı düşünülen bu albümlerin hangi sanatçılar tarafından hazırlandığı tam olarak bilinmese de o dönemde hazırlanmış

²¹⁹ Renda, 1977, s. 46-47; Bağcı vd., 2012, s. 275.

²²⁰ Bağcı vd., 2012, s. 275-277.

²²¹ <https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2016/11/the-ottoman-turkish-zenanname-book-of-women.html> Erişim Tarihi: 25.03.2020.

²²² Renda, 1977, s. 52-53.

bazı resimlerde Kostantin, İstrati, Refail gibi imzalar bulunması kozmopolit bir sanatçı topluluğu olduğunu göstermektedir²²³.

17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar yüzlerce kopyası yapılan *Delâilü'l-Hayrât* isimli eser de, 18. yüzyılda yapılmış örnekleri bulunan resimli eserler arasındadır. Bir dua kitabı olan eserde Hz. Muhammed ile ilgili bölümün anlatıldığı kısımda karşılıklı iki sayfada Mekke ve Medine minyatürleri bulunur. Eserin matbu nüshasında da örnekleri bulunan bu resimlerde perspektif uygulaması dikkat çekmektedir²²⁴.

19. yüzyıla gelindiğinde ise yine yapıcı ve yenilikçi padişahlardan olan II. Mahmut dönemi başlamıştır (1808-1839). Bu dönemde Avrupa'ya eğitim için çok sayıda öğrenci gönderilmiş ve bunlardan birçoğu gravür baskı gibi teknik alanlarda yetişmiş ve bu olay resim sanatına büyük katkı sağlamıştır²²⁵. II. Mahmut döneminde Avrupalı ressamın gravürlerinin kitap halinde yayımlanması, resimlerin kitaptan çıkıp duvarlara tablo olarak asılması ve duvar resimlerinin yaygınlaşması gibi sanatsal faaliyetler görülmektedir²²⁶. Ayrıca II. Mahmut'un kendi resmini yaptırıp törenle Babıâli'ye astırdığı ve devlet dairelerine konmasını emrettiği bilinmektedir²²⁷.

Yeniliklerin yaşandığı bir dönem olan 19. yüzyılın ilk yarısında, minyatür sanatının etkinliğini önemli ölçüde kaybettiği görülmektedir. Bu dönemde yapılan çalışmalar genellikle madalyon çerçeve içerisinde resmedilen padişah portreleri olmuştur. *Hadikatü'l-Mülûk*, *Tesâvîr-i Selâtin-i Osmâniye*, *Fihrist-i Şâhân* ve *Zeyilleri* ve *Tesâvîr-i Âl-i Osmân* bu dönemde yapıldığı düşünülen ve içerisinde padişah portreleri olan eserlerdir²²⁸. 1811'de Bozoklu Osman Şakir tarafından yazılmış ve resimlenmiş olan *Sefâretnâme-i İrân* isimli eser, bu dönemde hazırlanmış olması bakımından önem taşımaktadır. Eserde İstanbul-Tahran yolu

²²³ Renda, 1977, s. 55-59.

²²⁴ Sabiha Göloğlu, "Depicting the holy: Representations of Mecca, Medina, and Jerusalem in the Late Ottoman Empire", *Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2018, s. 236-240; Bağcı vd., 2012, s. 274-275; Renda, 1977, s. 73.

²²⁵ Papila, 2008, s. 121-122; Renda, 1977, s. 24.

²²⁶ Renda, 1977, s. 24-25.

²²⁷ Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1971, s. 38.

²²⁸ Renda, 1977, s. 59-70.

üzerindeki 31 şehir ve kasabanın -suluboya tekniği ile yapılmış- minyatürleri bulunmaktadır²²⁹.

1839'a kadar yürütülen Batılılaşma hareketleri, başa geçen padişahların yapmaya çalıştıkları yenilik hareketleri şeklinde iken 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla artık bir devlet politikası olarak yürütülmeye başlanmıştır²³⁰. Böylelikle devlet Avrupalılaşmış, Osmanlı sarayı Avrupa saray çevresinin ve soylularının yaşantısını taklit etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Batı tarzında saraylar ve başka mimari yapılar yapıldığı gibi devlet hesabına çalışan Avrupalı sanatçıların varlığı da dikkat çekmektedir. İlaveten II. Mahmut döneminde Avrupa'ya gönderilmiş öğrenciler bu dönemde yurda dönmüşler ve aralarında resim öğrenimi görmüş olanlar Batı tarzında suluboya ve yağlı boya eserler vermeye başlamışlardır²³¹.

18. yüzyıla kadar örneklerini minyatür dalında veren Türk resim sanatında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren duvar resimleri görülmeye başlanmıştır. Duvar resimleri, duvarlarda önceleri var olan kalem işi nakışların yerini alan barok ve rokoko süslemelerin arasına yerleştirilen manzara resimleri olarak kendini göstermiştir. İlk olarak İstanbul'da özellikle de Topkapı Sarayı'nda görülen bu resimlere aynı zamanda köşklere, kasırlarda ve yalılarda rastlanmıştır. Mimari yapıların duvarlarını süsleyen bu resimlerde genellikle köprü, dağ, ağaç, bahçe, havuz, çeşme, su ve bina, geniş açılı panoramik kent görünümüleri, İstanbul'dan Boğaz ve Haliç manzaraları vardır²³².

Genel olarak bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecine girmesiyle 17. yüzyılın sonlarından itibaren birçok alanda olduğu gibi sanat alanında da değişimler görülmeye başlanmıştır. Minyatürde yeni biçimler ve yeni üslup denemeleri kendini göstermiştir. Öncelikle konu seçiminde ortaya çıkan değişikliklerle tarih konulu minyatürlerin çok figürlü kompozisyonlarının yerini albümlerde toplanan tek yaprak halindeki kır sahneleri, portreler, kıyafet ve çiçek

²²⁹ Osman Şâkir Efendi, *Musavver Sefâretnâme-i İran*, hazırlayan: Güray Önal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018, s. 17; Renda, 1977, s. 70-71.

²³⁰ Papila, 2008, s. 121; Renda, 1977, s. 26.

²³¹ Renda, 1977, s. 26.

²³² Nalan Yılmaz, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Mimarisinde Duvar Resimleri", *Lebriz Sanat Dergi*, 31 Mart 2008, http://www.lebriz.com/pages/lsd.aspx?Article_ID=270§ionID=2&lang=TR&bhcp=1

resimleri almıştır. Ayrıca Batı resminin en önemli özelliği olan üçüncü boyutu sanatçılar minyatürlerinde yakalamaya çalışmışlardır²³³.

Matbaanın kurulup faaliyete başladığı dönem olan 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren 1850'ye kadar geçen süre, Türk resim sanatının minyatürden Batı anlamında yağlı boyaya geçiş yaptığı bir zaman dilimi olmuştur. Türk resim sanatında görülen bu Batı etkisi önce kitap resimlerinde görülmeye başlanmış sonraları ise duvar resimleri şeklinde kendini göstermiştir²³⁴.

²³³ Renda, 1977, s. 31.

²³⁴ Renda, 1977, s. 27.

2. BÖLÜM

1729-1850 TARİHLERİ ARASINDA BASILMIŞ RESİMLİ ESERLER

A. DİNÎ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Delâilü'l-Hayrât

Delâilü'l-Hayrât adlı eser Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465)²³⁵ tarafından Arapça olarak yazılmış salavat mecmuasıdır²³⁶. Kitap Müslümanlar arasında faziletine inanılarak düzenli bir şekilde okunmuş; ayrıca tasvirler ve menkıbelerle dolu anlatım tarzı sayesinde okuyanların duygu ve hayal dünyalarına hitap ettiği için büyük rağbet görmüştür²³⁷. Eser birçok kez yazma ve basma yoluyla çoğaltılmıştır²³⁸. Aynı zamanda eserin çok sayıda şerhi yapılmış ve bu şerhlerden Kara Davutzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1170/1756) Türkçe şerhi *Tevfîku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât* adı ile Türkler arasında büyük ilgi görmüştür²³⁹.

Yazma olarak hazırlanan *Delâilü'l-Hayrât* nüshalarının birçoğunda Mekke ve Medine şehirlerinin minyatürü görülmektedir²⁴⁰. (Resim 21) İslam dini açısından büyük önem arz eden bu iki şehri *Delâilü'l-Hayrât* 'larda resmetme geleneği basma eserlerde de kendini göstermiştir. 1264/1847 tarihli *Delâilü'l-Hayrât* nüshasında da bu uygulama mevcuttur. İstanbul Matbaa-i Âmire'de 143 sayfa olarak basılmış olan

²³⁵ Süleyman Uludağ, "Cezûlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. 7, s. 515.

²³⁶ Aslıhan İnce, "Ankara Milli Kütüphane Yazma Eserler Koleksiyonundaki Delailü'l Hayrat'larda Yer Alan Mekke ve Medine Minyatürleri", *Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2015, s. 21.

²³⁷ Hatice Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2001, s. 42; Süleyman Uludağ, "Delâilü'l-Hayrât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, C. 9, s. 114.

²³⁸ Arpaguş, 2001, s. 43.

²³⁹ Hatice Kelpetin Arpaguş, "Kara Dâvud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, C. 24, s. 359.

²⁴⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Sabiha Göloğlu, "Depicting the holy: Representations of Mecca, Medina, and Jerusalem in the Late Ottoman Empire", *Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2018.

eser taş baskı tekniğinde hazırlanmıştır²⁴¹. Eserin 24. sayfasında Mekke şehri 25. sayfasında ise Medine şehri bulunmaktadır. (Resim 22)

Kara Davutzâde Mehmed Efendi'nin şerhi ise Osmanlı topraklarında eserin Arapça nüshasına oranla daha geniş bir okuyucu kitlesi bulmuş olacak ki, Jale Baysal'ın kitabına göre 1850 tarihine kadar basılmış üç nüshası bulunmaktadır²⁴². 1254/1838 ve 1255/1839 tarihli nüshaların Matbaa-i Âmire'de 895 sayfa olarak basıldığı bilinmektedir. 1266/1850 tarihli nüshanın ise İstanbul'da 811 sayfa olarak basılmış olduğu bilgisi mevcut olmakla beraber bu nüshada resim tespit edilememiştir. 1254/1838 ve 1255/1839 tarihli iki nüshada da Mekke ve Medine resimleri yer almaktadır. (Resim 23-24-25) Resimler 292. sayfa ile 293. sayfa aralarına numaralandırılmadan karşılıklı birer sayfada yer alacak şekilde yerleştirilmiştir²⁴³.

Mekke ve Medine şehirleri, çerçeve içinde etrafı dağlarla çevrili yer yer ağaçların ve çadırların görüldüğü özellikle de kutsal mekânlara vurgu yapacak şekilde perspektif kullanılarak tasvir edilmiştir. Burada ilk bakışta dikkat çeken nokta ise normalde oldukça kalabalık olan bir mekânın insandan arındırılmış şekilde resmedilerek canlı figürü kullanmaktan kaçınılmasıdır. Fakat Mekke resmine daha yakından bakıldığında çok sayıda küçük siyah noktaların varlığı görülecektir²⁴⁴. Bu noktaların, orada olması gereken insanları temsil ettiği kuvvetle muhtemeldir.

²⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, *Delâilü'l-Hayrât*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1847.

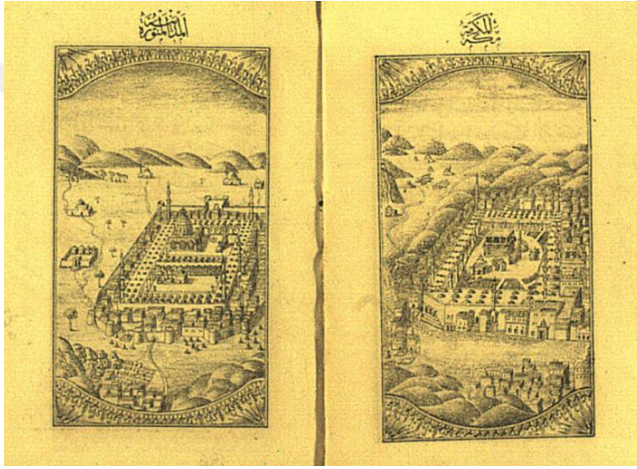
²⁴² Baysal, 2010, s. 78-83.

²⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, *Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fi Hizmeti Menbaü's-Saadât*, Şerheden: Kara Davutzâde Mehmed Efendi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1838.

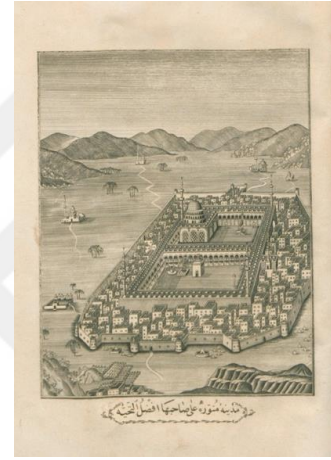
²⁴⁴ Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediye* adlı eserinin Osmanlı geç dönem baskılarında bulunan resimlerde de insanların nokta şeklinde verildiğine dair bkz; Mürüvet Harman, "Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri", *Mukaddime*, 2014, 5(1), s. 95; Ayrıca 18. yüzyılın sonlarında evlerin duvarlarında resimler olduğu ve bu resimlerde insanların nokta gibi gösterilmiş olduğu belirtilmektedir. Bkz.: Günsel Renda, 1977, s. 23.

Resim 21: Mekke ve Medine minyatürleri, *Delailü'l-Hayrât*, 1286, İBB Atatürk Kitaplığı(yazma eser).

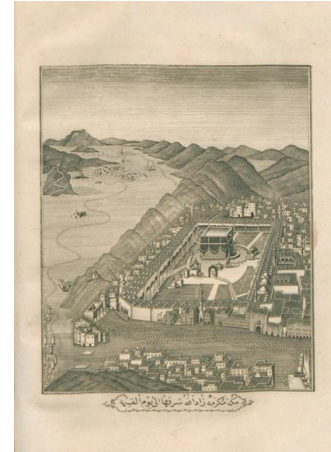
Resim 22: Mekke ve Medine Şehirleri, *Delailü'l-Hayrât*, 1264/1847, s. 24-25.

Resim 23: Medine Şehri, *Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât*, 1254/1838, Sayfa Aralığı 292-293.

Resim 25: Mekke ve Medine Şehirleri, *Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât*, 1255/1839, Sayfa Aralığı 292-293.

Resim 24: Mekke Şehri, *Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât*, 1254/1838, Sayfa Aralığı 292-293.

2. Mârifetnâme

Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780)²⁴⁵ tarafından 1757 yılında kaleme alınmış²⁴⁶, bilim, astronomi, anatomi, fizyonomi, dilbilim, tıp, coğrafya, beden, tasavvuf, irfan, fıkıh, ahlâk, psikoloji, ilm-i simâ, felsefi ve sosyolojik konular hakkında geniş bilgiler kapsayan ve ansiklopedik özellikler taşıyan bir eserdir²⁴⁷. Kitap bir mukaddime, üç ana bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Eser içerdiği konular bakımından İslam ilim tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Osmanlı Dönemi'nin çok okunan eserleri arasındadır.

Eserin çok sayıda yazma ve basma nüshası bulunmaktadır. Sadece Süleymaniye Kütüphanesinde yirmiden fazla yazma nüshasının olduğu tespit edilmiştir²⁴⁸. Aynı şekilde eserin farklı tarihlerde birçok kez basıldığı da bilinmektedir. Matbaanın Osmanlı'da kullanıldığı tarihten 1850'ye kadar iki defa basımı yapılmış²⁴⁹ ve eserin bu iki nüshasına da ulaşılmıştır. İlk basımı 1251/1835 tarihinde ve ikinci basımı 1255/1839 tarihinde Mısır'da bulunan Bulak matbaasında gerçekleştirilmiştir. İkisi de 563 sayfa olarak basılan bu eserlerin resimlerinin de aynı kalıptan çıktığı aşikârdır.

Birçok konunun ele alındığı bu eserde çoğunlukla astronomi ve coğrafya konulu resim ve çizimlerin olduğu görülmekle beraber en dikkat çekici resimler şüphesiz şematize edilmiş cennet ve cehennem betimlemeleridir²⁵⁰. (Resim 26-28) Resimlerde konular sembolik olarak anlatılmıştır. Karşılıklı iki sayfada yer alan bu resimler birbirine çok benzemekle birlikte detaylarda farklılık gösterir. İki resimde de etrafı çevreleyen kısımlar bulunur. Bu kısımlara tasavvufta bahsedilen lahut âlemi, arş-ı azam, ceberut âlemi ve kürsi adları verilmiştir. Bu kısımların da içine sağ köşeye ruhlar âlemi, sol köşeye melekler âlemi yazılmıştır. Melekler ve ruhlar

²⁴⁵ Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 315.

²⁴⁶ Mustafa Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C. 21, s. 309; Bekir Topaloğlu, "Mârifetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2003, C. 28, s. 57; Mehmet Kazar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, s. 343.

²⁴⁷ Revnakoğlu, 2011, s. 121-122; Ejder Okumuş, "Marifetname'de Beden", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII(2008), S. 1, s. 12.

²⁴⁸ Topaloğlu, "Mârifetnâme", DİA, C. 28, s. 59.

²⁴⁹ Baysal, 2010, s. 77,79.

²⁵⁰ Cennet ve cehennem tasvirleri sadece *Mârifetnâme*'de değil Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye adlı eserinin Osmanlı'nın geç devrinde basılan nüshalarında da yer almaktadır. Bkz.: *Muhammediye*, İbrahim Efendi Matbaası, 1300 (1882/1883), İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi 00282.

âleminin hemen altında berzah âlemi ve yuvarlak kemer şeklinde İsrâfil'in sur'u görülmektedir. Her iki resimde de cennette olacağı düşünülen Tuba Ağacı üst kısma yerleştirilmiştir. Bu ağaç kökü yukarıda, dalları ve yaprakları ise cennetin üzerini kaplayacak şekilde ters olarak resmedilmiştir. Ağacın hemen yanında bir kalem, Levh-i Mahfûz ve Sidretü'l-Müntehâ sembolik olarak betimlenmiştir. 22. sayfada yer alan resimde Tuba Ağacı'nın sağ tarafında bir bayrak ve üzerinde livâü'l-hamd yazısı yer alırken 23. sayfadaki resimde küçük dağa benzeyen bir şekil ve cebel'ül hamd yazısı bulunmaktadır. Tuba Ağacı'nın altında 8 tane cennet kapısı resmedilmiştir²⁵¹. Yine her iki resimde de cehennem tasviri görülmektedir. Yeraltında olduğu vurgulanırcasına resmin alt kısmındaki sırat köprüsünün hemen altına 7 tane cehennem kapısı yerleştirilmiştir. Cehennemde olduğu rivayet edilen gayya kuyusu, veyl vadisi, zakkum ağacı, katran kazanı ve yedi tabaka her iki resimde de yer almıştır. Cehennemin altında ise karanlık ve perde bulunduğu resimde belirtilmiştir.²⁵²

Söz konusu iki resim çerçeve, alt ve üst kısım bakımından aynı olsa da orta kısmı birbirinde farklı objeleri içerir. 22. sayfadaki ulûhiyet âlemi konulu resimde yedi kat sema, yedi kat yer, Kaf Dağları, Kâbe, bulutlar, kar ve dolu, şimşek, gece cevheri, gündüz cevheri, meleklerin hicapları gibi konular görselleştirilmeye çalışılmıştır. 23. sayfadaki mahşer/son yargı konulu resimde ise livâü'l-hamd, güneş, mahşer yeri, makam-ı mahmud, peygamber minberleri, âlimlerin kürsüleri, amel terazisi ve amel defterleri resmedilmiştir.

Eserde dinî konulu olduğu düşünülen bir diğer resim ise yazarın büyük saygı duyduğu ve dergâhında yetiştiği Şeyh İsmail Fakirullah'a ait olduğu düşünülen zaviye planıdır. (Resim 27-29) 512. sayfanın tamamını kaplayan bu plan genel olarak resme pek benzemese de var olan bazı detaylar bu planın resim listesine girmesini

²⁵¹ İslam inancında sekiz adet cennet kapısı olduğu kabul edilmektedir. Bu konu ile ilgili hadis şöyledir; “Sizden kim abdestini alır ve bunu en güzel şekilde yapar, sonra da: “Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhü ve Resûlühü (Şehâdet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şehadet ederim ki Muhammed Allah'ın kulu ve Resûlüdür)” derse, kendisine cennetin sekiz kapısı da açılır, hangisinden isterse oradan cennete girer.” (Ebu Davud, *Taharet* 65, (169); Tirmizi, *Taharet*, 41, (55)).

²⁵² Osmanlı resim sanatında cehennem tasvirleri genellikle zebanilerin, cehennemliklerin, ateşlerin görüldüğü karanlık bir yer şeklinde görselleştirilmiştir. Bkz.: Bahattin Yaman, “Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri Tercüme-i Cifru'l-Cami ve Tasvirli Nüshaları”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2002, s. 132; Bahattin Yaman, “Ahvali Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet sonrası Hayat”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, C. 24, S. 2, s. 228-230.

sağlamıştır. Resimde mekânın yönleri, mutfacı, ocağı, dolapları, kapıları, su kuyusu ve nar ağacı gibi detaylar okuyucuya görsel bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır.

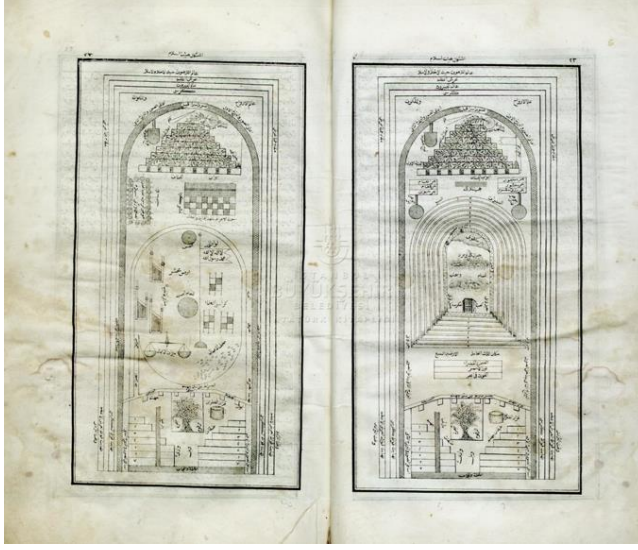
Resimler, eserin yazma nüshalarında görülen resimlerin birebir kopyası gibidir. (Resim 30-31)

Eserde bulunan görsel öğeler resim ve şekillerin birleşimi şeklinde hazırlanmıştır. Resimler okuyuculara görsel bir sunum hazırlamaktan ziyade metni daha anlaşılır kılmak için hazırlanmış izlenimi vermektedir. Eserde bulunan resim ve şekillerin hiçbirinde ne insan ne de hayvan figürüne rastlanmamıştır.

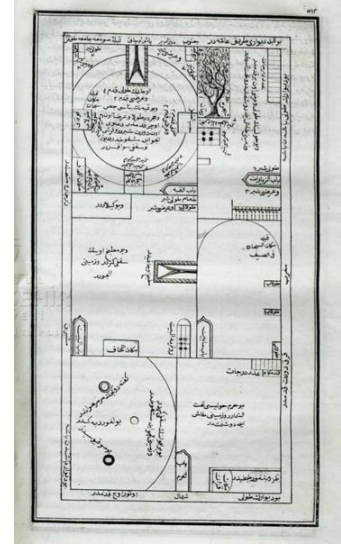
Mârifetnâme metninde yer alan resimlerin listesi şu şekildedir²⁵³:

1. Âlem-i lahut. s. 22
2. Âlem-i lahut. s. 23
3. Ay ve güneş tutulmaları. s. 43
4. Yerin gölgesinin değişik zamanlarda aldığı biçimler. s. 44
5. Bütün feleklerin düzeysel şekli. s. 50
6. Feleklerin sûretleri ve daireleri. s. 84
7. Gezegenlerin ve dört keyfiyetin tesirlerini gösteren çizim. s. 87
8. Güneş ve ayın durumları. s. 88
9. Ay ve güneş hareketleri. s. 100
10. Güneş ve yeryüzü yörüngeleri, yönler. s. 115
11. Pusula resmi – Denizlerin durumları. s. 116
12. Yerkürenin beş daire ile beş kuşağa bölünmesini gösteren çizim. s. 128
13. Eskilerin iddiasına göre dörtte bir mamur bölgenin ve eski filozofların dörtte bir mamuru yedi iklime taksim ettiklerinin şekli. s. 129
14. Dünya şekli. s. 138
15. Dünya şekli. s. 139
16. Dünya haritası yarlardan görünüm. s. 142
17. Dünya haritası kutuplardan görünüm. s. 143
18. Güneş ve Dünyanın hareketleri. s. 152
19. Yazarın şeyhi İsmail Fakirullah'ın hanesi. s. 512

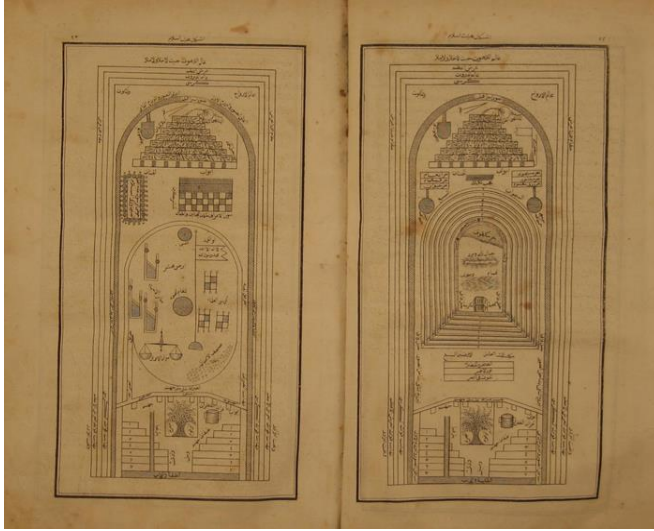
²⁵³ Resim listesi oluşturulurken C. S. Revnakoğlu'nun *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi* adlı eserinden yararlanılmıştır.

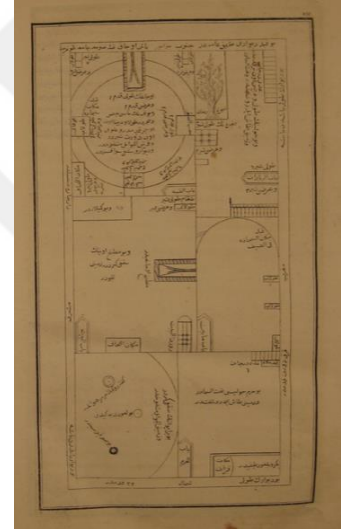
Resim 26: Âlem-i Lahut, *Mârifetnâme*, 1251/1835, s. 22-23.

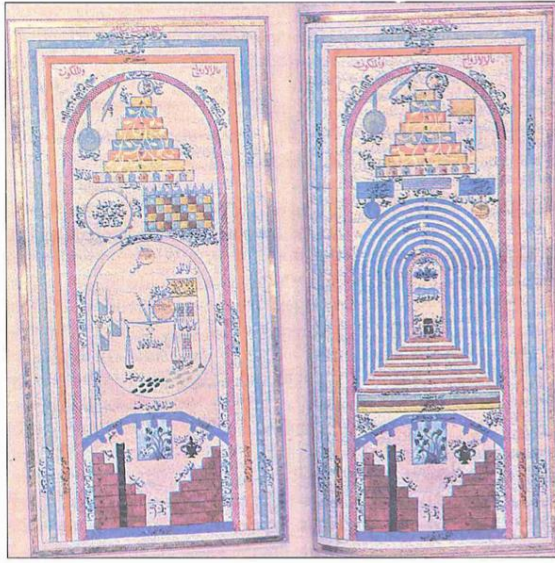
Resim 27: Yazarın Şeyhi İsmail Fakirullah'ın Hanesi, *Mârifetnâme*, 1251/1835, s. 512.

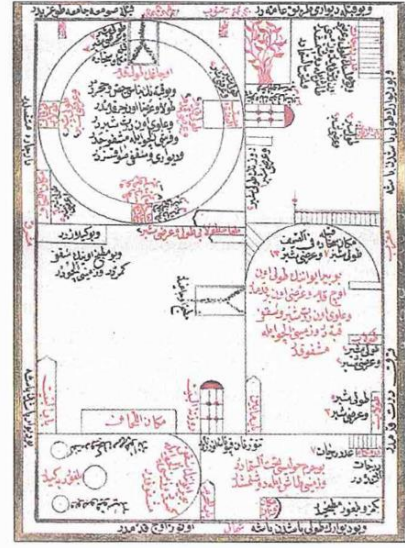
Resim 28: Âlem-i Lahut, *Mârifetnâme*, 1255/1839, s. 22-23.

Resim 29: Yazarın Şeyhi İsmail Fakirullah'ın Hanesi, *Mârifetnâme*, 1255/1839, s. 512.

Resim 30: Âlem-i Lahut, *Mârifetnâme*, İstanbul Arkeoloji Ktp., nr. 87, vr. 16b-17a.²⁵⁴

Resim 31: Zaviye planı, *Mârifetnâme*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp., nr. 1241, vr. 334b.²⁵⁵

3. Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâtı'l-Ahmediyye

Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö. 855/1451) *Meğaribü'z-Zaman* adlı eserinin Türkçeye manzum tercümesidir²⁵⁶. 853/1449 tarihinde tamamlanan bu eser, Kur'an ve hadise istinaden İslam dininin geniş bir şekilde açıklaması gibidir. Kitapta Hz. Muhammed'in hayatı anlatılırken dinî ve ahlakî bilgiler verilerek halk eğitmeye çalışılmıştır. Dilinin kalitesiyle de okunduğu dönemlerde toplumun kültür seviyesini yükseltmiştir. *Muhammediye* Osmanlı toplumu tarafından benimsenmiş ve kıraat meclislerinde yaygın bir şekilde okunmuştur²⁵⁷.

Muhammediye, Türk edebiyatı tarihinde çok fazla yazma ve matbu nüshası bulunan nadir eserlerdendir. İstanbul'da elli sekiz tam, yedi eksik yazma nüshası olduğu, bunların da otuz ikisinin Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca bunların dışında Anadolu kütüphanelerinde otuzdan fazla, Kahire,

²⁵⁴ Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", DİA, C. 21, s. 309.

²⁵⁵ Topaloğlu, "Mârifetnâme", DİA, C. 28, s. 59.

²⁵⁶ Arpaguş, 2001, s. 24; Mustafa İsmet Uzun, "Muhammediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, C. 30, s. 586-587; Ahmet Akkuş, "Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Rize, 2010, s. 46

²⁵⁷ Zehra Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 9, 2007, s. 411-412; Akkuş, 2010, s. 63-69; Recep Gürkan Gökteş, "Yazıcıoğlu'nun Muhammediye'si Hakkında Bir Osmanlı Fetvası", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58:1, 2017, s. 205-206.

Londra ve Vatikan kütüphanelerinde ondan fazla yazması olduğu bilinmektedir²⁵⁸. Başta müellif nüshası olmak üzere yazma nüshaların çoğunda livâü'l-hamd şekli bulunmaktadır. Bunun dışında yazma nüshalarda herhangi bir resim olduğu bilgisi mevcut değildir²⁵⁹.

Muhammediye'lerde görülen resimlerin matbu eserlerle birlikte ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında basılan *Muhammediye* nüshaları resim bakımından oldukça zengindir²⁶⁰.

Osmanlı sınırları içerisinde²⁶¹ 1850 tarihine kadar toplamda üç baskısı yapılmıştır²⁶². *Muhammediye*'nin ilk baskısı 1258/1841 tarihinde yapılmıştır²⁶³. 445 sayfa olarak İstanbul Matbaa-i Seraskeri'de taş baskı olarak hazırlandığı bilinen²⁶⁴ bu nüshaya ulaşılamamıştır. Diğer iki nüsha ise 1262/1846 ve 1265/1849 tarihlerinde İstanbul Tabhâne-i Âmire'de basılmıştır. Taş baskı olarak hazırlanan bu nüshaların 1262/1846 tarihli olanının 17. sayfasında, 1265/1849 tarihli olanının 21. sayfasında sayfanın tamamını kaplayacak şekilde hazırlanmış Tuba Ağacı'nın ön planda olduğu cennet betimlemesi görülmektedir. (Resim 32-33) Birbirine çok benzeyen bu iki resimde de yukarı doğru daralan basamak formunda sekiz cennet²⁶⁵, kökü yukarıda olup sekiz cenneti dalları ve yaprakları ile saran Tuba Ağacı ve bunların yanında livâü'l-hamd betimlenmiştir. Sekiz cennetin hemen altında sekiz cennet kapısı ve bu kapıların önünde de ağaç ve çeşitli bitkilerin olduğu bir bahçe resmedilmiştir. İçi

²⁵⁸ Âmil Çelebioğlu, *Muhammediye I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 78; Uzun, "Muhammediye", DİA, 2005, C. 30, s. 586-587.

²⁵⁹ Harman, 2014, 5(1), s. 95; Çelebioğlu, 1996, s. 57-77.

²⁶⁰ Harman, 2014, 5(1), s. 90; Mürüvet Harman, "Geç Devir Osmanlı Resim Sanatında Cennet İmgesi: Duvar ve Kitaplarda Yer Alan Şematize Cennet Tasvirleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 39, 2015, s. 355.

²⁶¹ Kazan: Ludvig Şuts Matbaası'nda basılmış 1845 tarihli bir *Muhammediye* nüshasına ulaşılmıştır. Bu nüsha Osmanlı sınırları içerisinde basılmadığı için ve de resimli olmadığı için çalışma kapsamında ele alınmamıştır.

²⁶² Jale Baysal'ın kitabında 1266-67/1850 tarihine kadar *Muhammediye*'nin 1258, 1262 ve 1265 tarihlerinde baskısının yapılmış olduğu görülmektedir. Fakat Amil Çelebioğlu'nun eserinde 1265 tarihli baskıdan söz edilmez. Zehra Öztürk'ün makalesinde ise bu üç baskının dışında 1264 tarihli bir nüshanın daha var olduğu belirtilmiştir. Bkz.: Baysal, 2010; Çelebioğlu, 1996; Öztürk, 2007.

²⁶³ Bu kadar yaygın olarak okunan bir eserin basımının matbaanın kuruluşundan bu tarihe kadar gecikmesinin nedeni muhtemelen dinî içerikli eserlerin 1803 tarihinden önce basımına izin verilmemesidir. Bkz.: Baysal, 2010, s. 51-52.

²⁶⁴ Baysal, 2010, s. 79; Çelebioğlu, 1996, s. 78.

²⁶⁵ Bu cennetler resimde yazdığı şekliyle yukarıdan aşağıya; Vesîle, Cennetü'l-Adn, Cennetü'l-Karâr, Cennetü'l-Firdevs, Cennetü'n-Naîm, Cennetü'l-Huld, Cennetü'l-Me'va ve Dâru's-Selâm'dır.

bitkisel motiflerle tezyin edilmiş yuvarlak bir kemer, resmin tamamını çevrelemektedir.

Eserin 1265/1849 tarihli nüshasında bulunan diğer bir resim ise livâü'l-hamd, enbiya minberleri ve evliya kürsülerinin bir arada olduğu betimlemedir²⁶⁶. (Resim 34) Metinde Hz. Muhammed'in sancağı olarak tarif edilen livâü'l-hamd, oldukça büyük boyutta resmedilmiş olup bu sancağın üç yana açılan ve üzerinde yazıları bulunan üç ayrı kolu vardır²⁶⁷. Bu sancak, cennet tasvirlerinde Tuba Ağacı'nın yanında da bulunmaktadır. Fakat 1262/1846 tarihli nüshada kumaş formunda dalgalanır şekilde resmedilmiştir. Yazma nüshalarda da livâü'l-hamd bazen kumaş formunda bazen de üç kollu olarak görülmektedir²⁶⁸.

Sayfanın ortasına yerleştirilmiş olan bu sancağın gönderinin yanlarında belli bir sıra ile enbiya minberleri bulunmaktadır. Üç minber sağ tarafta, üç minber sol tarafta, yönleri ortadaki sancağa bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Minberlerin hemen altında aynı şekilde sıra halinde dördü sağ tarafta, dördü sol tarafta olan evliya kürsüleri yer almaktadır.

Resimler figürsüz olarak batılı tarzda resim anlayışını yansıtacak şekilde hazırlanmıştır. Bu eserlerin bazı sayfaları da eserlerin basıldığı dönemin özelliklerini yansıtan stilize edilmiş bitkisel motif süslemeleri ile dikkat çekmektedir.

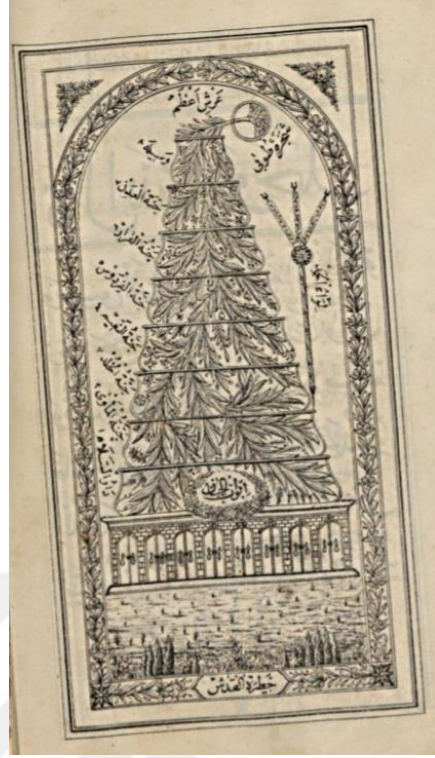
²⁶⁶ Livâü'l-hamd, enbiya minberleri ve evliya kürsüleri *Mârifetnâme* adlı eserin ulûhiyet âlemi resimlerinde de görülmektedir. Bkz. s. 59.

²⁶⁷ Livâü'l-hamd'in kollarında sıra ile “*Bismillahirrahmanirrahim* (Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile)”, “*Elhamdülillahi Rabbil Âlemin* (Alemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun)” ve *La ilahe illallah Muhammedün Rasulullah* (Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allahın elçisidir)” yazıları bulunmaktadır.

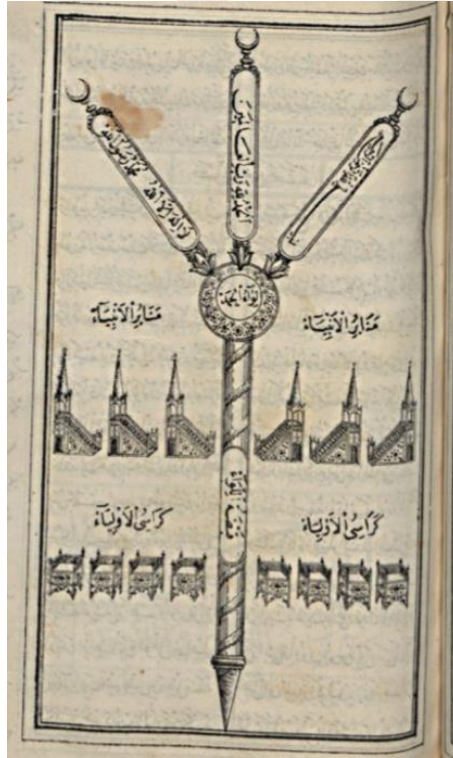
²⁶⁸ Çelebioğlu, 1996, s. 79.

Resim 32: Cennet, *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1262/1846, s. 17.

Resim 33: Cennet, *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1265/1849, s. 21.

Resim 34: Livâü'l-hamd, Enbiya Minberleri ve Evliya Kürsüleri, *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1265/1849, s. 210.

4. Nebzetü'l-Menâsik

Nebzetü'l-Menâsik Mehmed (Muhammed) Murad Nakşibendî (ö. 1848)²⁶⁹ tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış olup hac ibadetini konu almaktadır²⁷⁰. Hac ibadetinin farzları, vacipleri, sünnetleri, mekruhları, ibadet esnasında okunacak dualar gibi konuların ayrıntılı bir şekilde ele alındığı bu eser, *Menâsik-i Hacc-ı Şerîf* ve *Menâsik-i Medîne-i Münevvere* olarak iki ana başlık altında yazılmıştır.

1850 tarihine kadar bir defa basımı yapılmış olan *Nebzetü'l-Menâsik* 1263/1847 tarihinde 97 sayfa olarak taş baskı tekniğinde hazırlanmıştır²⁷¹. Eserde iki adet resim bulunmaktadır. Eserin son sayfasında “... Hüseyin İlhamî’nin kitabetiyle *Menâsik-i Hacc-ı Şerîf*’in taş destgâhında tab’ ve temsîli hitâm-pezir oldu.” notu bulunmaktadır. Bu nottan eserin Hüseyin İlhamî’nin hattı ile yazılıp basıldığı anlaşılrsa da resimlerin bu kişi tarafından çizildiği sonucu çıkarılamamaktadır.

Konuları daha anlaşılır kılmak adına olsa gerek *Menâsik-i Hacc-ı Şerîf* bölümünde Mescid-i Harâm, *Menâsik-i Medîne-i Münevvere* bölümünde de Mescid-i Nebvî resimleri karşımıza çıkmaktadır. (Resim 35-36) Mescid-i Harâm resmi 60.-61. sayfalar arasına numaralandırılmadan, Mescid-i Nebvî resmi ise eserin sonuna yine numaralandırılmadan yerleştirilmiştir. Resimler eserin diğer sayfa boyutlarından daha büyük olup üçe katlanmış resim levhası şeklindedir.

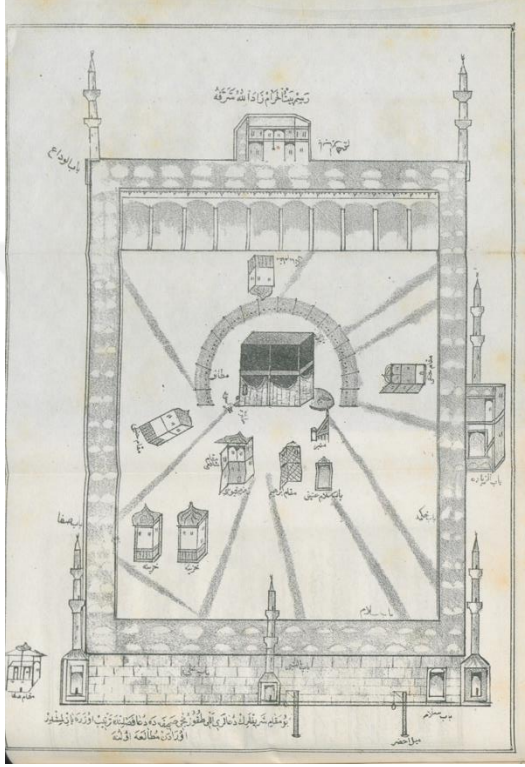
Mescid-i Harâm resminde Kâbe, Makam-ı İbrahim, dört mezhebin makamları, minareler, minber, safa, hazine gibi unsurlar sembolik olarak resmedilmiştir. Resmin altında “bu makam-ı şerîfin duâları elli dokuzuncu sahîfede duâ faslında tertîb üzere yazılmıştır oradan mütâlâa oluna” şeklinde kitabın dua

²⁶⁹ M. Hüdai Şentürk, “Murad Nakşibendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 31, s. 188-189;

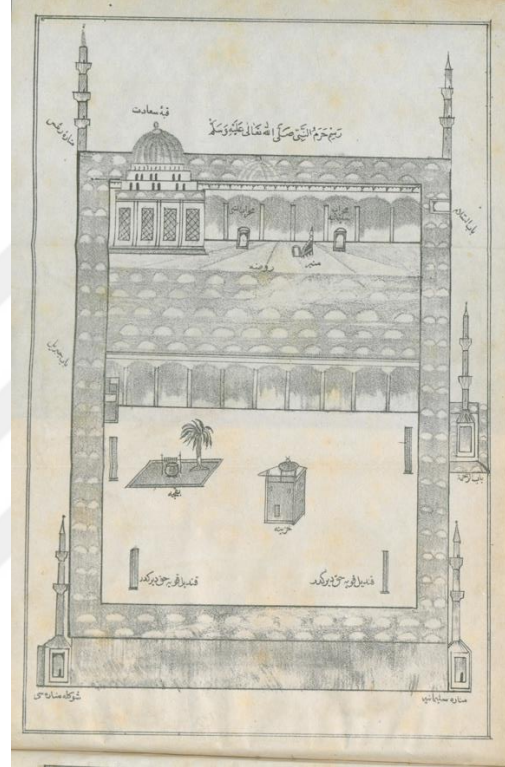
²⁷⁰ Eserin son sayfası incelendiğinde Murad Nakşibendî tarafından yazıldığı açıkça görülmektedir. Fakat Mehmed Murad Nakşibendî hakkında yapılan çalışmalarda yazarın on tane eseri olduğu bilgisi verilmekte ve bu eserler arasında *Nebzetü'l-Menâsik* yer almamaktadır. Konu ile ilgili bkz.: Hatice Özdil, “Başka İsimlerle Karıştırılan Bir Mesnevi Şârihi: Mehmed Murad Nakşibendî”, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/12, Ankara, 2013, s. 1009-1016; Zekiye Güntan, “XIX. Yüzyıl İstanbul Mutasavvıflarından Muhammed Murad Nakşibendî Ve *Hülasatü’-Şürûh* Adlı *Mesnevî* Şerhinden İlk 1001 Beytin Tahlili”, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Konya, 2009; Erol Çamyar, “Nakşibendî Mehmed Murad Divanı”, *Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ordu, 2014; Şentürk, “Murad Nakşibendî”, *DİA*, C. 31, s. 188 -189.

²⁷¹ Baysal, 2010, s. 81.

faslına gönderme yapılmıştır. Aynı şekilde Mescid-i Nebevî resminde de minareler, minber, mihrablar, kapılar, hazine, kandil direkleri ve kubbe-i saâdet sembolik olarak hazırlanmıştır. Her iki resimde de bazı detaylar haricinde yapının dış duvarları ve dış duvarlar üzerindeki küçük kubbeler ve yapının minareleri aynıdır. Resim oldukça sade bir şekilde hazırlanmış ve resimde figürsüz topoğrafik üslup kullanılmıştır.

Resim 35: Mescid-i Harâm, *Nebzetü'l-Menâsik*, 1263/1847, Sayfa Aralığı 60-61.

Resim 36: Mescid-i Nebevî, *Nebzetü'l-Menâsik*, 1263/1847, Son Sayfa.

B. TARİH KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Târîh-i Îrân

Eser Sir John Malcolm tarafından 1815'te yazılmış olup²⁷² Mirza İsmail tarafından Fars diline çevrilmiştir²⁷³. Eski Yunan ve Roma kaynakları kullanılarak yazılmış olan eser, İran tarihi hakkında geniş bilgiler vermektedir²⁷⁴.

1847 tarihinde basıldığı bilgisine ulaşılan²⁷⁵ bu eserin nerede basıldığı bilinmemekle birlikte yazılarından taş baskı tekniğinde basıldığı anlaşılmaktadır. (Resim 40) *Târîh-i Îrân* iki cilt halinde yazılmış olup birinci cildi 307, ikinci cildi 324 sayfadır. Birinci cildin 86. sayfasında bir resim bulunmaktadır. Bu resim sayfanın üst kısmında yazdığı şekli ile “temâsil-i seb’a seyyare” yani yedi gezegenin temsili şeklinde isimlendirilmiştir. Tam sayfa hazırlanan resim, yedi gezegeni farklı yaratılışlarda olan canlılar şeklinde göstermektedir. Bu gezegenler yarı insan yarı hayvan, çift başlı canlı ya da başka bir hayvanın üzerine binmiş olarak resmedilmiş ve her birinin yanına isimleri yazılmıştır. Resmin üst kısmında Utarid, Ay; ortada Merih, Aftab, Zühre; altta Zuhal ve Müşteri gezegenleri bulunmaktadır²⁷⁶. Resim düz bir zemin üzerine figür odaklı çizilmiştir. (Resim 39)

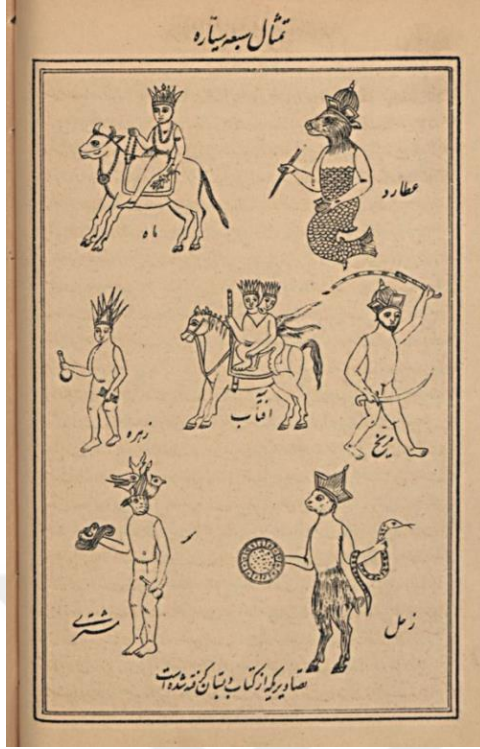
²⁷² Süleyman Derin, “Müsteşriklerin Tasavvufa Bakış Açısı ve Bu Sahada Yaptıkları Araştırmalar”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı’da İslam Çalışmaları Sempozyumu 10-12 Mayıs 2002*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 469-488.

²⁷³ Baysal, 2010, s. 175.

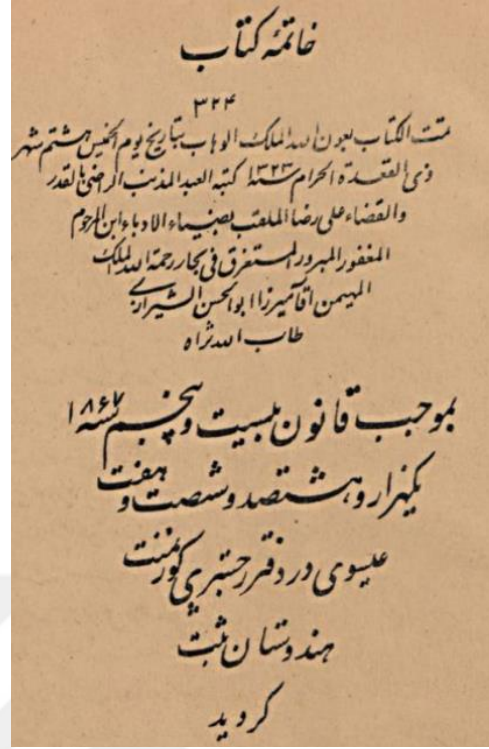
²⁷⁴ Babak Shahed, “Dürre-i Nadiri’ye Göre Nadir Şah ve Dönemi”, *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2016, s. 20.

²⁷⁵ Jale Baysal’ın *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875* isimli çalışmasında ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi kayıtlarında kitabın basım tarihi 1847 olarak belirtilmiştir. Fakat hatime sayfası incelendiğinde iki farklı tarih okunabilmektedir. Bu tarihlerden biri 1323 diğeri 1867’dir. Her iki tarih de çalışma kapsamına girmemektedir. Ancak Jale Baysal’ın çalışmasına istinaden eser bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Bkz: Baysal, 2010, s. 175.

²⁷⁶ Utarid: Merkür, Merih: Mars, Aftab: Güneş, Zühre: Venüs, Zuhal: Satürn, Müşteri: Jüpiter. Bkz.: Yavuz Unat, “Yıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, C. 43, s. 534-538.

Resim 37: Temâsil-i Seb'a Seyyare, *Târih-i Îrân*, 1847, s. 86.

Resim 38: Hatime sayfası, *Târih-i Îrân*, 1847.

C. COĞRAFYA KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr

*Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*²⁷⁷, Hacı Halife Mustafa bin Abdullah Kâtîp Çelebi (ö. 1067/1657)²⁷⁸ tarafından 1656 tarihinde kaleme alınmıştır²⁷⁹. Eser 1645 tarihinde başlayan Girit seferi münasebeti ile yazılmış ve Osmanlı deniz savaşları anlatılmıştır²⁸⁰. Ayrıca Osmanlı donanmasının 17. yüzyılın ortalarındaki düzeni ve durumu hakkında bilgiler verilmiştir²⁸¹.

²⁷⁷ Eser Jale Baysal'ın kitabında askerlik ile ilgili kitaplar arasında yer alırken, bazı kaynaklarda tarih bazı kaynaklarda ise coğrafya kitabı olarak tanıtılmaktadır. Çalışma kapsamında kullanılan resimler daha çok coğrafya konusu içine girdiğinden eser burada da coğrafya konulu kitaplar arasında tanıtılmıştır. Bkz.: Baysal, 2010, s. 197.

²⁷⁸ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 25, s. 36.

²⁷⁹ Mahmut Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. 8, s. 65.

²⁸⁰ Gökyay, "Kâtib Çelebi", *DİA*, C. 25, s. 38; Ersoy, 1959, s. 39.

²⁸¹ Sabev, 2013, s. 188.

İbrahim Müteferrika Matbaası'nın ikinci kitabı olan bu eser 1141/1729 tarihinde 75 sayfa olarak 1000 adet basılmıştır²⁸². Bazı kaynaklarda kitabın gördüğü talepten dolayı ikinci defa basıldığı bilgisi mevcut olsa da 1850 tarihine kadar basılmış böyle bir baskının varlığı hakkında sağlam bir bilgiye ulaşılamamıştır²⁸³.

Kitaba basım sırasında 4 harita ve 1 tane de pusula resmi eklenmiştir²⁸⁴. Söz konusu eklerin hiçbiri imzalı değildir. Ancak Franz Babinger, Johann Christian Kundmann'ı referans göstererek bu eklerin Viyanalı bir gravür kalfasının eseri olduğunu ve baskıların kontrolünü ihtida etmiş bir İspanyol papazının yaptığını belirtmiştir²⁸⁵. Selim N. Gerçek ve Hasan Ertuğ ise bu eklerin İbrahim Müteferrika tarafından hazırlandığını tahmin ederken²⁸⁶ bazı kaynaklarda da eklerin Ahmed el-Kırımî ile Mıgırdiç Galatavî tarafından hazırlandığı tahmini mevcuttur²⁸⁷.

Bu haritalardan biri, üzerinde yazdığı şekli ile “Türâb ve mâdan ibâret olan kürre-i arzın şekli” adlı haritadır. (Resim 41) Diğerleri ise Akdeniz ve Karadeniz’e, Akdeniz Adaları’na ve Venedik Körfezi’ne ait haritalardır. (Resim 42-43-44) Haritaların tamamı numarasız iki sayfayı da kaplamakta olup bu sayfaların arka yüzleri boş bırakılmıştır. Kitapta bulunan pusula resmi de numarasız karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde hazırlanmıştır. (Resim 45) Bu resim ve haritaların yerleştirildikleri sayfa aralıkları ise nüshalara göre farklılık göstermektedir.

1141/1729 tarihli baskının üç nüshası görülmüştür. Bu nüshalardan birinde 3 harita ve 1 pusula resmi baskıdan çıktığı şekli ile yer almaktadır. Bu nüshada küre şekli bulunmamaktadır²⁸⁸. Diğer nüshada sadece 3 harita olup pusula resmi ve küre şekli eksiktir. Bu nüsha pembe, bordo ve kahverengi tonlarında renklendirilmiştir²⁸⁹. Üçüncü nüsha ise kaynaklarda yer alan 4 harita ve 1 pusula resmini eksiksiz ihtiva

²⁸² Babinger, 2004, s. 19; Sabev, 2013, s. 188; Topdemir, 2002, s. 40; Baysal, 2010, s. 197; Gökyay, “Kâtib Çelebi”, DİA, C. 25, s. 38; Gündüz, 2014, s. 34; Kınık, 2014, s. 33; Carleson, 1979, s. 10.

²⁸³ Gerçek, 1939, s. 65; Sabev, 2013, s. 189; Babinger, 2004, s. 20; Topdemir, 2002, s. 41.

²⁸⁴ Sabev, 2013, s. 189; Babinger, 2004, s. 19; Yeliz Aksoy, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, Karma Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 140; Ak, “Coğrafya/Osmanlılar Dönemi”, DİA, C. 8, s. 65.

²⁸⁵ Babinger, 2004, s. 19.

²⁸⁶ Gerçek, 1939, s. 63; Ertuğ, 1970, s. 105.

²⁸⁷ Sabev, 2013, s. 189.

²⁸⁸ Bu nüsha İBB Atatürk Kitaplığı’nda bulunmaktadır. Yer Numarası: 359.09 1141 H[1729 M] 1

²⁸⁹ Bu nüsha IRCICA Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Yer Numarası: 359./009561/KA.T

etmektedir. Bu nüshada yer alan ekler sarı, pembe, yeşil ve gri tonlarında renklendirilmiştir²⁹⁰.

Resim 39: Tûrâb ve Mâdan İbâret Olan Kûrre-i Arzın Şekli, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, 1141/1729, Sayfa Aralığı Nüshalara Göre Farklılık Göstermektedir.

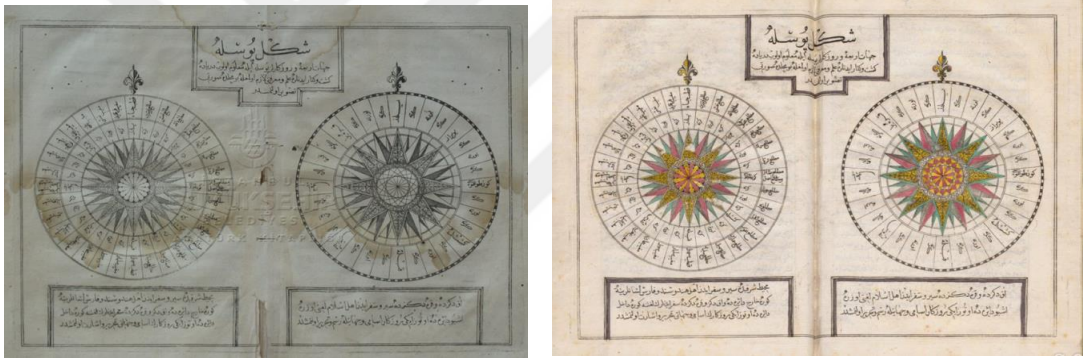

Resim 40: Üç farklı nüshada Venedik Körfezi haritası, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, 1141/1729, Sayfa Aralığı Nüshalara Göre Farklılık Göstermektedir.

²⁹⁰ Bu nüsha Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Yer Numarası: 990046334830203941

Resim 42: Üç farklı nüshada Akdeniz ve Karadeniz Haritası, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, 1141/1729, Sayfa Aralığı Nüshalara Göre Farklılık Göstermektedir.

Resim 43: İki farklı nüshada pusula resmi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, 1141/1729, Sayfa Aralığı Nüshalara Göre Farklılık Göstermektedir.

2. Târîhü'l-Hindî'l-Garbî

Târîhü'l-Hindî'l-Garbî 1583 yılında yazılıp III. Murad'a sunulmuştur²⁹¹. Yazarının Emir Mehmed Suûdî (ö. 999/1591)²⁹² olduğu yönünde görüşler ağırlıkta olsa da bu konu tartışmalıdır²⁹³. Eser, Amerika kıtasını, kıtanın keşfini ve 1492-1552 tarihleri arasında bu kıtadaki tarihî gelişmeleri konu almaktadır²⁹⁴.

²⁹¹ Adıvar, 1982, s. 94; Baki Tezcan, "The Many Lives of the First Non-Western History of the Americas: From the New Report to the History of the West Indies / Batı Dışında Yazılmış İlk Amerika Tarihi'nin Farklı Hayatları: Hadis-i Nev'den Ta'rîh-i Hind-i Garbî' ye", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 40, 2012, s. 2; Cevat İzgi, "Mehmed Suûdî Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, s. 526-527; Ersoy, 1959, s. 40.

²⁹² İzgi, "Mehmed Suûdî Efendi", DİA, C. 28, s. 526-527.

²⁹³ *Târîhü'l-Hindî'l-Garbî*'nin yazarının kim olduğu hakkındaki tartışmalar için bkz.: Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, s. 192; Cevat İzgi, "Mehmed Suûdî

Târîhü'l-Hindi'l-Garbî, İbrahim Müteferrika'nın bastığı eserlerdendir²⁹⁵. 1142/1730 yılında 500 adet basılmış olan bu esere İbrahim Müteferrika tarafından *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî el-Müsemma bi-Hadîs-i Nev* adı verilmiştir²⁹⁶. Yazma nüshasında da minyatürler bulunan bu çalışma, aynı zamanda Türk basım tarihinin ilk resimli kitabıdır²⁹⁷. Kaynaklarda kitabın numarasız 3 yaprak, numaralı 91 yaprak, 13 tahta kalıp baskı resim, 3 dünya haritası ve 1 yıldız/iklimler cetvelinden oluştuğu belirtilmektedir²⁹⁸. Fakat eserin nüshaları resim ve haritalar bakımından farklılık gösterir. 1730 tarihinde basılmış olan eserin üç nüshası görülmüştür²⁹⁹. Bu nüshalardan birinde 13 tane resim, diğerinde 10 tane resim ve bir diğerinde ise 7 resim, iki dünya haritası ve bir de Batlamyus'un nazariyesine³⁰⁰ göre çizilmiş gökyüzü haritası bulunmaktadır.

Eserdeki resimler o dönemde yeni keşfedilmiş olan Amerika'nın hayvanlarını, insanlarını, bitkilerini ve efsanelerini fantastik bir şekilde sergilemektedir. Bu resimler Müteferrika Basımevi'nde şimşir³⁰¹ kalıplara oyularak gravür tekniği ile siyah beyaz olarak hazırlanmıştır³⁰². Resimlerin kim tarafından

Efendi", DİA, C. 28, s. 526-527; Yunus Kırmacı, "16. Yüzyılda Sıra Dışı Bir Eser: Tarih-i Hindi Garbî", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi – Bildiriler Kitabı III*, s. 185-195; Orlin Sabev, "Kâtip Çelebi ve İbrahim Müteferrika", s. 157.

²⁹⁴ Sabev, 2013, s. 194.

²⁹⁵ Carleson, 1979, s. 10; Babinger, 2004, s.72; Topdemir, 2002, s. 42; Yaman-Gündüz, 2014, s. 1144-1145; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 322.

²⁹⁶ Gerçek, 1939, s. 67; Sabev, 2013, s. 192; Keziban Gündüz, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Basılan Eserlerin Kitap Sanatları Bakımından İncelenmesi" *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Isparta, 2014, s. 36.

²⁹⁷ Sait Maden, "Türk Grafik Sanatı Tarihi", *Plastik Sanatlar Dergisi*, yıl:1, S. 2, 1985, s. 61-63; Sabev, 2013, s. 192; Ertuğ, 1970, s. 105.

²⁹⁸ Ersoy, 1959, s. 40; Gündüz, 2014, s. 36; Mustafa Kınık, "İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar", *Kalemişi Türk Sanatları Dergisi*, C. 2, S. 4, 2014, s. 34.

²⁹⁹ Bu nüshalardan 13 tane resim olan IRCICA Kütüphanesinde, 10 tane resim olan İBB Atatürk Kitaplığında, 7 tane resim, iki dünya bir de gök haritası olan Princeton University Library'de bulunmaktadır.

³⁰⁰ Batlamyus'a göre Dünya sabit ve hareketsiz, Güneş ve diğer gezegenler ise Dünyanın etrafında düzgün ve dairevi olarak hareket ederler. Bkz.: Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, "Batlamyus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 196.

³⁰¹ Şimşir: Yaprakları her mevsimde yeşil kalan, taşlık, çorak bölgelerde kendiliğinden yetişen veya bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen, odunu sarımsı renkli ve çok sert olan bir ağaç türü, *Buxus sempervirens*. Bkz.: M. Fatih Alkayış, "Türkiye Türkçesinde Bitki Adları", *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Kayseri, 2007, s. 563.

³⁰² Maden, 1985, s. 61-63.

hazırlandığı ile ilgili bir bilgiye ulaşılammıştır³⁰³. Ancak Batlamyus nazariyesine göre çizilmiş gökyüzü haritasının Mütferrika'nın kendi imzasını taşıdığı bilinmektedir³⁰⁴.

Görülen üç nüshanın karşılaştırılması ile oluşturulan resim listesi şu şekildedir³⁰⁵:

1. Meyveleri güzel kadınlar olan vakvak ağacı.
2. Yeni dünyada bir garip hayvan.
3. Tapirler.
4. Yerlilerle tartışan balık adamlar.
5. Karanfil ve tarçın ağaçları ile kuşlar.
6. Su kuşları ve dört bacaklı bir kuş.
7. İncire benzeyen ağaç.
8. İki yerli, bir koyun ve bir bizon.
9. Potosi şehri.
10. Hayvanlar ve ok ile avlanan yerli.
11. İki kuş ve iki farklı ağaç.
12. Birkaç hayvan ve ok atan avcı.
13. Yeni dünyada bulunan ağaçlar.

Eserde bulunan haritalar:

1. Dünya haritası.
2. Doğu ve Batı yarım küre.
3. Batlamyus nazariyesine göre çizilen gökyüzü haritası.

Eserde görülen resimlerin çoğu gerçek dünyayı yansıtmaktan ziyade hayal ürünü objeleri sergilemektedir. Örneğin; üç nüshanın da 15. sayfasında vakvak ağacı bulunmaktadır. Metinde anlatıldığı şekli ile bu, meyveleri kadınlar olan bir ağaçtır. Bu kadınlar normal bir insan görünümünde olmalarına rağmen görenleri hayrete düşürecek güzelliكتedir. Fakat ağaçtan koparıldığında en fazla iki gün

³⁰³ Doğu ve Batı yarım küre haritası *Târihü'l-Hindî'l-Garbî*'den iki yıl sonra *Kitâb-ı Cihannümâ* baskısında yazıları aynı kalmak suretiyle alta üç tane dairevi şekil eklenerek kullanılmış ve bu haritanın altına Ahmed el-Kırımî tarafından yapıldığı notu düşülmüştür.

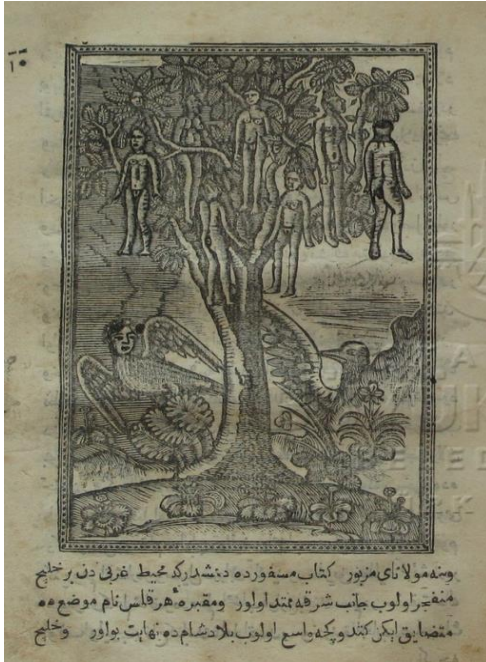
³⁰⁴ Sabev, 2013, s. 194-195; Maden, 1985, s. 61-63; Ersoy, 1959, s. 40.

³⁰⁵ Resimlerin bulunduğu sayfalar, nüshalara göre farklılık gösterdiği için sayfa numaraları verilmemiştir.

yaşayabilmektedirler. Bahsedilen adaya gelenler bu meyvelerden/kadınlardan faydalanırlar. Bu meyveler/kadınlar zaman zaman vak vak diye ses çıkardıkları için de ağaca vakvak ağacı denilmiştir. Resimde bu ağaç, metinde anlatıldığı gibi tasvir edilmiştir. Yaprakların da yoğunlukta olduğu ağacın dallarında saçlarından bağlanmış kadınlar meyveler gibi sarkmaktadır. Ağacın altında ise biri insan başlı olmak üzere iki kuş ve değişik bitkiler görülmektedir. (Resim 37)

Eserde bulunan resimlerden biri de üç nüshada da 49. sayfada yer alan yarı insan yarı balık olan canlıları göstermektedir. Metinde anlatıldığı üzere sözü edilen adada bazı balıklar vardır ki bu balıkların yarısı insan gibidir. Saçları, sakalları ve kolları vardır. Resimde görüldüğü şekli ile balık adamların diğer yarısı ise dışı pullu ve balık kuyrukludur. Ayrıca resimde balık adamlarla mücadele halinde olan -belki de onları yakalamaya çalışan- iki yerli bulunmaktadır. Balık adamlar ve yerliler; dağlar, ağaçlar ve deniz bulunan bir manzara resmi içerisine yerleştirilmiştir. (Resim 38)

Resimler, bir çerçeve içerisinde genellikle manzara resmi formatında ve oldukça fazla canlı figürü kullanılarak oluşturulmuştur. Bazı resimlerde ise perspektif kullanılmıştır.

Resim 44: Meyveleri güzel kadınlar olan vakvak ağacı, *Târîhü 'l-Hindi 'l-Garbî*,

Resim 45: Yerlilerle tartışan balık adamlar, *Târîhü 'l-Hindi 'l-Garbî*, 1142/1730, s. 49. 1142/1730, s. 15.

3. Kitâb-ı Cihannümâ

Özgün adı *Kitâb-ı Cihannümâ li-Kâtib Çelebi* olan eser, Hacı Halife Mustafa bin Abdullah Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657)³⁰⁶ tarafından iki defa kaleme alınmıştır³⁰⁷. İlki 1648 tarihinde yazılmaya başlanan eser, kaynak yetersizliğinden dolayı tamamlanamamıştır. 1654 yılında yeniden yazımına başlanan eser, yazarının vefatı sebebiyle yine yarım kalmıştır³⁰⁸. Buna rağmen yazıldığı döneme kadar var olan coğrafya eserleri arasında doğu ve batı kaynakları kullanılarak yazılmış ilk sistematik coğrafya kitabı olarak kabul edilir³⁰⁹.

Eserin ikinci telifinde dünya Asya, Afrika, Avrupa, Amerika, Macellanika-Avustralya ve Kutuplar şeklinde altı kıtaya bölünmüş, ülkelerin tanıtılmasında ise, batı kökenli coğrafya kitaplarındaki batıdan doğuya doğru tasnif aksine, Japonya adalarından itibaren doğudan batıya doğru bir tasnif kullanılmıştır³¹⁰. Eserin Amerika'nın batı sahillerine kadar yazılması hedeflense de tanıtılan son memleket Ermeniyeye ve son yer de Van'a bağlı Sökmenâbâd olmuştur³¹¹.

İbrahim Müteferrika *Cihannümâ*'yı, ikinci telifi esas alarak bazı metin, harita ve şekil ilaveleri ile birlikte 1145/1732 tarihinde³¹² matbaasında on birinci kitap olarak 500 adet basmıştır³¹³. 698 sayfa olarak hazırlanan bu esere, bazıları Kâtib

³⁰⁶ Gökyay, "Kâtib Çelebi", DİA, C. 25, s. 36.

³⁰⁷ Fikret Sarıcaoğlu, "Katib Çelebi'nin Otobiyografileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, S. 37, 2002, s. 300; Adıvar, 1982, s. 141; H. Hüsnü Koyunoğlu, "Katip Çelebi'nin Cihannüma'sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklmeler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 2, Diyarbakır, 2007, s. 148.

³⁰⁸ Orhan Şaik Gökyay, "Cihannüma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. 7, s. 541-542; Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", DİA, C. 8, s. 65; Zeynep Aycibin, "Katib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2007, s. 30.

³⁰⁹ Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", DİA, C. 8, s. 65; Gökyay, "Cihannüma", DİA, C. 7, s. 541-542; Nazan Karakuş Özür, "Cihannümadan Yansıyanlar: Bir Döküman Analizi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, S. 29, 2014, s. 126-127.

³¹⁰ Aycibin, 2007, s. 32; Mesut Elibüyük, "Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2009, s. 102; Gökyay, "Cihannüma", DİA, C. 7, s. 541-542; Aksoy, 2008, s. 139.

³¹¹ Aycibin, 2007, s. 32.

³¹² Koyunoğlu, 2007, s. 148; Baysal, 2010, s. 203; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007, 146; İnan Kalaycıoğulları, "İbrahim Müteferrika ve Yeni Astronomi", *Dört Öge Dergisi*, yıl: 6, S. 12, 2017, s. 188.

³¹³ Elibüyük, 2009, s. 94; Tutku Dilem Kalafat Alpaslan, "Türk Grafik Sanatının Doğuşu ve İbrahim Müteferrika", *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 12, 2016, s. 199; Gündüz, 2014, s. 41; Gökyay, "Cihannüma", DİA, C. 7, s. 541-542; Gottfried Hagen, "Kâtib Çelebi's Maps and The Visualization of Space in Ottoman Culture", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XL, 2012, s. 285; Topdemir, 2002, s. 46.

Çelebinin müsveddelerindeki eklerin kopyaları olan, bazıları da özellikle baskı için hazırlanan 40 tane harita ve şekil ilavesi yapılmıştır³¹⁴. Harita ve şekillerin bazılarının altında hazırlayan kişi olarak Ahmed el-Kırımî ve Mıgırdiç Galatavî, biri İbrahim el-Coğrafi başka biri de İbrahim Tophânevî imzalarını taşımaktadır. Diğer bazı harita ve şekillerin kim tarafından hazırlandığı ise bilinmemektedir³¹⁵.

Cihannümâ baskısının her nüshası sözü edilen eklerin tamamını içermemektedir³¹⁶. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi'nde 13 *Cihannümâ* baskısı olduğu ve bu baskıların da süsleme bakımından birbirinden farklı olduğu bildirilmektedir³¹⁷. Eserde yer alan harita ve şekillerin bazı nüshalarda sonradan renklendirilmiş olduğu hatta bazı resimlerin diğer nüshalardaki örneklerine bakılırsa tamamlanmamış olduğu görülmektedir. (Resim 46-47) Kaynaklarda renkli olan nüshaların siyah beyaz baskıya göre daha yüksek fiyata satıldığı bilgisi mevcuttur³¹⁸.

Eserde kullanılan harita ve şekillerin bazıları ise daha önce baskısı yapılan kitaplarda yer alan harita ve şekillerin aynısıdır. Bu da önceki kitaplar için hazırlanmış kalıpların, *Cihannümâ* baskısı için de olduğu gibi kullanıldığını göstermektedir. *Cihannümâ*'dan iki yıl önce basılmış olan *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*'nin Batlamyus nazariyesine göre çizilmiş gökyüzü modeli -hiç değiştirilmeden-, doğu ve batı yarım küre haritası -alta üç adet dairevi şekil eklenerek- ve dünya haritası -ikisi üstte beşi altta olmak üzere 7 küçük dairevi şekil eklenerek- yazıları aynı kalmak suretiyle *Cihannümâ* baskısına eklenmiştir. Yine *Cihannümâ*'dan üç yıl önce baskısı yapılmış olan *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr* adlı eserde var olan Akdeniz ve Karadeniz haritası, Venedik Körfezi haritası ve Akdeniz adaları haritası hiç değiştirilmeden *Cihannümâ*'ya ilave edilmiştir. Aynı şekilde *Cihannümâ*'dan önce 1732'de baskıdan çıkan *Füyuzât-ı Mıknatısıyye* adlı eserde görülen pusula resmi de üzerine bazı yazı ilaveleri ile söz konusu esere alınmıştır. Aynı resim, harita ya da şekillerin birden fazla eserde görülmesi, baskı

³¹⁴ Sabev, 2013, s. 217; Sabev, 2017, s. 163; Maden, 1985, s. 61-63; Topdemir, 2002, s. 46.

³¹⁵ Gerçek, 1939, s. 81; Alpaslan, 2016, s. 199; Sabev, 2013, s. 218; Adivar, 1982, s. 171.

³¹⁶ Orlin Sabev harita ve şekillerin tamamının bazı nüshalara eklenmediğini, Ekmeleddin İhsanoğlu ise bu eklerin sonradan koparıldığını yazar. Bkz.: Sabev, 2013, s. 218; Ekmeleddin İhsanoğlu-Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XXII, İstanbul, 2003, s. 224.

³¹⁷ İhsanoğlu-Aynur, 2003, s. 223-224.

³¹⁸ Babinger, 2004, s. 27; Sabev, 2013, s. 210; Topdemir, 2002, s. 46; Ertuğ, 1970, s. 111; Maden, 1985, s. 61-63

için hazırlanmış kalıpların sonradan lazım olur düşüncesi ile muhafaza edildiği ya da sonradan basılacak kitapların daha o zamanda tasarlandığı izlenimini vermektedir.

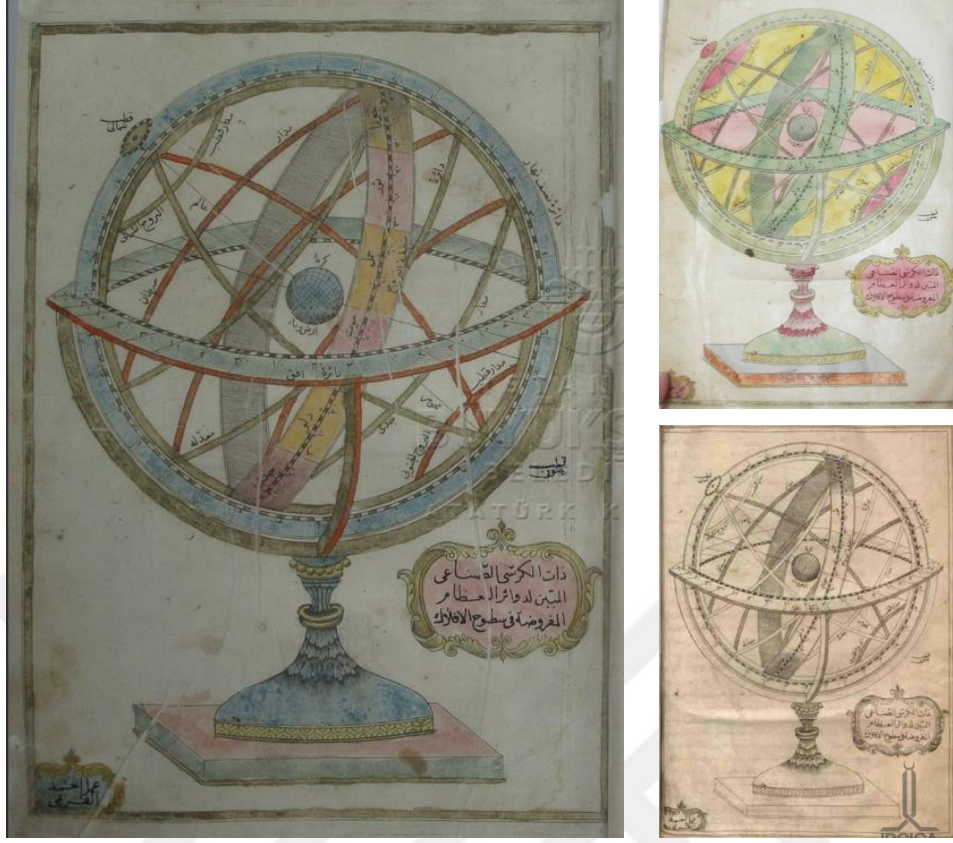
***Cihannümâ* Baskısına Eklenen Figür ve Haritaların Listesi³¹⁹:**

No	Harita, Resim, Şekil	Hazırlayan	Bulunduğu Sayfa	Not
1	Yer Merkezli Kâinat Modeli	Ahmed el-Kırımî	Sayfa (28)	1 sayfa
2	Geometrik Figürler		Sayfa 7 ile 8 arası	1 sayfa
3	Ay ve Güneş Tutulması	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 19 ile 20 arası	1 sayfa
4	Batlamyus'a ait Kâinatın Yer Merkezli Modeli, Sekizinci Gök Feleği		Sayfa 21 ile 22 arası	2 sayfa
5	Batlamyus nazariyesine göre gök cisimleri ve felekleri	İbrahim el-Coğrafi	Sayfa 25 ile 26 arası	2 Sayfa (1142/1729-30 tarihinde yapılmış olup <i>Târîhü'l-Hindi'l-Garbî</i> baskısında siyah-beyaz versiyonu bulunmaktadır.)
6	Yıldızlar, burçlar	Mıgırdiç Galata	Sayfa 27 ile 28 arası	2 sayfa
7	Gök feleklerinin şekilleri	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 33 ile 34 arası	1 sayfa
8	Kopernik'e ait Kâinatın Güneş merkezli modeli, Tycho Brahe'ye ait Kâinatın Güneş merkezli modeli		Sayfa 47 ile 48 arası	1 sayfa
9	Yer Küresi		Sayfa 49 ile 50 arası	1 sayfa
10	Hey'et-i Müttekaddimin'e göre karada olan iklimler, Hey'et-i Mütahhirin'e göre karada olan iklimler	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 51 ile 52 arası	2 sayfa
11	İklimler tablosu, mesafeler tablosu, ufuklar	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 57 ile 58 arası	1 sayfa
12	Yer yuvarlaklarının şekilleri ve rüzgârların adları	Mıgırdiç Galata	Sayfa 59 ile 60 arası	1 sayfa
13	Pusula, 1145/1732-33'te		Sayfa 65 ile 66	1 sayfa

³¹⁹ Tablo Orlin Sabev'in *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* isimli kitabından alınıp bazı ekleme ve değişiklikler yapılarak oluşturulmuştur. Bkz.: Sabev, 2013, s. 218-221.

	İstanbul'da saptanan pusula iğnesinin batıya doğru sapması		arası	(<i>Füyûzât-ı Mıknatısiyye</i> baskısında siyah-beyaz verisiyonu bulunur.)
14	Doğu yarım küresi (Avrupa, Asya, Afrika kıtaları), Batı yarım küresi (Amerika kıtası)	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 71 ile 72 arası	2 sayfa (<i>Târîhü'l-Hindî'l-Garbî</i> baskısında altta üç adet dairevi şekil ve hazırlayan ismi eklenmemiş siyah-beyaz hali bulunmaktadır .
15	Akdeniz ile Karadeniz		Sayfa 75 ile 76 arası	2 sayfa (<i>Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr</i> baskısında bulunmaktadır .)
16	Adriyatik Denizi ile Venedik Körfezi		Sayfa 77 ile 78 arası	2 sayfa (<i>Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr</i> baskısında bulunmaktadır .)
17	Adaları ile Akdeniz ve Ege Denizi		Sayfa 77 ile 78 arası	2 sayfa (<i>Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr</i> baskısında bulunmaktadır .)
18	Eski ve yeni kıtalar ile yer küresi		Sayfa 95 ile 96 arası	2 sayfa (<i>Târîhü'l-Hindî'l-Garbî</i> baskısında yedi adet dairevi şekil eklenmemiş siyah-beyaz hali bulunmaktadır .
19	Avrupa Kıtasının İklimleri		Sayfa 99 ile	1 sayfa

			100 arası	
20	Afrika Kıtası		Sayfa 101 ile 102 arası	1 sayfa
21	Asya Kıtasının İklimleri		Sayfa 103 ile 104 arası	1 sayfa
22	Kuzey ve Güney Amerika Kıtaları		Sayfa 113 ile 114 arası	1 sayfa
23	Kuzey Kutbu, Güney Kutbu, yer küreleri		Sayfa 119 ile 120 arası	1 sayfa
24	Japon Adaları		Sayfa 125 ile 126 arası	1 sayfa
25	Gineya	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 129 ile 130 arası	1 sayfa
26	Hint-Çin Yarımadası		Sayfa 131 ile 132 arası	1 sayfa
27	Hint-Çin Yarımadası	Mıgırdiç Galatavî	Sayfa 133 ile 134 arası	2 sayfa
28	Moluk Adaları	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 135 ile 136 arası	1 sayfa
29	Sumatra Adası		Sayfa 143 ile 144 arası	1 sayfa
30	Filipinler ile Bruney		Sayfa 145 ile 146 arası	1 sayfa
31	Çin ve Çin Denizi		Sayfa 153 ile 154 arası	1 sayfa
32	İç Asya (<i>Deşt-i Kebir</i>)	Mıgırdiç Galatavî	Sayfa 165 ile 166 arası	2 sayfa
33	Hindistan	Mıgırdiç Galatavî	Sayfa 193 ile 194 arası	2 sayfa
34	Safevilerin İdaresinde İran Toprakları	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 289 ile 290 arası	2 sayfa
35	Maveraünnehir	Mıgırdiç Galatavî	Sayfa 347 ile 348 arası	2 sayfa
36	Azerbaycan (Kuzey-Batı İran)		Sayfa 389 ile 390 arası	1 sayfa
37	Dağıstan, Kafkas	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 431 ile 432 arası	2 sayfa
38	Arabistan Yarımadası	Ahmed el-Kırımî	Sayfa 483 ile 484 arası	2 sayfa
39	Anadolu (Kuzey taraf haritanın alt kısmında güney taraf haritanın üst kısmında çizilmiştir.)	Mıgırdiç Galatavî İbrahim Tophânevî	Sayfa 627 ile 628 arası	2 sayfa
40	İstanbul Haliç		Sayfa 671 ile 672 arası	2 sayfa

Resim 46: Üç farklı nüshada Yer Merkezli Kâinat Modeli, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, s. 28.

Resim 47: İki farklı nüshada Yıldızlar, Burçlar (biri tamamlanmamış), *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 27-28.

4. El-Medhal fil-Coğrafya

Eser Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası Hüseyin Rıfkı Tamânî (ö. 1817) tarafından³²⁰ ders kitabı olarak hazırlanmıştır³²¹. Matematik coğrafyaya dair olan bu kitap, coğrafyanın astronomi ve geometri ile ilgili bölümlerine ağırlık vererek coğrafya bilimiyle uğraşmak isteyenler için hazırlanmış bir giriş kitabı niteliğindedir³²².

El-Medhal fil-Coğrafya'nın 1850 tarihine kadar iki defa baskısı yapılmıştır³²³. Birincisi 1247/1831 tarihinde Matbaa-i Âmire'de, ikincisi ise 1266/1850 tarihinde Takvimhâne-i Âmire'de 88 sayfa metin olarak basılmıştır³²⁴. Her iki baskının sonuna da konuları daha anlaşılır kılmak amacıyla hazırlanmış resim/şekil levhası ilave edilmiş ve bu şekillere metin içerisinde gönderme yapılmıştır. Bu ilaveler birinci baskıda 4 sayfa, ikinci baskıda 8 sayfa olarak görülmüştür. (Resim 48-49) İlk 4 sayfa her iki baskıda da aynıdır. Metin içerisinde şekillere yapılan göndermelerden hareketle birinci baskının sonundaki levhaların bir kısmının koparılmış olduğu kanaatine varılmıştır. Farklı matbaalarda basılmış olmalarına rağmen eserin sonunda bulunan görseller aynı kalıptan çıkmış izlenimini vermektedir.

³²⁰ Baysal, 2010, s. 203-204; Ali Rıza Tosun, "Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi'nin Türkiye'ye Girişi", *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2007, s. 174; Mehmet Parmaksız, "Hüseyin Rıfkı Tamânî'nin 'El-Medhal Fi'l-Coğrafya' Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2002.

³²¹ Yüksel Göktaş vd., "Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki Tarihsel Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2009, s. 85.

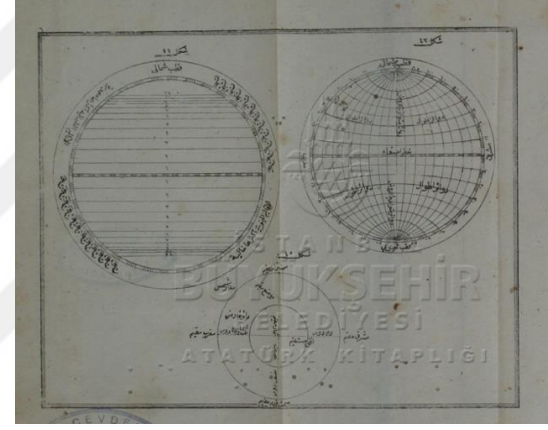
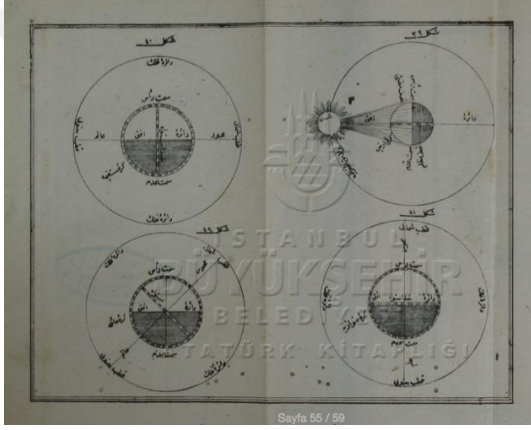
³²² Tosun, 2007, s. 174; Parmaksız, 2002.

³²³ Baysal, 2010, s. 203-204; Parmaksız, 2002.

³²⁴ Baysal, 2010, s. 203-204; Parmaksız, 2002.

Resim 48: Coğrafi konulu şekil ve çizimler, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, 1247/1831, metin sonu, 1. ve 2. resim/şekil sayfaları.

Resim 49: Coğrafi konulu şekil ve çizimler, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, 1266/1850, metin sonu, 5. ve 6. resim/şekil sayfaları.

5. Muhtasar Coğrafya

Muhtasar Coğrafya, İtalyan asıllı Fransız yazar Adrien (Adriano) Balbi'nin (ö. 1848) Coğrafya üzerine yazmış olduğu eserinin Avrupa bölümünün Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi (ö. 1864) tarafından yapılmış çevirisidir³²⁵. Eserde Avrupa kıtasının coğrafi özellikleri anlatılırken körfezler, nehirler, adalar, göller, yarım adalar, haliçler, yanardağlar, vb., ayrı birer başlık altında açıklanmıştır. Avrupa kıtasında bulunan ülkeler de tek tek anlatıldıktan sonra Avrupa kıtasında yer alan Osmanlı topraklarına değinilmiştir. Eser 19. yüzyılda Osmanlı'da görülen

³²⁵ Fatih Karaaslan, "Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2015, s. 16; Baysal, 2010, s. 203.

batılılaşma çabalarına bağlı olarak ortaya çıkan Fransızca eserlerin Osmanlı Türkçesine çevrilmesi faaliyetinin bir ürünüdür³²⁶.

İstanbul Tabhâne-i Âmire’de 1257/1841-42 tarihinde taş baskı tekniğinde hazırlanan eser, 69 sayfa metin ve 1 harita olarak basılmıştır³²⁷. Avrupa kıtasının tamamının görüldüğü bu harita normal sayfa boyutundan büyük olup katlanmak suretiyle eserin sonuna eklenmiştir. (Resim 50) Ayrıca eserin başlık kısmının hemen üstünde -süsleme mahiyetinde olsa gerek- bir dünya küresi etrafında bazı şekiller ve bitkisel motiflerle birlikte yer almaktadır³²⁸. (Resim 51)

Resim 50: Avrupa kıtası haritası, *Muhtasar Coğrafya*, 1257/1841-42, metin sonu.

³²⁶ Ak, “Coğrafya/Osmanlılar Dönemi”, DİA, C. 8, s. 66; Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 61-62; Sefa Sekin-Ali Özel, “Türkiye’de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi* (6), 2013, s. 39.

³²⁷ Muhtasar Coğrafya’nın ikinci cildi olan ve Asya Kıtası’nın anlatıldığı nüshanın sonunda da bir harita olduğu bilgisi mevcut olsa da İBB Atatürk Kitaplığında ve Princeton University’de bulunan nüshalarda haritaya rastlanmamıştır.

³²⁸ Coğrafya konulu eserlerin bir kısmında dünya küresi şekli bazen başlık üzerinde bazen eserin ilk sayfasında bazen de son sayfada görülmektedir. Bu şekiller/resimler bir konuyu açıklamak niyetiyle hazırlanmayıp bir nevi süsleme ya da eserin konusuna vurgu yapmak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışma kapsamına konuyu açıklamak maksadıyla hazırlanmış resimler dâhil edildiği için bu tarz çizimlere fazlaca yer verilmeyip yeri geldiğinde bir cümle ile değinilecektir.

Resim 51: Unvan sayfasında bulunan küre resmi, *Muhtasar Coğrafya*, 1257/1841-42.

6. Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika

Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika, İtalyan asıllı Fransız yazar Adrien (Adriano) Balbi'nin (ö. 1848) *Abrege de Geographie* adlı eserinin Afrika bölümünün Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi (ö. 1864) tarafından yapılmış çevirisidir³²⁹. Eserde Afrika kıtası öncelikle coğrafi özellikler bakımından incelenmiş, daha sonra 19. yüzyılda Afrika'da bulunan ülkeler, tarihi, kültürel ve ekonomik özellikleri açısından muhtasar olarak ele alınmıştır. Aynı zamanda Osman Sâib Efendi eseri öğrencilerine ders kitabı olarak okutmuştur³³⁰.

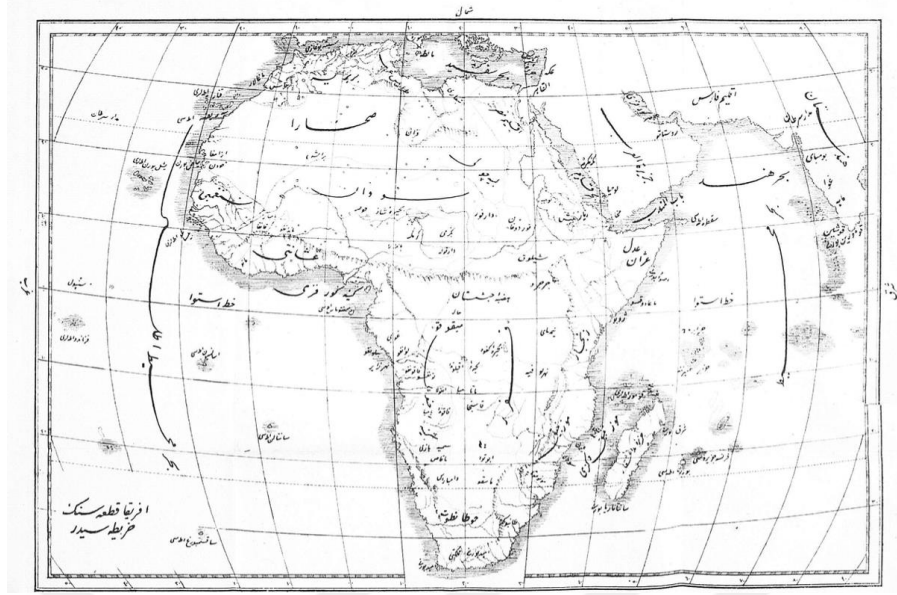
Eser 1263/1846-47 tarihinde Tabhâne-i Âmire Taş Destgâhı'nda 65 sayfa ve 1 harita olarak basılmıştır. *Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika* Jale Baysal'ın çalışmasında müstakil bir kitap olarak tanıtılırken bazı kaynaklarda *Muhtasar Coğrafya-i Avrupa, Asya, Kıt'a-i Afrika* isimli eserin üçüncü cildi olarak kabul edilmektedir³³¹. Eserin yazma nüshasında herhangi bir harita bulunmazken matbu nüshanın sonuna Afrika kıtasının haritası resim levhası şeklinde eklenmiştir³³². (Resim 52) Ayrıca eserin *Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika* adlı başlık kısmının hemen üstünde ünvan sayfası süslemesi formatında dünya küresi resmedilmiştir.

³²⁹ Karaaslan, 2015, s. 11; Baysal, 2010, s. 204.

³³⁰ Karaaslan, 2015, s. 15.

³³¹ Karaaslan, 2015, s. 16.

³³² Karaaslan, 2015, s. 20.

Resim 52: Afrika Kıtası Haritası, *Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika*, 1263/1846-47, metin sonu.

7. Seyâhat-i Amerika

Seyâhat-i Amerika isimli eser Henry Mrkam tarafından Fransızca yazılmış olup Sa'd Nuam tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir³³³. Eserde Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfi, Amerika halkı, tarım faaliyetleri gibi konular anlatılmıştır.

Seyâhat-i Amerika 1262/1846 tarihinde Mısır Bulak Matbaasında basılmıştır³³⁴. Metin kısmı 119 sayfa olan eserin sonunda üç tane resim sayfası bulunmaktadır. Bu resim sayfalarının birincisinde Haiti adasının kralı ve onu selamlayan halk, sayfanın üst kısmında yer alırken sayfanın alt kısmında vahşi hayvanların avlandığı av sahnesi görülmektedir. İkinci sayfada ise üstte kölelerin çalıştırılması, altta elmas çıkarılması resmedilmiştir. Üçüncü resim sayfasında da çingiraklı yılan ve sinek kuşu bulunmaktadır. (Resim 53-54-55)

³³³ *Seyâhat-i Amerika*, Bulak Matbaası, Kahire, 1262, s. 3.

³³⁴ *Seyâhat-i Amerika*, Bulak Matbaası, Kahire, 1262, s. 119.

Resim 53: Haiti Adasının kralı ve av sahnesi, *Seyâhat-i Amerika*, 1262/1846, metin sonu, numarasız.

Resim 54: Kölelerin çalıştırılması ve elmas çıkarılması, *Seyâhat-i Amerika*, 1262/1846, metin sonu, numarasız.

Resim 55: Çingiraklı yılan ve sinek kuşu, *Seyâhat-i Amerika*, 1262/1846, metin sonu, numarasız.

8. Atlas-ı Kebîr

*Atlas-ı Kebîr*³³⁵ Mahmud Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafiyye* isimli eserine bir ek olarak ilave edilmiştir³³⁶. Mahmud Raif Efendi tarafından bu eser Fransızca olarak kaleme alınmış ve Viyana Maslahatgüzarı Yakovaki Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. *Atlas-ı Kebîr*'in ise hangi atlas esas alınarak tercüme edildiği bilinmese de müellifinin William Faden olduğu düşünülmektedir. Söz konusu eser *Atlas*'a bir mukaddime ve bir şerh gibi düşünülerek birlikte basılmasına karar verilmiştir³³⁷.

Atlas-ı Kebîr 1218/1803-04 tarihinde Üsküdar Matbaası'nda basılmıştır³³⁸. Üsküdar Matbaası'nda basılan en pahalı ve sanat değeri en yüksek çalışma olarak kabul edilen eser 79 sayfa *İcâletü'l-Coğrafiyye* metni, 24 harita, 2 sayfa burçlar ve 1 tanıtım sayfasından oluşmaktadır. Haritalar genelde iki sayfayı kaplayacak şekilde büyük boyutlarda basılmış ve bir kısmı sonradan renklendirilmiştir. Tanıtım sayfası ve burçların olduğu sayfalar hariç haritalar numaralandırılmıştır. Eser ile ilgili kayıtlarda resim ve haritaların bakır kalıplara hakk edilerek bastırıldığı ve bu işte çalışan usta ve ressamların ücret dökümlerinin bilgileri verilmiştir. Buna göre eserin tercümesi Resmî Mustafa Ağa tarafından, resimleri ise Frenk ressam Likar, zimmî Masis, Molla Abdullah, Hasib Dede, Molla Ahmed, Molla Selim, İbrahim ve Mesud isimli kişiler tarafından yapılmıştır³³⁹. Eserde özellikle de burçların olduğu sayfalarda insan ve hayvan resimlerinin olduğu görülmektedir. (Resim 58)

Resim ve haritaların listesi:

1. Eser tanıtım sayfası
2. Burçların olduğu gök küreleri (2 sayfa)
3. Dünya küreleri (yandan görünüş)
4. Dünya küreleri (kutuplardan görünüş)
5. Dünya haritası

³³⁵ Eserin ismi bazı kaynaklarda Cedîd Atlas Tercümesi olarak geçmektedir. Eser aslında kitap değil atlasdır, fakat *İcâletü'l-Coğrafiyye* isimli kitap ile birlikte basıldığından resimli matbu kitaplar kategorisinde değerlendirilmiştir.

³³⁶ Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 4, 2004, 177; Beydilli, 1995, s. 169-172.

³³⁷ Beydilli, 1995, s. 169-172; Kemal Beydilli-İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 33.

³³⁸ Beydilli, 1995, s. 169-172; Beydilli-Şahin, 2001, s. 33.

³³⁹ Beydilli, 1995, s. 169-172.

6. Avrupa haritası
7. Yunanistan ve Türkiye haritası
8. Portekiz, İspanya, Fransa, İtalya ve karşılarında Fas, Tunus, Cezayir, Trablus sahilleri haritası.
9. Güney Avrupa ve Türkiye haritası.
10. Yunanistan ve Türkiye haritası
11. İngiltere haritası.
12. İskoçya haritası.
13. Belçika ve Lüksemburg haritası.
14. Fransa haritası
15. Fransa sahili ve adalar.
16. Fransa haritası
17. İngiltere kralına tabi olan memleketlerin haritası.
18. Litvanya ve Prusya haritası.
19. Asya haritası.
20. Anadolu ve Batı Asya haritası.
21. Afrika haritası.
22. Mısır haritası.
23. Batı Yarımküre/Amerika haritası.
24. Doğu Amerika Birleşik Devletleri haritası.
25. Orinoco'dan Amazon Nehirlerine Guyana Kıyısı haritası.
26. Amerika'nın doğusunda bulunan adaların haritası.

Resim 56: Eser tanıtım sayfası, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, numarasız.

Resim 57: Mısır haritası, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, s. 21.

Resim 58: Burçların olduğu gök küreleri, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, numarasız.

D. EDEBİYAT KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Nevhatü'l-Uşşâk

Eser Dai Mehmet Efendi (ö. 1659)³⁴⁰ tarafından 1649 tarihinde mesnevi nazım şeklinde yazılmış olup konu itibarıyla sergüzeştname³⁴¹ özelliği göstermektedir³⁴². Kırk yaşlarında mahalle mektebinde hocalık yapan Dai Mehmet Efendi öğrencilerinden birine âşık olmuştur. Bir süre sonra bu öğrenci sıtma hastalığına yakalanıp vefat etmiştir. Dai yaşamış olduğu üzüntüyü içinde taşıyamamış ve *Nevhatü'l-Uşşâk* isimli eserini yazarak duygularını dile getirmiştir³⁴³. Eserde Dai'nin öğrencisine âşık olması ve bunun akabinde çocuğun ölümüne kadar geçen sürede yaşanan olaylar nasihatler eşliğinde anlatılmıştır³⁴⁴.

1850 tarihine kadar bir defa basımı yapılmış olan *Nevhatü'l-Uşşâk* 1261/1845 tarihinde İstanbul Matbaa-i Âmire'de 95 sayfa metin³⁴⁵ ve numaralandırılmamış 4 sayfa resim olarak hazırlanmıştır. Eserin üç nüshası görülmüş ve bu nüshalardan birinde resimlerin eserin sonunda olduğu belirlenmiştir³⁴⁶. Diğer iki nüshada ise resimler 16-17, 22-23, 34-35 ve 42-43 numaralı sayfalar arasına numarasız olarak yerleştirilmişlerdir³⁴⁷.

Resimlerden birinde Dai arkadaki kitaplardan ve geride duran öğrencilerden anlaşıldığı üzere okul ortamında âşık olduğu öğrencisinin dersini dinlemektedir. (Resim 61) Yazar bu durumdan metin içerisinde bahsetmiş ve onun yüzünü daha fazla seyredebilmek için bir sonraki günün dersini de çalıştırdığını anlatmıştır. Diğer

³⁴⁰ Mehmet Nâil Tuman, “Tuhfe-i Nâilî”, *Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, hazırlayan: Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2001, s. 369.

³⁴¹ Sergüzeştname baştan geçen olayların çoğunlukla manzum, bazen de nesirle karışık olarak anlatıldığı edebi türdür. (Orhan Kemal Tavukçu, “Sergüzeştname” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 36, s. 559-560.)

³⁴² Serap Aygün, “Dai Mehmet’in Nevhatü'l-Uşşâk İsimli Eseri: (Transkripsiyon-İnceleme)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Afyonkarahisar, 2014, s. 27.

³⁴³ Aygün, 2014, s. 12-13.

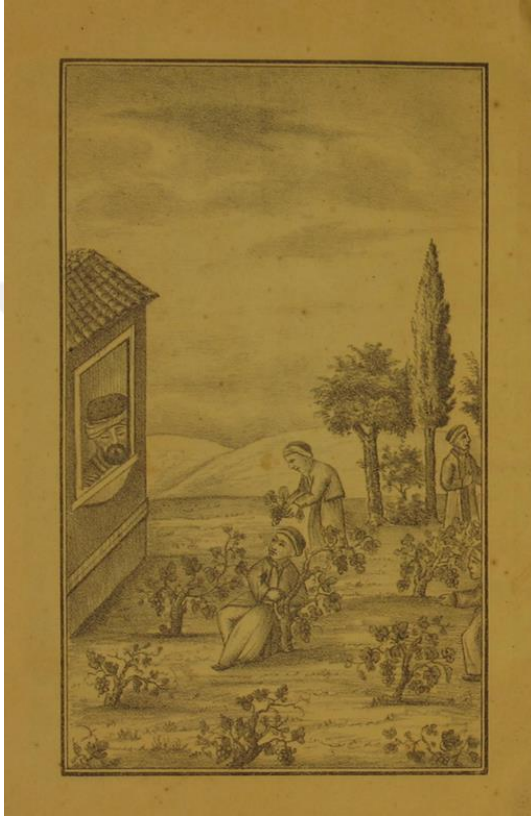
³⁴⁴ Emine Yeniterzi, “Anadolu Türk Edebiyatında Ahlakî Mesnevîler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 10, 2007, s. 459.

³⁴⁵ Baysal, 2010, s. 139; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, Hazırlayanlar: Müjgân Cunbur-Dursun Kaya, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, C. 3, s. 8.

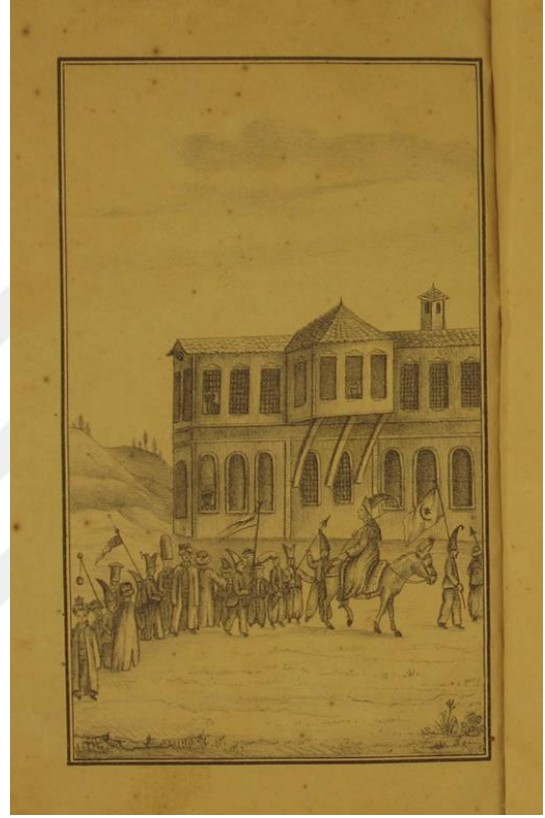
³⁴⁶ Bu nüsha Marmara Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. Yer numarası: T811.21 T811.21 1261 k.1

³⁴⁷ Bu nüshalar İBB Atatürk Kitaplığında ve Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Atatürk Kitaplığı yer numarası: 811.2 1261H[1845M]1, Harvard Kütüphanesi yer numarası: 990055920590203941

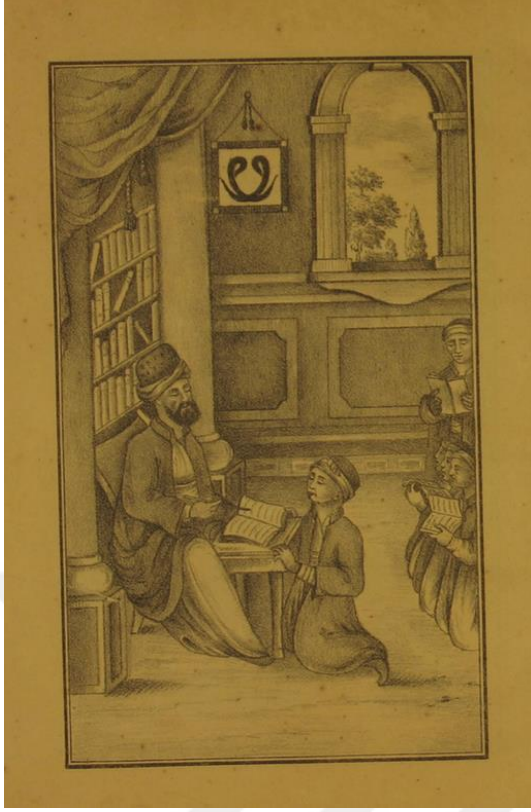
bir resimde ise aynı mekânda Dai ve öğrencisi ayakta durur vaziyette baş başadırlar. (Resim 62) Başka bir resimde de âşık olunan öğrenci ve bazı kişiler bahçede üzüm toplamakta, Dai ise pencereden üzüm bağı içindeki öğrencisi ile bakışmaktadır. (Resim 59) Dai'nin açıkça görülmediği resimde ise büyük bir bina önünde çoğunluğu çocuklardan oluşan bir kalabalık görülmektedir. (Resim 60)

Resim 59: Bahçede üzüm toplayan öğrenciler, *Nevhatü'l-Uşşâk*, 1261/1845, sayfa aralığı 34-35.

Resim 60: Çoğunluğu çocuklardan oluşan kalabalık, *Nevhatü'l-Uşşâk*, 1261/1845, sayfa aralığı 22-23.

Resim 61: Dai âşık olduğu öğrencisinin dersini dinlemektedir, *Nevhatü'l-Uşşâk*, 1261/1845, sayfa aralığı 16-17.

Resim 62: Dai ve âşık olduğu öğrencisi başbaşa konuşmaktadır, *Nevhatü'l-Uşşâk*, 1261/1845, sayfa aralığı 42-43.

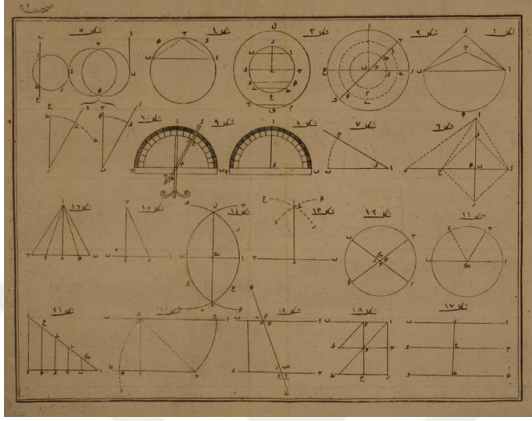
E. MATEMATİK VE GEOMETRİ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye

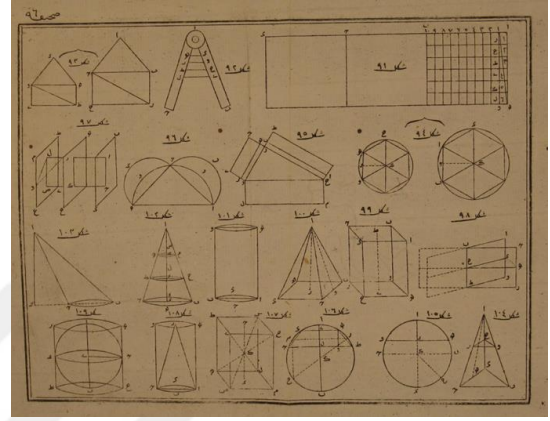
Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası İshak Efendi (ö. 1836) tarafından yazılmıştır. Eser çağdaş Avrupa kaynaklarını tercüme ve özetleme yolu ile hazırlanmış olup çoğunluğu matematik ve geometri konuları olmak üzere fizik, astronomi, biyoloji, botanik, kimya, zooloji gibi ilimlere ait bilgileri ihtiva etmektedir³⁴⁸. Ayrıca *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye* modern bilimi belli bir düzen içinde İslam dünyasına getiren ilk eser kabul edilmektedir³⁴⁹.

³⁴⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, “İshak Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C. 22, s. 529-530; İhsan Fazlıoğlu, “Hesap/Osmanlılarda Hesap” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, s. 251; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 36; Abdullah Haris Toprak, “Modern Avrupa Fiziği’nin Osmanlı Devleti’ne Geçişi: Başhoca İshak Efendi’nin Mecmua-i Ulûm-i Riyâziye’sinde Isı ve Elektrik

Dört cilt olarak yazılmış olan eser 1850 tarihine kadar iki defa basılmıştır³⁵⁰. Eserin birinci cildi 1247/1831 tarihinde Matbaa-i Âmire’de basılmış olup aritmetik, cebir ve geometri konularını içermektedir³⁵¹. 512 sayfadan oluşan eserin sonunda matematik ve geometri konularını izah eden 109 şekil 6 levha içerisinde sunulmuştur. (Resim 63-64)

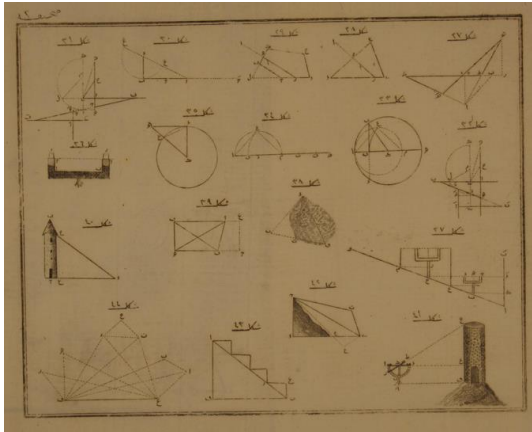

Resim 63: Geometrik şekiller, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1247/1831, C. I, metin sonu, s. 1.

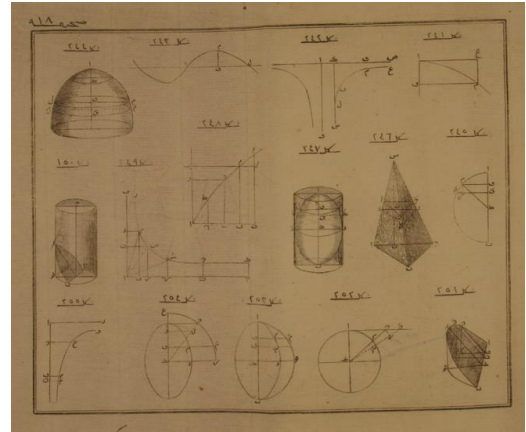

Resim 64: Geometrik şekiller, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1247/1831, C. I, metin sonu, s. 6.

Eserin ikinci cildi de 1247/1831 tarihinde Matbaa-i Âmire’de basılmış olup trigonometri, cebir, geometri, kartografya gibi konuları ve hesaplamaları içermektedir³⁵². Eser 486 sayfa metin ve konuları açıklayıcı 255 şekilden oluşan 18 levhayı içermektedir. (Resim 65-66)

Resim 65: Geometrik şekiller, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1247/1831, C. II, metin sonu, s. 2.

Resim 66: Geometrik şekiller, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1247/1831, C. II, metin sonu, s. 18.

Bahisleri”, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2014, s. 16.

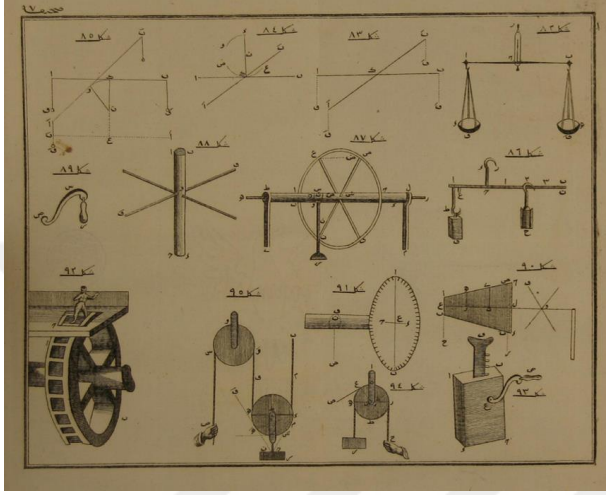
³⁴⁹ Fazlıoğlu, “Hesap/Osmanlılarda Hesap” *DİA*, C. 17, s. 251; İhsan Fazlıoğlu, “Hendese/Osmanlılar Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, s. 207.

³⁵⁰ Baysal, 2010, s. 207.

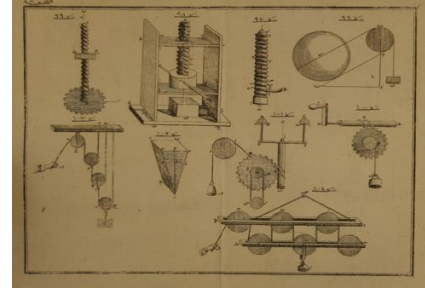
³⁵¹ İhsanoğlu, 1989, s. 55.

³⁵² İhsanoğlu, 1989, s. 58.

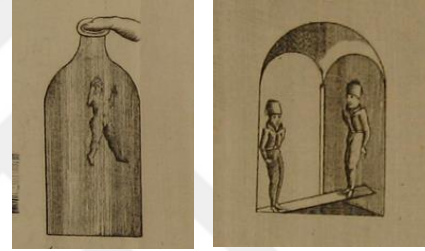
1248/1832 tarihinde basımı tamamlanan eserin üçüncü cildi yine Matbaa-i Âmire'den çıkmış olup tamamıyla fiziğe ait konuları kapsamaktadır³⁵³. Eser 649 sayfa metin ve fizik konularını izah eden 214 şekil ihtiva eden 15 levhadan oluşmuştur. (Resim 67-68-69)

Resim 67: Teknik resimler, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1248/1832, C. III, metin sonu, s. 7.

Resim 68: Teknik resimler, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1248/1832, C. III, metin sonu, s. 8.

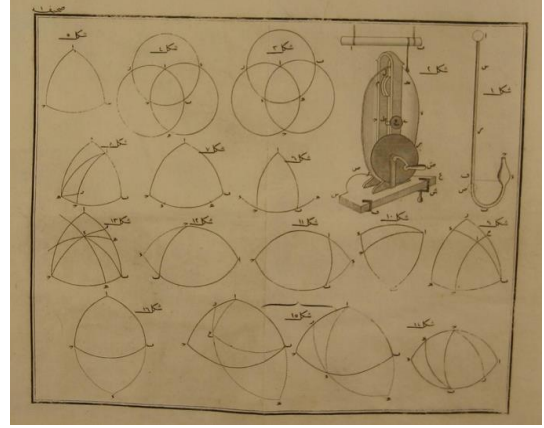
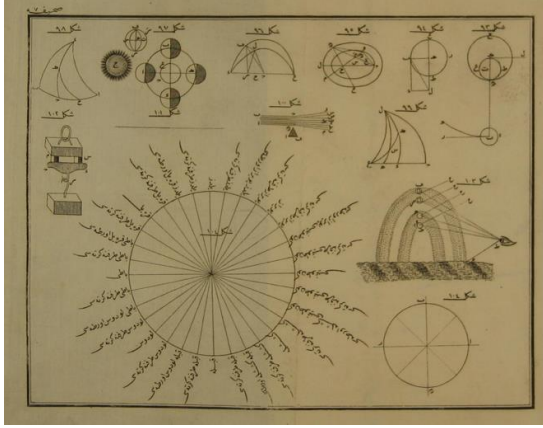

Resim 69: Küçük boyutlarda çizilmiş insan resimleri detayı, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1248/1832, C. III, metin sonu, s. 10-11.

Eserin dördüncü cildi ise 1250/1834 tarihinde yine Matbaa-i Âmire'de basılmış olup ısı, elektrik, küresel trigonometri, astronomi, biyoloji, akustik, botanik, zooloji, anatomi, mineraloji, jeoloji ve kimyaya ait konuları içermektedir³⁵⁴. 536 sayfadan oluşan eserin sonunda konuları açıklayıcı 104 şekil ihtiva eden 7 levha bulunmaktadır. (Resim 70-71)

³⁵³ İhsanoğlu, 1989, s. 59.

³⁵⁴ İhsanoğlu, 1989, s. 60-61.

Resim 70: Teknik resimler, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1250/1834, C. IV, metin sonu, s. 7.

Resim 71: Teknik resimler. *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1250/1834, C. IV, metin sonu, s. 1.

Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye içerdiği bilgiler bakımından Avrupa'da yayınlanmış eserlere yakın seviyede olduğundan ve Osmanlı'da da artık Batı eğitim sistemi benimsenmeye başladığından eser oldukça beğenilmiş ve bunun neticesinde 1257-1261/1841-1845 tarihleri arasında Mısır Bulak Matbaasında tekrar basılmıştır³⁵⁵. Bu ikinci baskı nüshalarda sayfa sayıları bakımından bazı farklılıklar olsa da eserin sonunda yer alan levhalar ilk baskı ile birebir aynıdır.

Eserde yer alan levhalara genel olarak bakıldığında üçüncü cildin haricinde şekiller resim denilemeyecek mahiyette olup daha çok çizimlerden oluşmaktadır³⁵⁶. Üçüncü ciltte yer alan levhalarda ise şekiller resimlere dönüşmeye başlamıştır. Dahası bu ciltte el, göz gibi uzuvlar ve hatta insan figürü görülmektedir.

2. Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye

Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye Bostanizâde Mehmed Tahir (ö. 1284/1867) tarafından tercüme edilmiş olup düzlemsel ve küresel trigonometri konularını içermektedir³⁵⁷.

Eser 1264/1848 tarihinde Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şâhâne matbaasında taş baskı tekniğiyle basılmıştır³⁵⁸. Eserin metin kısmı 82 ve 83 sayfa numaralandırılmış iki bölümden oluşmakta olup eserde toplamda 165 sayfa metin bulunmaktadır. Metin

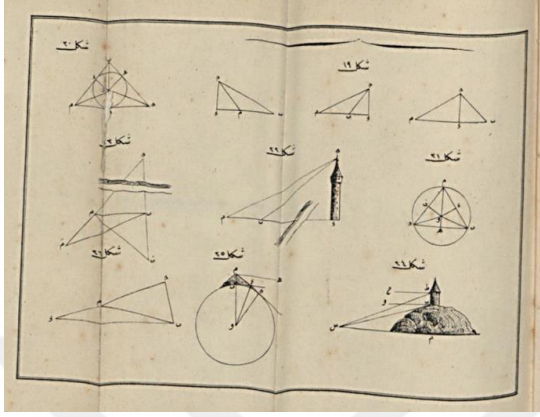
³⁵⁵ İhsanoğlu, 1989, s. 36; Baysal, 2010, s. 207.

³⁵⁶ Eserde bulunan resim levhaları birbirine çok benzeyen basit şekillerden oluştuğu için resim listesi ekleme ihtiyacı duyulmamıştır.

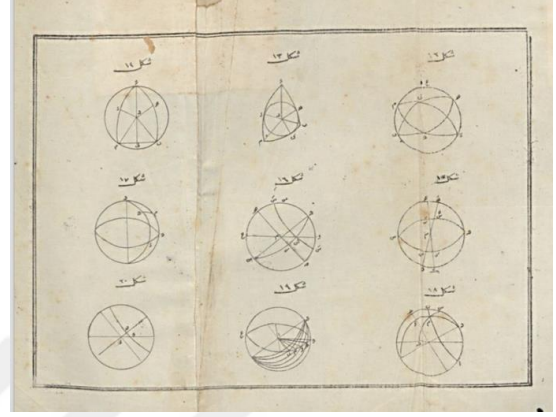
³⁵⁷ Baysal, 2010, s. 207; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Hazırlayan: İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975, C. 3, s. 299.

³⁵⁸ Baysal, 2010, s. 207.

kısımının hemen sonrasında ise normal sayfa boyutundan büyük 5 adet şekil levhası görülmektedir. Bu levhalarda yer alan şekillerin büyük çoğunluğu resim denilemeyecek mahiyette olsa da levhalarda resim özelliği gösteren çizimler de mevcuttur. (Resim 72-73)

Resim 72: Geometrik çizimler, *Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye*, 1264/1848, metin sonu, numarasız.

Resim 73: Geometrik çizimler, *Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye*, 1264/1848, metin sonu, numarasız.

3. Telhîsü'l-Eşkâl

Eser Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası Hüseyin Rıfkı Tamânî (ö. 1817) tarafından Avrupa kaynaklarından istifade edilerek 1209/1794 tarihinde yazılmıştır³⁵⁹. *Telhîsü'l-Eşkâl* geometri alanında yazılmış bir eser olmakla birlikte lağım fenni ile ilgili bilgiler sunmaktadır³⁶⁰.

1850 tarihine kadar üç defa basılmış olan eserin ilk baskısı 1215/1801 tarihinde Mühendishâne Matbaası'nda 60 sayfa olarak basılmıştır. Kaynaklarda eserin sonunda 7 şekil sayfası olduğu bilgisine ulaşılsa da³⁶¹, çalışma kapsamında görülen nüshanın sonunda 6 şekil sayfası tespit edilmiştir. Eser 1220/1805-06 tarihinde Mühendishâne'de ders kitabı olmak üzere 100 adet olarak tekrar basılmıştır. Ancak bu tarihli baskı, çalışma kapsamında görülememiştir. Üçüncü baskı ise 1239/1824 tarihinde Mısır Bulak Matbaası'nda 80 sayfa metin ve 7 şekil sayfası olarak basılmıştır³⁶². Şekil sayfaları birinci baskıdaki şekillerle aynı

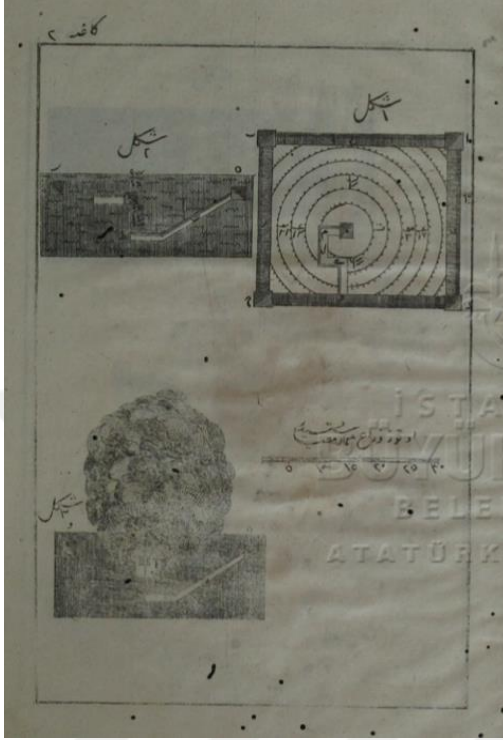
³⁵⁹ İhsanoğlu, 1989, s. 15; Beydilli, 1995, s. 311; Baysal, 2010, s. 206-207.

³⁶⁰ Beydilli, 1995, s. 311; Tosun, 2007, s. 174.

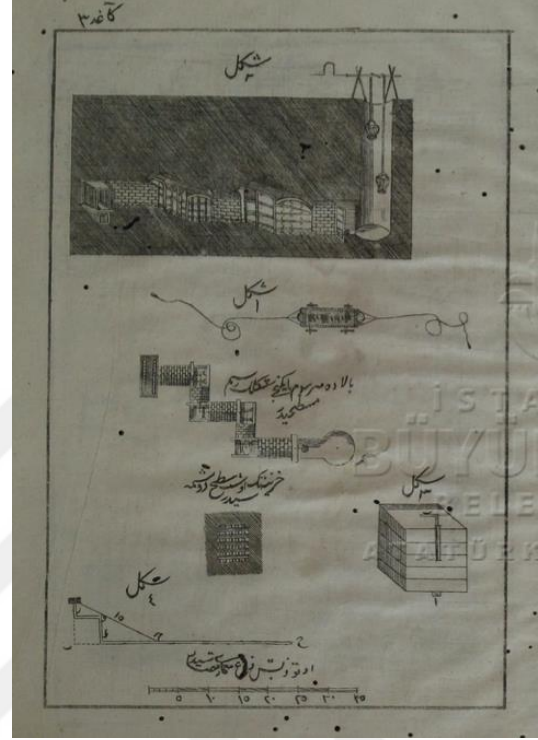
³⁶¹ Baysal, 2010, s. 209.

³⁶² Beydilli, 1995, s. 254-256; Baysal, 2010, s. 206-207; Tosun, 2007, s. 174.

görülmektedir. Normal sayfa boyutunda olan bu sayfalar eserin sonuna “kâğıt 1, kâğıt 2” şeklinde numaralandırılarak ilave edilmişlerdir. Bu şekiller genellikle lağım fenni hakkında açıklayıcı bilgiler sunan görsellerden oluşmaktadır. (Resim 74-75)

Resim 74: Lağım şekilleri, *Telhîsü'l-Eşkâl*, 1215/1801, kâğıt 2.

Resim 75: Lağım şekilleri, *Telhîsü'l-Eşkâl*, 1215/1801, kâğıt 3.

F. SAVAŞ VE ASKERLİK KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Fenn-i Lağım

Fenn-i Lağım, askerî mühendis ve ekonomist olan Sebastien Le Prestre de Vauban'ın 1739'da basılan *Traite de Mine* adlı Fransızca eserin Konstantin İpsilanti (ö. 1221/1806'dan sonra) tarafından III. Selim için yapılmış tercümesidir³⁶³. Dönemin modern teknik usullerine göre tertip edilmiş olan eser, lağım kazma usulünden bahseder. Eserde lağım çukurunun derinliğinin ne kadar olması gerektiği,

³⁶³ Beydilli, 1995, s. 181-182; Ekmeleddin İhsanoğlu vd., *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi-History of Military Art and Science Literature During The Ottoman Period*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul, 2004, s. 46; Baysal, 2010, s. 197; Gencer, 2010, p. 186.

içeri ne yoldan ve nasıl hava gireceği, tahrip için ne kadar barut kullanılacağı, lağımın içinde nasıl yön tespiti yapılacağı gibi istihkâm konuları ele alınmıştır³⁶⁴.

Fenn-i Lağım 1208/1793 tarihinde Raşid Efendi Matbaası'nda 24 sayfa metin olarak 300 adet basılmıştır³⁶⁵. Fakat sayfa numaraları iki sayfaya bir numara gelecek şekilde yerleştirildiği için aslında eser 48 sayfadır. Eserin sayfa aralarına numaralandırılmadan 11 resim sayfası yerleştirilmiştir³⁶⁶. Bu resim sayfalarının arkaları boş bırakılırken resimli kısmın sağ üst köşesine “*evvelki resim, ikinci resim, üçüncü resim*” şeklinde resim numaraları verilmiştir. Ayrıca bu resim sayfalarının etrafı her sayfada farklı olacak şekilde çerçevelerle bezenmiş olup her çerçevenin üst kısmına da değişik figürlerden oluşan süslemeler yerleştirilmiştir. Bu da eserin resim sayfalarının özenle hazırlandığı izlenimi vermektedir. (Resim 80)

Eserde yer alan dokuzuncu resimde resmin Kapril ve İstefân adlı kişiler tarafından yapıldığı bilgisi mevcuttur. İlâveten konu ile ilgili kaynaklarda da eserin şekil ve resimlerinin tamamının Kapril ve İstefân adlı Ermeni ustalar tarafından bakır kalıplara kazınarak oluşturulduğundan söz edilmektedir³⁶⁷.

Fenn-i Lağım'da yer alan resimlere genel olarak bakıldığında resimlerin istihkâm şekillerinden oluştuğu ve gerek görülen yerlerde insan figürü kullanmaktan çekinilmediği gözlenmektedir. Ayrıca eserde yer alan resimlerde görülen bazı aletlerin eserin ünvan sayfası süslemesinde kullanılması dikkat çekmektedir. (Resim 76-77-78-79)

Resim Listesi:

1. Lağımcı aletleri ve istihkâm şekilleri. (sayfa 6 ile 7 arası)
2. İstihkâm şekilleri. (sayfa 8 ile 9 arası)
3. İstihkâm şekilleri. (sayfa 9 ile 10 arası)
4. İstihkâm şekilleri. (sayfa 10 ile 11 arası)
5. İstihkâm şekilleri. (sayfa 10 ile 11 arası)
6. İstihkâm şekilleri. (sayfa 10 ile 11 arası)
7. İstihkâm şekilleri. (sayfa 11 ile 12 arası)

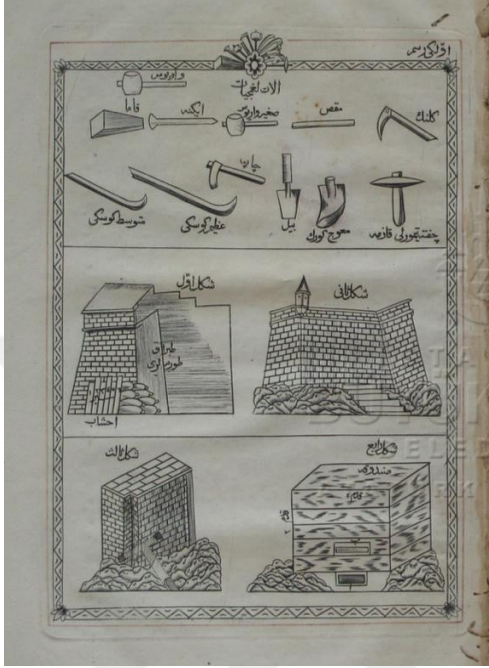
³⁶⁴ İhsanoğlu vd., 2004, s. 46.

³⁶⁵ Beydilli, 1995, s. 182-183.

³⁶⁶ Toderini, 1990, s. 122.

³⁶⁷ İhsanoğlu vd., 2004, s. 46; Beydilli, 1995, s. 182-183; Toderini, 1990, s. 122.

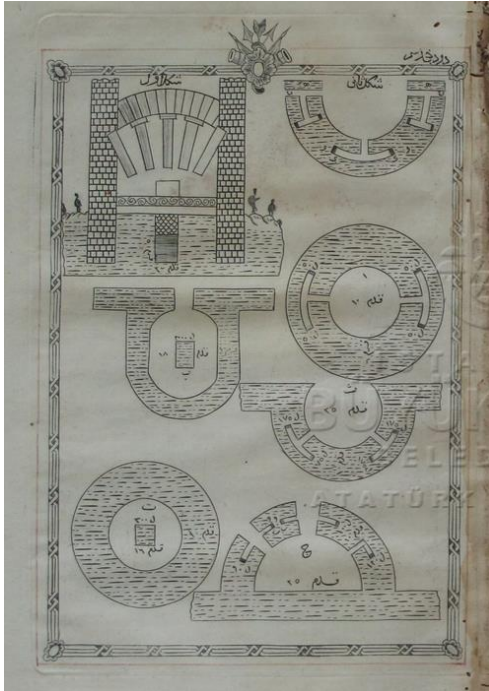
8. İstihkâm şekilleri. (sayfa 11 ile 12 arası)
9. İstihkâm şekilleri. (sayfa 11 ile 12 arası-yapan ismi)
10. İstihkâm şekilleri. (sayfa 12 ile 13 arası)
11. İstihkâm şekilleri. (sayfa 13 ile 14 arası)

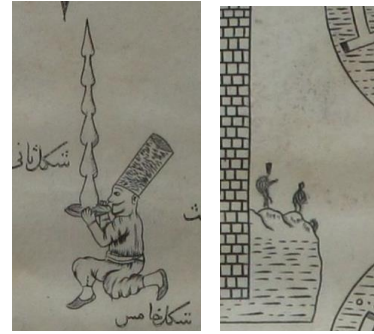
Resim 76: Lağımci aletleri ve istihkâm şekilleri, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 6-7.

Resim 77: İstihkâm şekilleri, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 9-10.

Resim 78: İstihkâm şekilleri, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 10-11.

Resim 79: Resimdeki küçük insan figürleri detayı, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 9-11.

Resim 80: Resimlerin çerçevelerinde yer alan süslemelerden örnekler, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 6-7, 10-11.

2. Fenn-i Muhâsara

Fenn-i Muhâsara Sebastien Le Prestre de Vauban'ın *Traité de l'Attaque et de la Défense des Places* adlı Fransızca eserinin Konstantin İpsilanti (ö. 1221/1806'dan sonra) tarafından yapılan tercümesidir³⁶⁸. Eser kaynaklarda *Fenn-i Muhâsara*, *Usûl-i Harbiye*, *Darben ve Def'an Muhâsara ve Muhârese-i Kılâ'* ve *Hüsün-i Müşeyyede*, *Fenn-i Harbiye*, *İsti'mâl-i Asâkir* gibi isimlerle tanıtılmaktadır³⁶⁹. Eserde genel olarak askerlik ve savaş konuları anlatılmıştır.

Eser 1209/1794 tarihinde³⁷⁰ Raşid Efendi Matbaası'nda 75 sayfa metin olarak 327 adet basılmıştır. Fakat sayfa numaraları iki sayfaya bir numara gelecek şekilde yerleştirildiği için aslında eser 150 sayfadır. Eserin sayfa aralarına “*evvelki resim, ikinci resim, üçüncü resim*” şeklinde resim numaraları verilerek 33 adet resim levhası normal sayfa boyutundan büyük, katlama usulü ile yerleştirilmiştir. Eserde yer alan 14, 18 ve 19 numaralı levhalar iki yaprak halinde olduğu için, toplam şekil adedi gerçekte 36'dır³⁷¹.

Eserde yer alan sonuncu yani 33. resimde resmin Kapril ve İstefân adlı kişiler tarafından yapıldığı bilgisi mevcuttur. Ayrıca konu ile ilgili kaynaklarda eserin şekil ve resimlerinin tamamının Kapril ve İstefân adlı Ermeni ustalar tarafından bakır kalıplara kazınarak hazırlandığı bildirilmiştir³⁷².

Fenn-i Muhâsara resimleri genellikle savaş stratejilerini konu almakta olup savaş aletleri, savaş mekânları, istihkâm hazırlığı, hücumla geçen askerler gibi konuları görselleştirmektedir. (Resim 81-83-84) Resimlerde asker/insan figürü kullanmaktan çekinilmediği gözlenmektedir. (Resim 82)

Eser yukarıda bahsi geçen *Fenn-i Lağım* ile aynı yazar tarafından yazılmış olup aynı kişi tarafından tercüme edilmiş ve birbirine yakın tarihlerde aynı matbaada basılmışlardır. Bu nedenle de eserlerin hazırlanma şekilleri, sayfa numaralandırma usulleri, resimli sayfalarının görünüşleri ve çerçeve üstü süslemeleri, eserin konusu

³⁶⁸ Toderini, 1990, s. 122.

³⁶⁹ Beydilli, 1995, s. 181-182; İhsanoğlu vd., 2004, s. 46; Baysal, 2010, s. 197; Gencer, 2010, p. 186.

³⁷⁰ Eserin metin kısmının basımı hicri 1206'nın Recep ayında tamamlanmıştır. Eserdeki levhaların ilkinin basım tarihi h. 1208, sonuncusununki ise h. 1209'dur. Eserdeki diğer levhalarda basım tarihi bulunmamaktadır. Eserin basımının tam olarak bittiği tarih olan 1209, basım yılı olarak verilmiştir.

³⁷¹ Toderini resim sayısını 38 olarak bildiriyor. Bkz.: Toderini, 1990, s. 122.

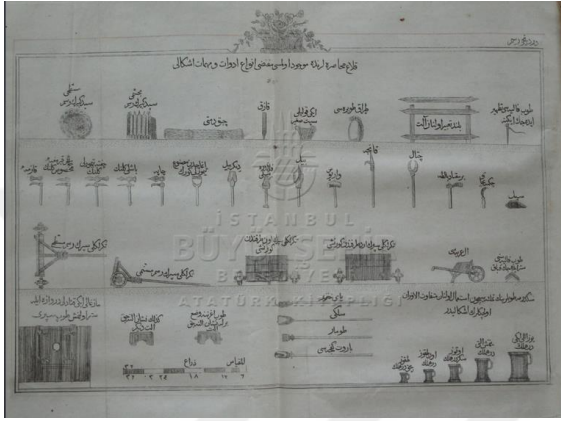
³⁷² İhsanoğlu vd., 2004, s. 46; Beydilli, 1995, s. 182-183.

ile irtibatlı unvan sayfası gibi hususlarda her iki eser de birbirine çok benzemektedir.

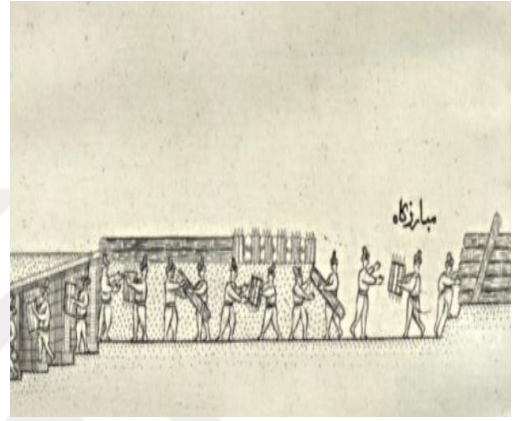
Resim listesi:

1. Resim: Hendek ve siperlerin resim ve ölçüleri.
2. Resim: Hendek ve siper ölçüleri.
3. Resim: Hendek biçimleri.
4. Resim: Kale muhasaralarında olması gereken alet ve mühimmat.
5. Resim: Kale muhasara biçimleri.
6. Resim: Kale muhasara biçimleri.
7. Resim: Kademe kademe hendeklerin kazılması.
8. Resim: Siperden hücumla geçen askerler.
9. Resim: Top tabyası.
10. Resim: Havan tabyası.
11. Resim: Kale muhasara biçimleri.
12. Resim: Kale hendekleri.
13. Resim: Hendekte geçiş yerleri.
14. Resmin ilk sayfası: Kaleden hendeklere geçiş yerleri.
14. Resmin ikinci sayfası: Kaleden hendeklere geçiş yerleri.
15. Resim: Barut patlaması.
16. Resim: Lağım patlatılması.
17. Resim: Lağım yapımı ve lağımci aletleri.
18. Resmin ilk sayfası: Lağım biçimleri.
18. Resmin ikinci sayfası: Lağım biçimleri.
19. Resmin ilk sayfası: Beş hazneli lağım şekli.
19. Resmin ikinci sayfası: Altı hazneli lağım şekli.
20. Resim: Kale muhasara biçimleri.
21. Resim: Kale muhasara biçimleri.
22. Resim: Kale muhasara biçimleri.
23. Resim: Kale muhasara biçimleri.
24. Resim: Kale muhasara biçimleri.
25. Resim: Kale muhasara biçimleri.
26. Resim: Kale muhasara biçimleri.
27. Resim: Kale muhasara biçimleri.

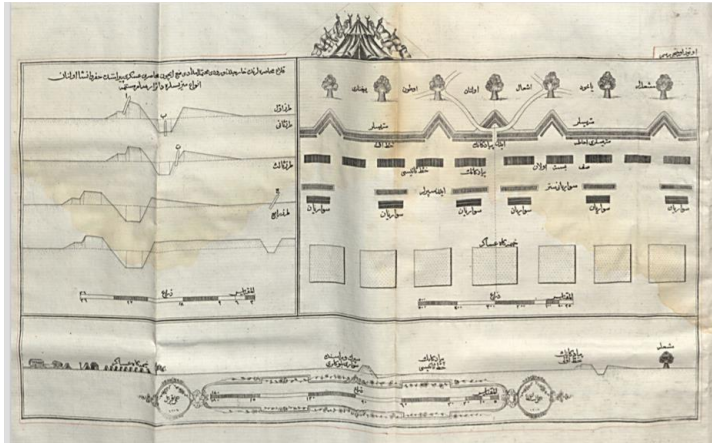
28. Resim: Kale muhasara biçimleri.
29. Resim: Kale muhasara biçimleri.
30. Resim: Top kullanım şekli.
31. Resim: Kale muhasara biçimleri.
32. Resim: Kale muhasara biçimleri.
33. Resim: Kale muhasarasında kullanılan siperler.

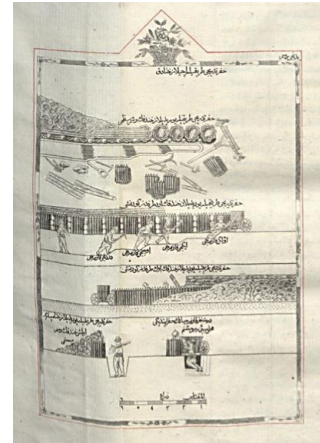
Resim 81: Kale muhasaralarında olması gereken alet ve mühimmat, 4. resim, *Fenn-i Muhâsara*, 1209/1794, sayfa aralığı 8-9.

Resim 82: Mühimmat taşıyan askerler, 14. resimden detay, *Fenn-i Muhâsara*, 1209/1794, sayfa aralığı 34-35.

Resim 83: Kale muhasarasında kullanılan siperler, 33. resim, *Fenn-i Muhâsara*, 1209/1794, sayfa aralığı 59-60.

Resim 84: Kademe kademe hendeklerin kazılması, 7. resim, *Fenn-i Muhâsara*, 1209/1794, sayfa aralığı 16-17.

3. Alay Ta'lîmi

Alay Ta'lîmi Osmanlı sadrazamı Mehmed Hüsrev Paşa (ö. 1271/1855)³⁷³ tarafından yazılmıştır³⁷⁴. Bir dönem seraskerlik görevinde bulunmuş olup askerlikle yakından ilgili olan Hüsrev Paşa bu eserinde alay taliminin aksamı, genel kaideleri, subayların durmaları gereken yerler, kol düzeni, saf düzeni, harp kuralları gibi konulardan bahsetmektedir³⁷⁵.

Kaynaklarda eserin 1850'ye kadar üç farklı tarihte basıldığı bilgisi mevcuttur. Birinci baskısı Baysal'ın kitabında H. 1240 tarihli gösterilirken Özege kataloğunda ve Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi kitabında 1247/1831 tarihli gösterilmektedir. Diğer iki baskısı ise 1252/1836 ve 1263/1846-47 tarihlerindedir³⁷⁶. Çalışma kapsamında yapılan araştırmalar neticesinde eserin sadece 1252/1836 tarihli baskısı görülebilmektedir. Söz konusu nüsha, İstanbul Matbaa-i Âmire'de 209 sayfa metin ve 26 resim levhası olarak basılmıştır. Resimler “*sahîfe-i eşkâl 1, sahîfe-i eşkâl 2*” şeklinde numaralandırılmış olup normal sayfa boyutundan büyük olduğundan katlama usulü eserin sonuna yerleştirilmişlerdir.

Eserde görülen resimler genellikle asker ve ordu düzenlerini ve savaş durumunda alayın şartlara göre yerleşimini konu alan şekillerden oluşmaktadır. (Resim 85-86-87) Resimlerde küçük boyutlarda yaya ve atlı asker figürlerinin kullanıldığı görülmektedir³⁷⁷. (Resim 88)

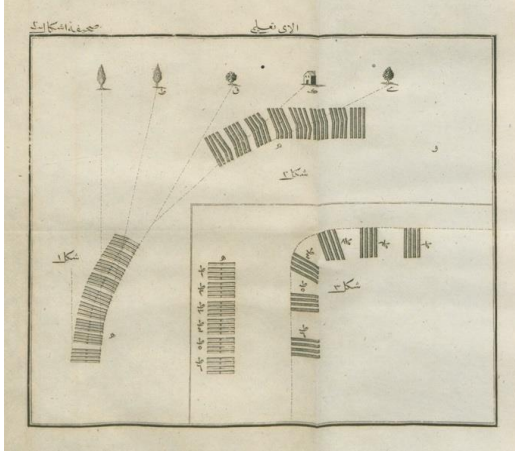
³⁷³ Halil İnalcık, “Hüsrev Paşa, Koca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, C. 19, s. 41.

³⁷⁴ Baysal, 2010, s. 199; İhsanoğlu vd., 2004, s. 88.

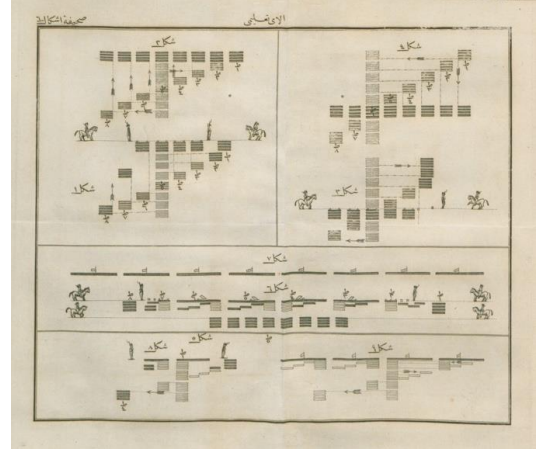
³⁷⁵ İhsanoğlu vd., 2004, 2004, s. 88.

³⁷⁶ Baysal, 2010, s. 198-200; İhsanoğlu vd., 2004, s. 88.

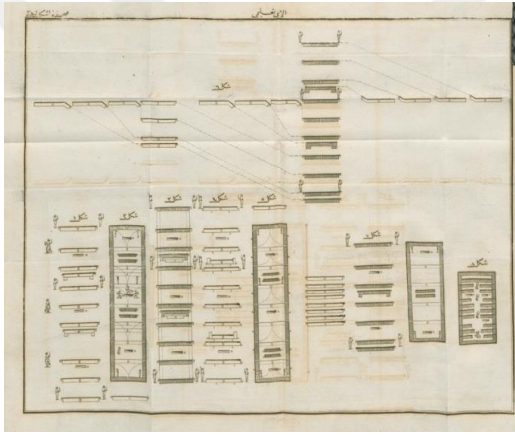
³⁷⁷ Eserde yer alan resim levhaları çoğunlukla basit şekillerden oluşmakta ve genellikle birbirine benzemekte olduğundan resim listesi ekleme ihtiyacı duyulmamıştır.

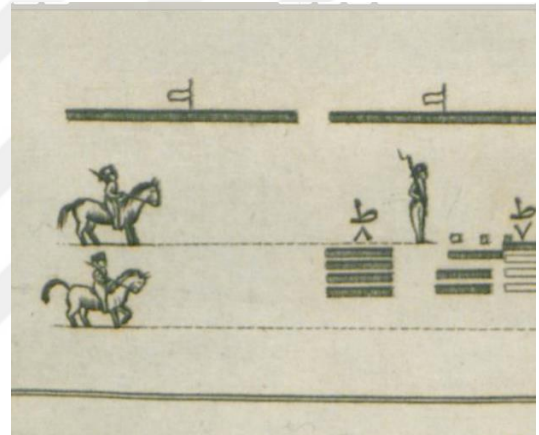
Resim 85: Asker ve ordu düzenleri ile ilgili çizimler, *Alay Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 2.

Resim 86: Asker ve ordu düzenleri ile ilgili çizimler, *Alay Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 6.

Resim 87: Asker ve ordu düzenleri ile ilgili çizimler, *Alay Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 24.

Resim 88: Atlı ve yaya askerler resminden detay, *Alay Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 6.

4. Nefer Ta'limi

Eserin ilk sayfasında yazdığı şekli ile “*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin istimâliçün tertîb olunan Nefer Ta'limi*” adlı eser, Mehmed Hüsrev Paşa (ö. 1271/1855)³⁷⁸ tarafından yazılmıştır³⁷⁹. Askerlik eğitiminde kullanılmak üzere hazırlanmış olan bu eserde tüfek tanıtımı, acemi bir askerin tüfeksiz duruşu, askerin tüfekli duruşu, atış talimi, askerin yürüyüş düzeni gibi konular resimlerle açıklamalı olarak anlatılmıştır.

³⁷⁸ İnalçık, “Hüsrev Paşa, Koca”, *DİA*, C. 19, s. 41.

³⁷⁹ Baysal, 2010, s. 200; İhsanoğlu vd., 2004, s. 90; Gerçek, 2001, s. 16-18.

1850 tarihine kadar iki defa basılmış olan eserin ilk baskısı, 1248/1832 tarihinde 110 sayfa olarak hazırlanmıştır³⁸⁰. *Nefer Ta'lîmi*'nin ikinci baskısı ise 1254/1838-39 tarihinde yeniden yapılmış olup şeklen birinci baskı ile aynıdır³⁸¹. Mehmed Hüsrev Paşa himayesinde çalıştırılan taş basma matbaasında basılan eser üç bölümden oluşmaktadır³⁸². Eserin başında şekil listesi ve bölüm açıklamaları mevcuttur. Resimler genellikle sayfa aralarına yani konuların açıklandığı sayfanın hemen karşısındaki sayfalara yerleştirilmişlerdir. Çalışma kapsamında görülmüş olan nüshada 31-34, 47-48 ve 97-98. sayfalar eksiktir. Dolayısıyla bu sayfalarda yer alan 17-21 arası, 38-41 arası ve 85 numaralı şekiller görülememiştir. Mevcut olan nüshada 37 resimli sayfa tespit edilmiştir. Söz konusu resimlerde askerlerin önden, arkadan ve yandan duruşları, ayak hareketleri, tüfek kullanımları gibi konular görselleştirilmiştir. (Resim 89-90-91)

Eserin 12. sayfasında ayakların hareket öncesi sarı, hareket sırasında beyaz ve hareket tamamlandığında ise mavi renkte gösterildiği beyan edilmektedir. Ancak eserin ulaşılan görüntüsü siyah beyaz formatta olduğundan bu renklerin tam tespiti ve renklendirmenin sonradan mı yoksa baskı esnasında mı yapıldığı hususları anlaşılamamıştır. (Resim 92)

Resim Listesi:

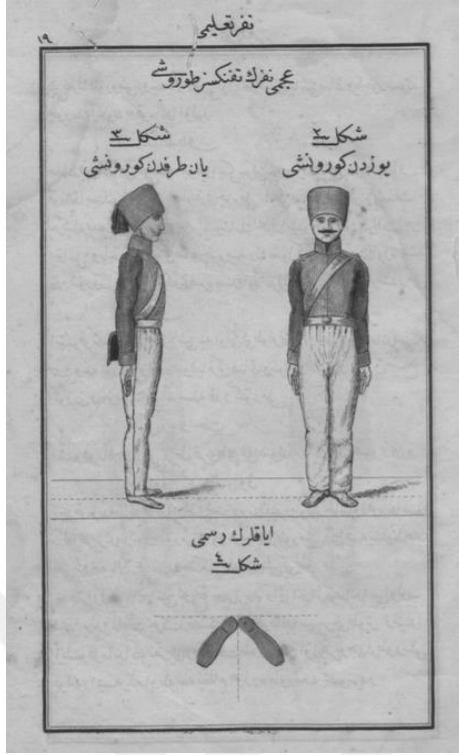
1. Tüfek tarifi. (s. 17)
2. Acemi neferin tüfeksiz duruşu ve ayak hareketleri. (s. 19)
3. Askerin sağa ve sola bakması. (s. 21)
4. Yarım sağ ve yarım sol hareketinde ayakların resmi. (s. 23)
5. Sağdan geri dönme ve ayak hareketleri. (s. 25)
6. Doğru adım ve ayak hareketleri. (s. 27)
7. Eğri adım ve ayak hareketleri. (s. 29)
8. Tüfekli askerin selam duruşu. (s. 35)
9. Tüfekli askerin rahat duruşu. (s. 37)
10. Tüfekli askerin hazır duruşu. (s. 39)
11. Söğüt davranma hareketi ve askerin ayak hareketleri. (s. 41)

³⁸⁰ Baysal, 2010, s. 199.

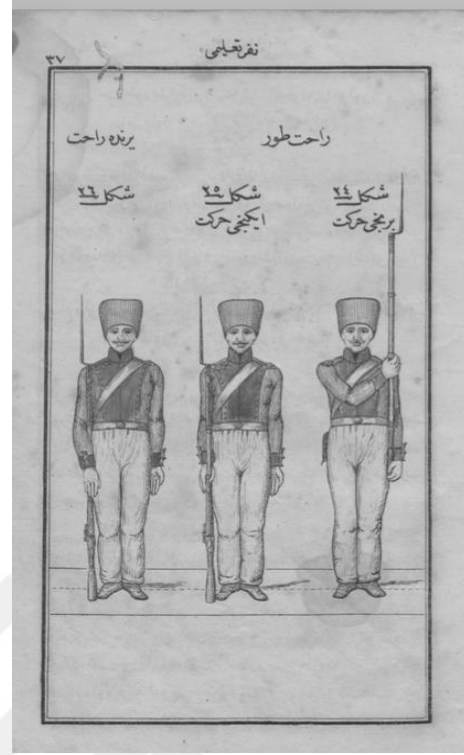
³⁸¹ Gerçek, 2001, s. 23; Baysal, 2010, s. 200; İhsanoğlu vd., 2004, s. 90.

³⁸² Gerçek, 2001, s. 16-18.

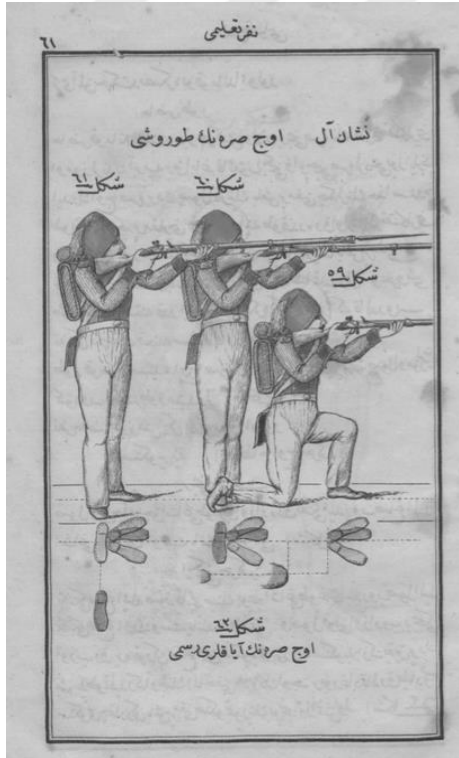
12. Tüfek doldurma işlemi ve askerin ayak hareketleri. (s. 43)
13. Fişek yerleştirme hareketi. (s. 45)
14. Tüfekli askerin duruşu. (s.49)
15. Tüfekli askerin duruşu. (s. 51)
16. Tüfekli askerin hazır duruşu ve ayak hareketleri. (s. 53)
17. Silah duran birinci sıranın duruşu ve ayak hareketleri. (s. 55)
18. Silah duran birinci sıranın duruşu ve ayak hareketleri. (s. 57)
19. Silah duran ikinci sıranın duruşu. (s. 59)
20. Nişan alma pozisyonunda üç sıranın duruşu ve ayak hareketleri. (s. 61)
21. Söğü yerine hareketi. (s. 63)
22. Söğünün tarifi ve sağ elde söğü tutuşu. (s. 65)
23. Tüfekli askerlerin duruşu. (s. 67)
24. Silah indirme hareketi. (s. 69)
25. Silah sağ omuza hareketi. (s. 71)
26. Silah yoklaması ve ayak hareketleri. (s. 73)
27. Yoklama olurken neferin duruşu. (s. 75)
28. Birbiri ardı sırayı ileri ve geri beraberlemenin ayak hareketleri. (s. 87)
29. Alayın yürürken ayak hareketleri. (s. 91)
30. Yarım sağ ve yarım sol yürüme esnasında ayak hareketleri. (s. 93)
31. Sağa ve sola yürüme esnasında ayak hareketleri. (s. 95)
32. Bölüğü durdurmak ve dururken çarh etmenin ayak hareketleri. (s. 99)
33. Yürürken çarh etmenin ayak hareketleri. (s. 101)
34. Sola dönmenin ayak hareketleri. (s. 103)
35. Tüfek çatma. (s. 105)
36. Tüfek alma. (s. 107)
37. Sökölmüş olan tüfek resmi. (s. 109)

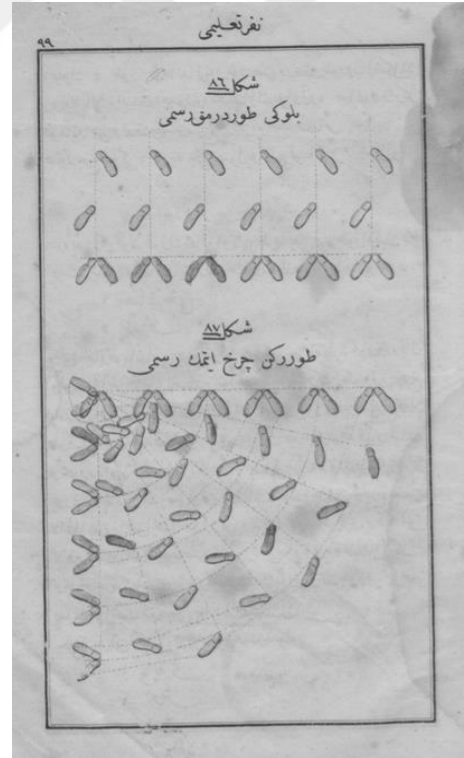
Resim 89: Acemi neferin tüfeksiz duruşu ve ayak hareketleri, *Nefer Ta'limi*, 1248/1832, s. 19.

Resim 90: Tüfekli askerin rahat duruşu, *Nefer Ta'limi*, 1248/1832, s. 37.

Resim 91: Nişan alma pozisyonunda üç sıranın duruşu ve ayak hareketleri, *Nefer Ta'limi*, 1248/1832, s. 61.

Resim 92: Bölüğü durdurmak ve dururken çarh etmenin ayak hareketleri, *Nefer Ta'limi*, 1248/1832, s. 99.

5. Nuhbetü't-Ta'lîm

Nuhbetü't-Ta'lîm diğer adıyla *Tabur Ta'lîmi*³⁸³, Mehmed Hüsrev Paşa (ö. 1271/1855)³⁸⁴ tarafından yazılmıştır³⁸⁵. Askerlik eğitiminde kullanılmak amacıyla hazırlanmış olan eserde askerlerin yürüyüşleri, hareketleri, yanaşık ve dağınık nizamda bölüğün durumu, tabur ve alayın hareketlerinin nasıl olacağı resimlerle anlatılmaya çalışılmıştır³⁸⁶.

1247/1831 tarihinde basılan eser 13 sayfa mukaddime ve açıklamaları ile birlikte 79 resim sayfası şeklinde hazırlanmıştır³⁸⁷. Eser aynı zamanda Osmanlı bünyesinde kurulan taş basma matbaasının ilk taş baskı ürünüdür³⁸⁸. Kitapta yer alan 79 adet resim ise, açıklamaları ile aynı sayfada olup sayfalar “*sahîfe-i eşkâl 1*, *sahîfe-i eşkâl 2*” şeklinde numaralandırılmıştır. Taburun şartlara göre yerleşimini konu alan resimler genellikle kesik çizgi ve basit şekillerden oluşsa da eserde az da olsa resim mahiyetinde olan çizimler mevcuttur. (Resim 93-94-95-96) Ancak savaş ve askerlik konulu kitaplarda sıkça rastlanılan asker veya atlı asker resimlerinin bu eserde kullanılmamış olması ve bunun yerine basit şekillerle konunun açıklanmaya çalışılması dikkat çekicidir³⁸⁹.

³⁸³ Eserin kapağında ve mukaddimesinde *Nuhbetü't-Ta'lîm* isimi kullanılmış ancak eserin iç kapağında ve sayfaların üstünde *Tabur Ta'lîmi* yazdığı görülmüştür.

³⁸⁴ İnalçık, “Hüsrev Paşa, Koca”, DİA, c. 19, s. 41.

³⁸⁵ İhsanoğlu vd., 2004, s. 90; Gerçek, 2001, s. 13.

³⁸⁶ İhsanoğlu vd., 2004, s. 90.

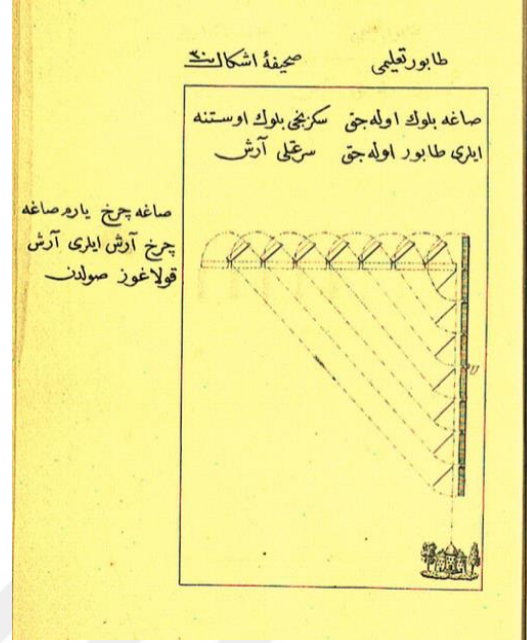
³⁸⁷ Baysal, 2010, s. 200.

³⁸⁸ Gerçek, 2001, s. 13; Kahraman, “Taş Basması”, DİA, c. 40, s. 144.

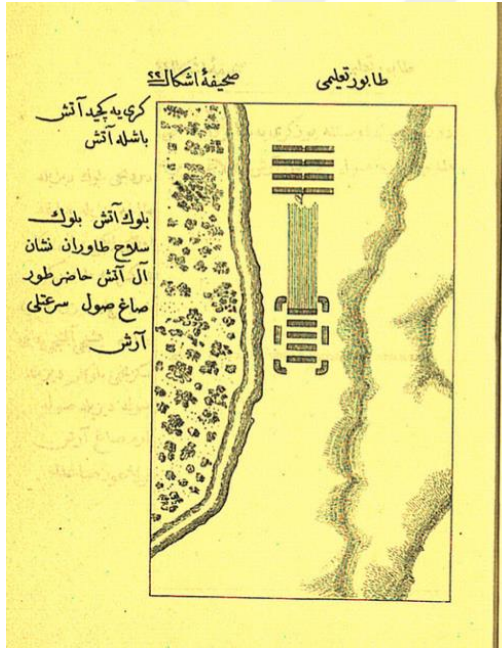
³⁸⁹ Eserde yer alan resim levhaları büyük ölçüde basit şekillerden oluşmakta ve genellikle birbirine benzemekte olduğundan resim listesi ekleme ihtiyacı duyulmamıştır.

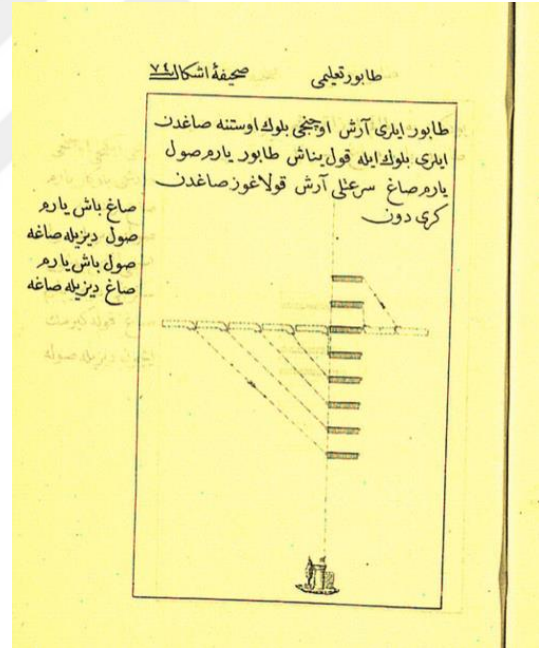
Resim 93: Taburun hareketleri, *Nuhbetü't-Ta'lîm*, 1247/1831, şekil sayfası 16.

Resim 94: Bölük ve taburun hareketleri, *Nuhbetü't-Ta'lîm*, 1247/1831, şekil sayfası 30.

Resim 95: Tabur talimi, *Nuhbetü't-Ta'lîm*, 1247/1831, şekil sayfası 22.

Resim 96: Bölük ve taburun hareketleri, *Nuhbetü't-Ta'lîm*, 1247/1831, şekil sayfası 74.

6. Ta'limnâme-i Piyâdegân

Ta'limnâme-i Piyâdegân Mehmed Hüsrev Paşa (ö. 1271/1855)³⁹⁰ tarafından üç cilt halinde yazılmıştır. Birinci cildi nefer ve bölük talimi, ikinci cildi tabur talimi ve üçüncü cildi alay talimi şeklinde hazırlanmıştır³⁹¹.

Eser 1245/1829-30 tarihinde İstanbul Dârü't-Tıbâati'l-Âmire'de İbrahim Saib tarafından basılmıştır. Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi kitabında birinci cildin 212 sayfa 9 levha, ikinci cildin 214 sayfa 26 levha ve üçüncü cildin 219 sayfa 13 levha olduğu bildirilmektedir³⁹². Baysal'ın kitabında ise eserdeki levha sayısı 40 olarak verilmiştir³⁹³. Eserin ikinci ve üçüncü ciltleri görülebilmüş, ancak ikinci cildin sonunda herhangi bir levhaya rastlanmamıştır. Fakat metin içerisinde yapılan göndermelerden eserin sonunda 26 şekil sayfasının olması gerektiği anlaşılmaktadır. Görülen üçüncü ciltte ise resim levhaları karışık halde bulunmakta ve eksik olduğu, sayfaların üzerinde yer alan numaralardan anlaşılmaktadır. 10 adet resim levhası bulunan eserde sayfaların üzerinde “*sahîfe-i eşkâl 40*” “*sahîfe-i eşkâl 37*” “*sahîfe-i eşkâl 33*” şeklinde numaraların olması bu sayfaların en az 40 olduğunu göstermektedir.

Mevcut olan resimlerde konuların genellikle basit şekiller ve çizgilerle anlatıldığı, ancak bu şekillerin aralarına yer yer küçük boyutlarda atlı askerler ve mekân resimlerinin yerleştirildiği görülmektedir³⁹⁴. (Resim 97-98)

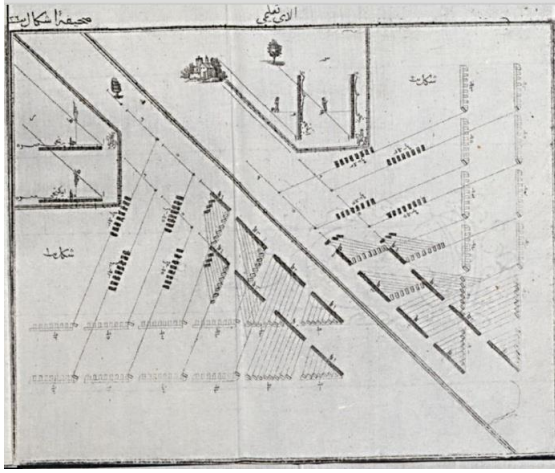
³⁹⁰ İnalçık, “Hüsrev Paşa, Koca”, DİA, C. 19, s. 41.

³⁹¹ İhsanoğlu vd., 2004, s. 91; Baysal, 2010, s. 198.

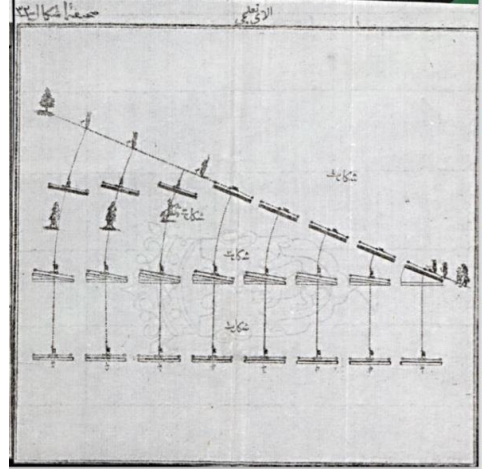
³⁹² İhsanoğlu vd., 2004, s. 91.

³⁹³ Baysal, 2010, s. 198.

³⁹⁴ Eserde yer alan resim levhaları büyük ölçüde eksik olduğundan ve var olan levhaların ise genellikle basit şekiller ihtiva etmesinden dolayı resim listesi eklenmemiştir.

Resim 97: Alay talimi, *Ta'limnâme-i Piyâdegân*, 1245/1829-30, metin sonu, şekil sayfası 36.

Resim 98: Alay talimi, *Ta'limnâme-i Piyâdegân*, 1245/1829-30, metin sonu, şekil sayfası 32.

7. Top Bölüğü Ta'lîmi

Top Bölüğü Ta'lîmi Mehmed Hüsrev Paşa (ö. 1271/1855)³⁹⁵ tarafından yazılmıştır. Eserde bir topçu bölüğünün nasıl olması gerektiği, topçu bölüklerinin talimi, bölüklere nizam verilmesi, eğitim esnasında yapılacak hareketler, bölüklerin kısımları, hareket etmeleri, yürüyüşleri, birleşmeleri, harb nizamına geçme usulleri gibi konular işlenmiştir³⁹⁶.

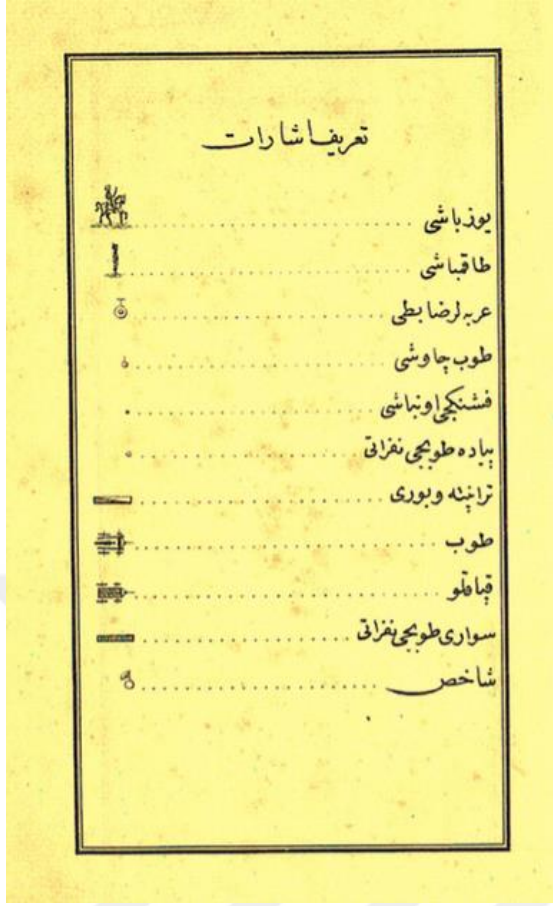
Eser 1252/1836 tarihinde Mehmed Hüsrev Paşa himayesinde çalıştırılan taş basma matbaasında basılmıştır³⁹⁷. Uzun bir giriş kısmından sonra 98 sayfa metin kısmı olan eserin sonunda “*sahîfe-i eşkâl 1, sahîfe-i eşkâl 2*” şeklinde numaralandırılan 50 tane resim sayfası bulunmaktadır. Söz konusu sayfaların ilk ikisi normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü kitaba yerleştirilmiştir. Diğerleri ise normal sayfa şeklindedir. Bu sayfaların hemen öncesinde ise şekil sayfalarında görülen sembolleri açıklamak için “*işaret tarîfi*” isimli bir liste yer almaktadır. (Resim 99) Bu 50 sayfada görülen resimler/şekiller ise küçük sembollerden oluşmakta ve az sayıda küçük atlı ve yaya asker figürü görülmektedir³⁹⁸. (Resim 100-101-102)

³⁹⁵ İnalçık, “Hüsrev Paşa, Koca”, DİA, C. 19, s. 41.

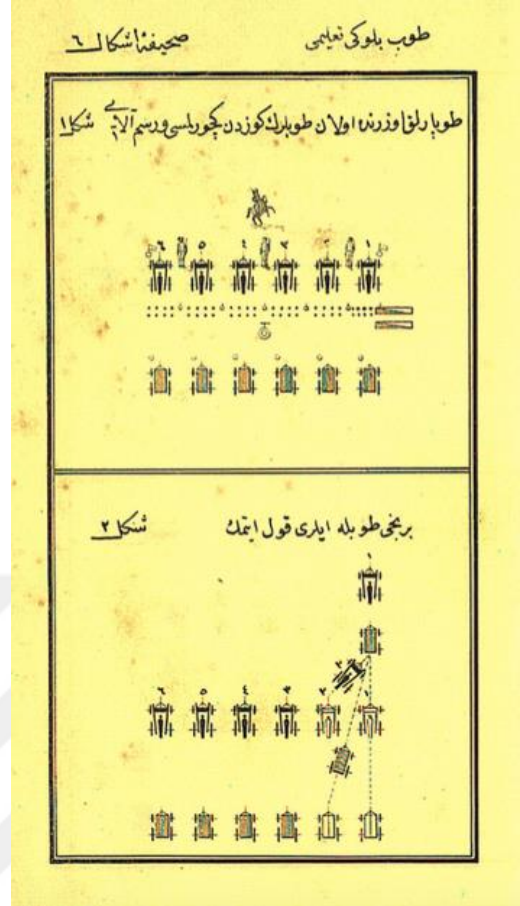
³⁹⁶ İhsanoğlu vd., 2004, s. 92.

³⁹⁷ Gerçek, 2001, s. 13.

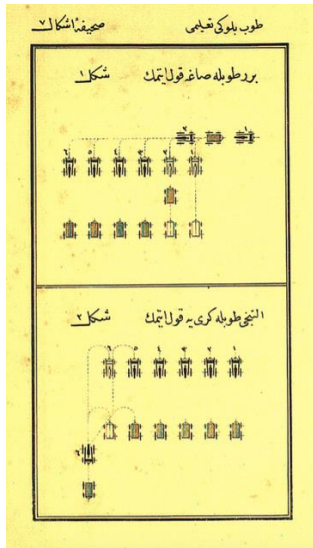
³⁹⁸ Eserde yer alan resim/şekil sayfaları büyük ölçüde basit şekillerden oluşmakta ve genellikle birbirine benzemekte olduğundan resim listesi ekleme ihtiyacı duyulmamıştır.

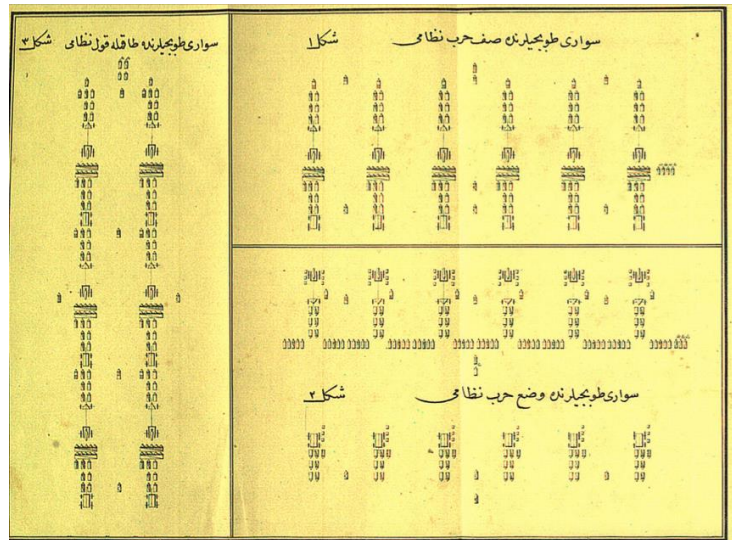
Resim 99: İşaret tarifi, *Top Bölüğü Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu.

Resim 100: Topların gözden geçirilmesi, *Top Bölüğü Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 6.

Resim 101: Topun hareketleri, *Top Bölüğü Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 7.

Resim 102: Süvari toplarının nizamı, *Top Bölüğü Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 2.

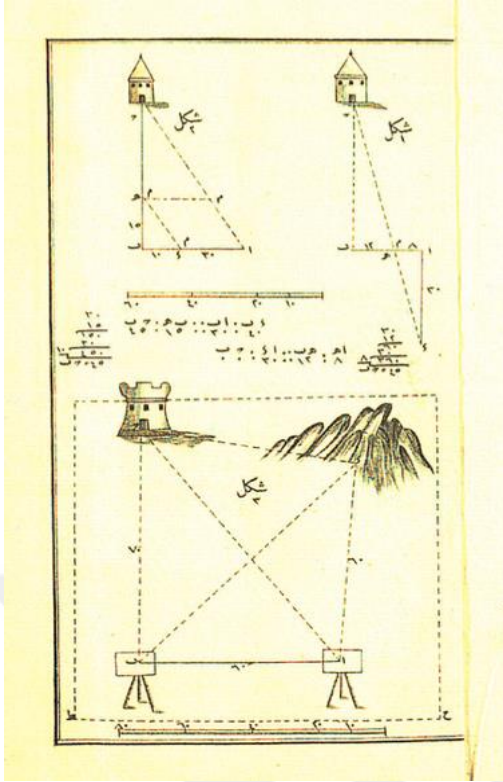
8. Lağımıcı Manevrası

Müellifi Mehmed Esad olan *Lağımıcı Manevrası, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*'nin manevra talimlerine tatbiken lağımıcı ve baltacı alayları askerlerinin talimi için, askerlerin anlayacağı şekilde tercüme edilmiştir. Eser lağım risâlesinden ve tecrübe edilmiş lağımlardan özetlenmiş olup bir mukaddime, üç bölüm ve bir neticeden oluşmaktadır. Genel olarak eserde lağımın tarifi, lağım kazmanın incelikleri, lağım kazma esnasında karşılaşılan problemlerin çözümü, lağımın ölçüleri ve lağımla ilgili diğer bilinmesi gereken konular anlatılmıştır.

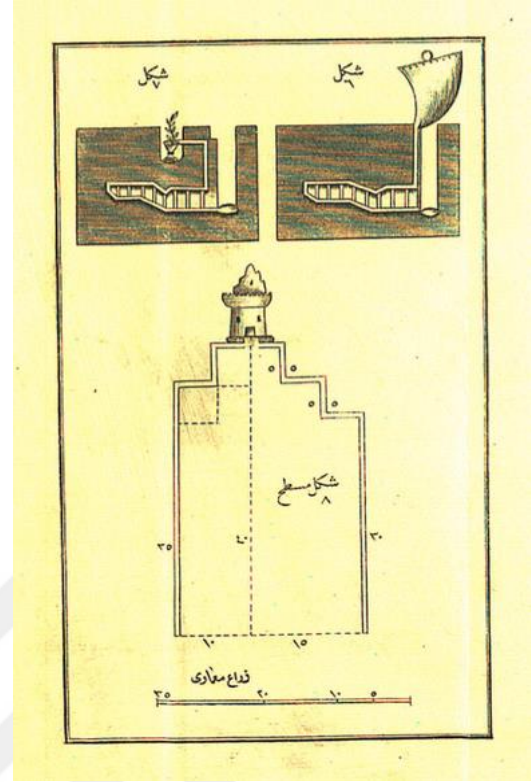
1249/1833 tarihinde Matbaa-i Âmire'de basılmış olan eser 28 sayfa metin ve numarasız 7 şekil/resim sayfasından oluşmaktadır. Resimlerde lağımların ölçüleri, çeşitleri, güzergâhları ve kullanılan aletler gibi konular, görsel dile aktarılmaya çalışılmıştır. Konular canlı figürü kullanılmadan genellikle çizimler ve şekillerle anlatılırken mimarî yapılar ve dağ resimleri bu sayfaların resim sayfası olarak nitelendirilmesini sağlayan unsurlar olmuştur. (Resim 103-104-105-106)

Resim listesi:

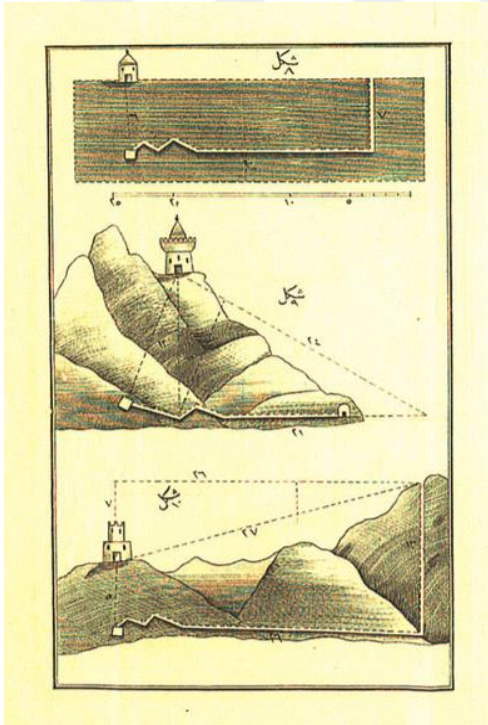
1. Lağım kazma ile ilgili çizim ve ölçümler.
2. Lağım kazma ile ilgili çizim ve ölçümler.
3. Kazılmış lağım görüntüsü ve güzergâhı.
4. Ölçüleri ile birlikte lağım güzergâhları.
5. Lağım çeşitleri ve kullanılan aletler.
6. Altı düz kayık yapım şekli.
7. Lağımında kullanılan tahta çeşitleri.

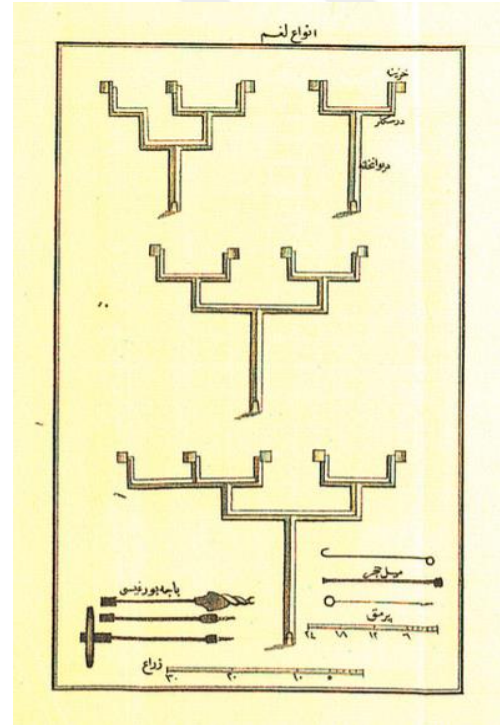
Resim 103: Lağım kazma ile ilgili çizim ve ölçümler, *Lağımçı Manevrası*, 1249/1833, metin sonu, numarasız.

Resim 104: Kazılmış lağım görüntüsü ve güzergahı, *Lağımçı Manevrası*, 1249/1833, metin sonu, numarasız.

Resim 105: Ölçüleri ile birlikte lağım güzergahları, *Lağımçı Manevrası*, 1249/1833, metin sonu, numarasız.

Resim 106: Lağım çeşitleri ve kullanılan aletler, *Lağımçı Manevrası*, 1249/1833, metin sonu, numarasız.

9. Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân

Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân Mehmed Kâni Paşa (ö. 1302/1885) tarafından Fransızcadan tercüme edilmiştir. Eserde harita çıkarma ve kroki yapma, ordunun tanımı, nasıl olması gerektiği, hücumlarda ve muharebede ne şekilde hareket edileceği ve savaş sanatı ile ilgili önemli görülen diğer konular işlenmiştir³⁹⁹.

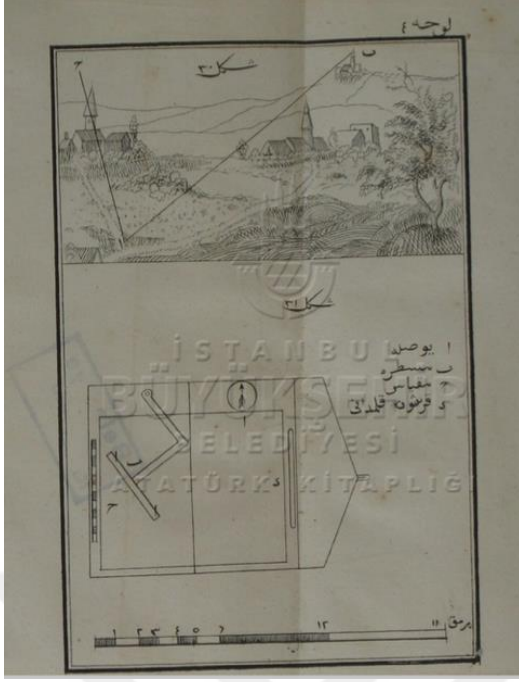
Eser 1251/1835 tarihinde Mısır Bulak Matbaası'nda 102 sayfa metin ve 9 sayfa resim/şekil olarak basılmıştır⁴⁰⁰. Metin sonunda “*levha 1, levha 2*” şeklinde numaralandırılan resim sayfaları, harita ve kroki hazırlama konularının yanında savaş sanatları ile ilgili şekillerden oluşmaktadır. Genel olarak bakıldığında 4. resim sayfası hariç bu sayfaların resimden uzak sadece basit çizimler olduğu görülmektedir. (Resim 107-108)

Resim listesi:

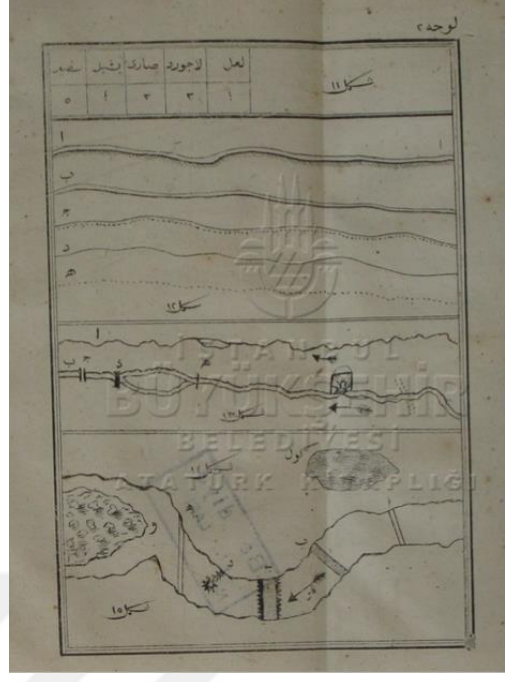
1. Harita çizimi ile ilgili şekiller.
2. Yollar, akarsular ve göllerin harita üzerinde çizimi.
3. Çayırılık, otluk, bataklık, ormanlık, mezarlık, binalar, hudud, yön belirlenmesi, sur ve hendek ile çevrilmiş belde ve dağların çizimi.
4. Bir mahalleyi resmetmenin tarifi ve lazım olan aletler.
5. 6. ve 7. geometrik şekiller ve konu ile ilgili çizimler.
8. Savaş durumunda kullanılan araç gereçler.
9. Savaş durumunda lazım olan köprünün inşası.

³⁹⁹ İhsanoğlu vd., 2004, s. 128-129.

⁴⁰⁰ Baysal, 2010, s. 199.

Resim 107: Bir mahalleyi resmetmenin tarifi ve lazım olan aletler, *Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân*, 1251/1835, metin sonu, levha 4.

Resim 108: Yollar, akarsular ve göllerin harita üzerinde çizimi, *Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân*, 1251/1835, metin sonu, levha 3.

10. Avcı Ta'îmi

Avcı Ta'îmi müellifi bilinmeyen eserler arasında olup Fransızcadan tercüme edildiği düşünülmektedir⁴⁰¹. Eserde askerlikle ilgili konular anlatılmaktadır.

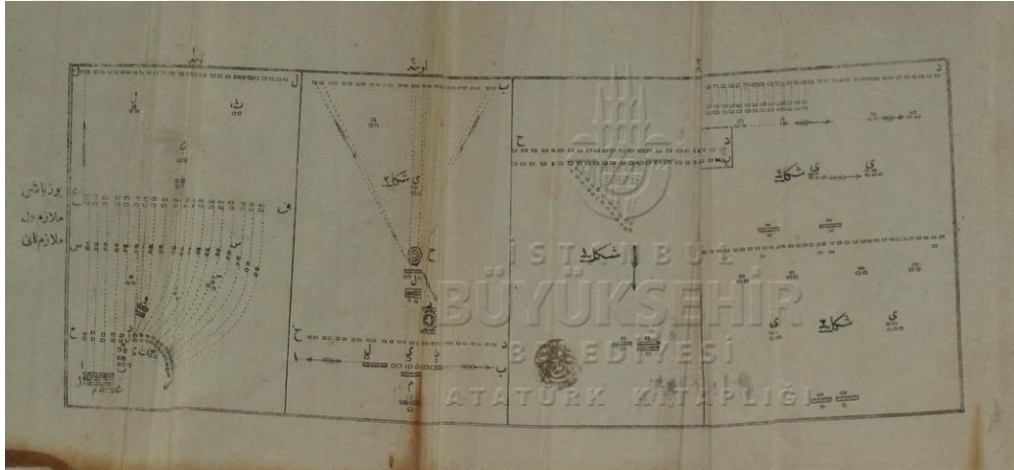
Çalışma kapsamında yapılan araştırmalar neticesinde eserin iki nüshası görülmüştür. Bu nüshalar sayfa sayısı ve basım yılı açısından birbirinden farklıdır. Nüshalardan ilki 1849 tarihinde⁴⁰² Mekteb-i Harbiye-i Hazret-i Mülûkane Litoğrafya Destgâhı'nda 102 sayfa metin, 7 nota sayfası ve 3 şekil levhası olarak basılmıştır. Eserde yer alan şekiller resim denilemeyecek mahiyette olup basit çizimlerden oluşmaktadır. Sözü edilen ikinci nüsha ise 1266/1850 tarihinde yine aynı matbaada 74 sayfa metin ve 1 şekil levhası olarak hazırlanmıştır. Bu nüshanın kitap adının yer aldığı sayfanın karşısında bir adet resim sayfası görülmektedir. Tam sayfaya elinde bazı aletlerle birlikte bir insan figürü resmedilmiştir. (Resim 109-110)

⁴⁰¹ *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* isimli kitapta *Avcı Ta'îmi* isimli birden fazla eser olduğu ve bu eserlerin bir kısmının da Fransızcadan tercüme edildiği bilgisi yer almaktadır. Çalışma kapsamında görülmüş olan eserlerin bu kaynaktan yer alan eserlerle birebir örtüşmediği görülmekte olup bazıları basılma tarihi, bazıları da sayfa sayısı bakımından farklılık göstermektedir. Sözü edilen eserler hakkında bkz.: İhsanoğlu vd., 2004, s. 709-710.

⁴⁰² Atatürk Üniversitesi Kütüphane kayıtları, <http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?sayfa=sayfaArama&aKutuphane=A&aBolum=01> Erişim Tarihi: 25.09.2020.

Resim 109: Eserin başında yer alan insan figürü, *Avcı Ta'lîmi*, 1266/1850.

Resim 110: Askerlikle ilgili teknik çizimler, *Avcı Ta'lîmi*, 1266/1850, metin sonu, numarasız.

11. Kanunnâme-i Seferiye

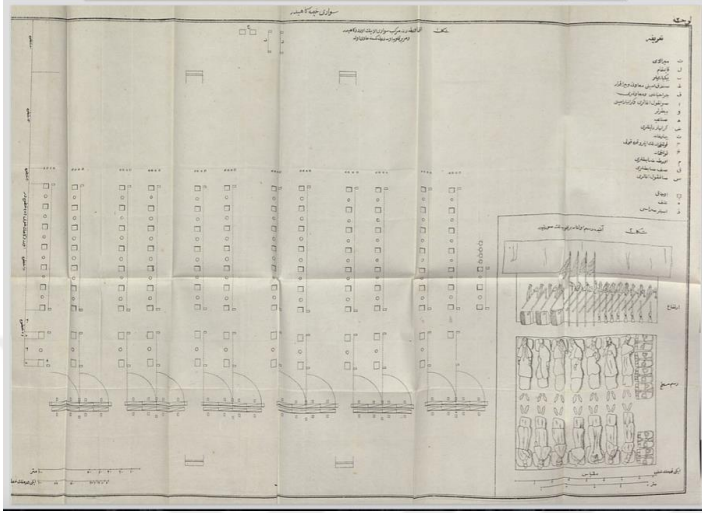
*Kanunnâme-i Seferiye*⁴⁰³ ordunun sefer esnasındaki durumu ile ilgili konuları kapsamaktadır.

1266/1849 tarihinde Mısır Bulak matbaasında basılmış olan eser, 154 sayfa metin ve 3 şekil levhasından oluşmaktadır⁴⁰⁴. Ayrı numaralandırılan bu levhalar, normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü ile esere ilave edilmişlerdir.

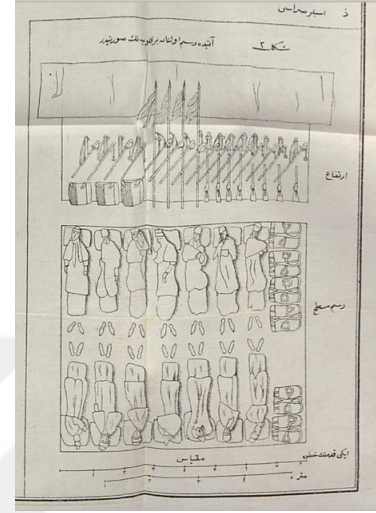
⁴⁰³ Eser Jale Baysal'ın kitabında resmi yayınlar başlığı altında verilmiş olsa da konusu itibariyle çalışmamızda savaş ve askerlik konulu kitaplar arasında değerlendirilmiştir. Bkz.: Baysal, 2010, s. 187.

⁴⁰⁴ Baysal, 2010, s. 187.

Levhalarda yer alan şekiller basit mahiyette çizimler olsa da üçüncü levhanın sağ alt köşesine çizilen bir ordunun sefer esnasında konakladığı kulübenin resmi dikkat çekmektedir. Bu kulübede askerler tüfeklerini ve diğer eşyalarını bir kenara bırakmış halde yataklarında uyurken resmedilmişlerdir. (Resim 111-112)

Resim 111: Süvari haymegâhı, *Kanunnâme-i Seferiye*, 1266/1849, metin sonu, levha 3.

Resim 112: Süvari haymegâhından ordu kulübesi detayı, *Kanunnâme-i Seferiye*, 1266/1849, metin sonu, levha 3.

12. Kılavuz Ta'lîmi

Eserin müellifi Jale Baysal'ın kitabında belirtilmemiştir. Ancak *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* isimli çalışmada Piyade muallimi kaymakam Hasan Bey isimli bir şahsın *Kılavuz Ta'lîmi* isimli bir eserin olduğu belirtilmiştir⁴⁰⁵. Fakat çalışma kapsamında değerlendirilen eserin sözü edilen kitap olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. *Kılavuz Ta'lîmi* avcı ve tabur taliminin hareketlerinde askerleri eğiten kılavuzlara lazım olan meseleleri içermektedir.

Eser 1248/1832-33 tarihinde Bâb-ı Seraskeri Matbaasında 73 sayfa metin olarak taş baskı tekniğinde basılmıştır⁴⁰⁶. Ayrıca eserin son sayfasında süslü bir

⁴⁰⁵ *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* isimli kitapta *Kılavuz Ta'lîmi* isimli birden fazla eser olduğu ve bu eserlerin bir kısmının da Fransızcadan tercüme edildiği bilgisi yer almaktadır. Çalışma kapsamında görülmüş olan eserlerin bu kaynaktan yer alan eserlerle birebir örtüşmediği görülmekte olup bazıları basılma tarihi, bazıları da sayfa sayısı bakımından farklılık göstermektedir. Sözü edilen eserler hakkında bkz.: İhsanoğlu vd., 2004, s. 98; Baysal, 2010, s. 199.

⁴⁰⁶ Baysal, 2010, s. 199.

çerçeve içerisinde elinde tüfek ve bayrakla birlikte dik duran asker resmi bulunmaktadır. (Resim 113-114)

Resim 113: Ayakta duran asker, *Kılavuz Ta'limi*, 1248/1832-33, metin sonu, numarasız.

Resim 114: Eserin ilk sayfası, *Kılavuz Ta'limi*, 1248/1832-33.

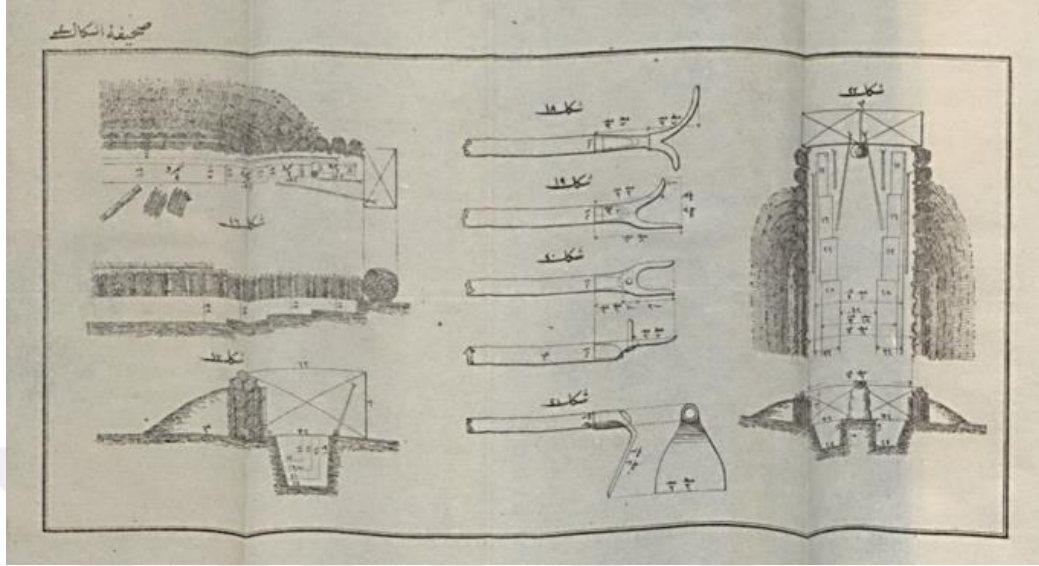
13. Ameliyât-ı Muhâsara

Ameliyât-ı Muhâsara, Mehmed Selim Paşa (ö. 1307/1890) tarafından Fransızcadan tercüme edilmiştir⁴⁰⁷. 16 ders şeklinde hazırlanan eserde muhasara işi için lazım olan malzemelerin imali, çeşitli siper kazma yöntemleri, hendek hazırlama şekilleri ve muhasara talimi gibi konular işlenmiştir.

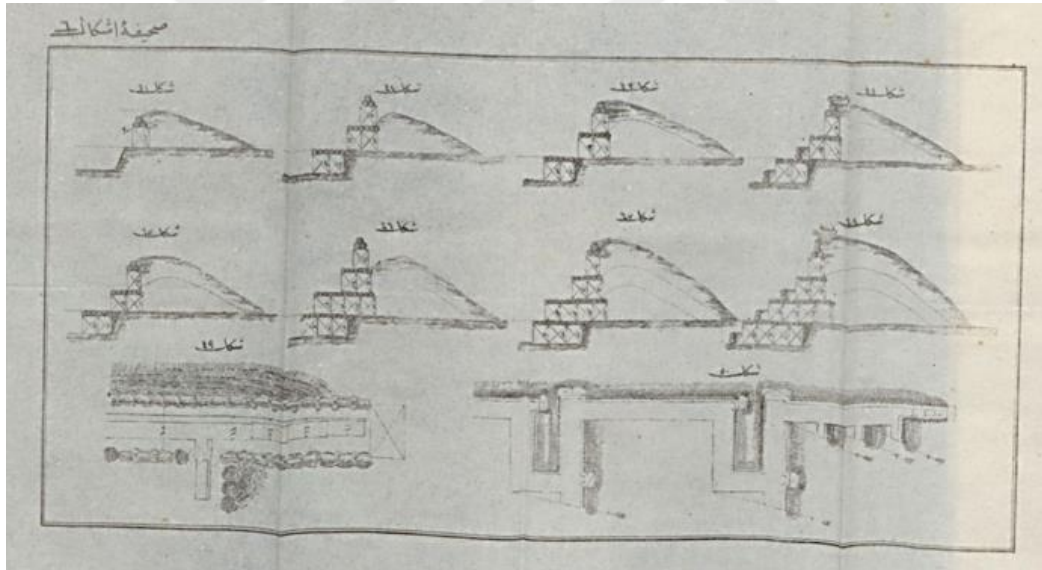
Eser 1265/1849 tarihinde İstanbul İstihkâm Alayları Litografya Destgâhı'nda 111 sayfa metin ve “*sahîfe-i eşkâl 1, sahîfe-i eşkâl 2*” şeklinde numaralandırılan 10 adet resim/şekil sayfası olarak basılmıştır. Normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü esere ilave edilen bu sayfalarda siper ve hendek hazırlama yöntemleri,

⁴⁰⁷ İhsanoğlu vd., 2004, s. 142-143; Baysal, 2010, s. 200.

siper ve hendeklerin çeşitleri, kullanılan malzemeler ve buna benzer konular resmedilmiştir⁴⁰⁸. (Resim 115-116)

Resim 115: Siper ve hendek hazırlama ve kullanılan aletler, *Ameliyât-ı Muhâsara*, 1265/1849, metin sonu, şekil sayfası 2.

Resim 116: Siper ve hendek çeşitleri, *Ameliyât-ı Muhâsara*, 1265/1849, metin sonu, şekil sayfası 6.

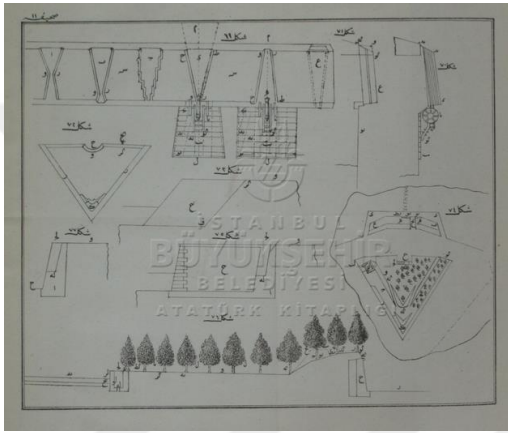
14. Usûl-i İstihkâm-ı Kılâ'

Usûl-i İstihkâm-ı Kılâ' Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası Seyyid Ali Paşa (ö. 1846)⁴⁰⁹ tarafından yazılmıştır⁴¹⁰. Eserde kalelerin kuruluşu ve

⁴⁰⁸ Eserde yer alan levhalardaki şekiller birbirine çok benzediği için tek tek resim listesi verilmeyip resimlerin konusu genel olarak bildirilmiştir.

istihkâmının nasıl gerçekleştirileceği, kale müdafaası, istihkâmat inşasında dikkat edilmesi gereken durumlar ve özellikler anlatılmaktadır.

Eser 1259/1843 tarihinde İstanbul Matbaa-i Âmire'de 303 sayfa metin ve 37 şekil sayfası olarak basılmıştır⁴¹¹. Şekil sayfaları normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü kitabın sonuna yerleştirilmiş ve metinden ayrı olarak numaralandırılmıştır. Bu sayfalarda yer alan şekiller, yer yer ağaçların görüldüğü kale istihkâmı hakkında açıklayıcı nitelikte çizimlerden oluşmaktadır⁴¹². (Resim 117-118)

Resim 117: İstihkâm şekilleri, *Usûl-i İstihkâm-ı Kılâ'*, 1259/1843, metin sonu, s. 11.

Resim 118: İstihkâm şekilleri, *Usûl-i İstihkâm-ı Kılâ'*, 1259/1843, metin sonu, s. 31.

15. Ta'lîmnâme-i Süvâriyân

Ta'lîmnâme-i Süvâriyân Anadolu Seraskerliği yapmış olan Mehmed Said Paşa (ö. 1278/1861) tarafından yazılmıştır⁴¹³. Eserde; alayın savaş nizamına göre düzeni, kumandanların mevkileri, yoklamaların tertibi, alayın toplanması, sancağın alınması töreni, beygirle yapılan talimler, ayakta nefer talimi, acemi asker talimi, yanaşık düzen talimleri, silah talimleri, takım talimleri, at üzerinde silah talimi gibi konular bulunmaktadır⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ İhsan Fazlıoğlu, "Seyyid Ali Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 37, s. 48.

⁴¹⁰ İhsanoğlu vd., 2004, s. 79; Baysal, 2010, s. 200.

⁴¹¹ İhsanoğlu vd., 2004, s. 79.

⁴¹² Eserde yer alan şekiller birbirine çok benzediği için ayrıca resim listesi verme ihtiyacı duyulmamıştır.

⁴¹³ Baysal, 2010, s. 199; İhsanoğlu vd., 2004, s. 95-96.

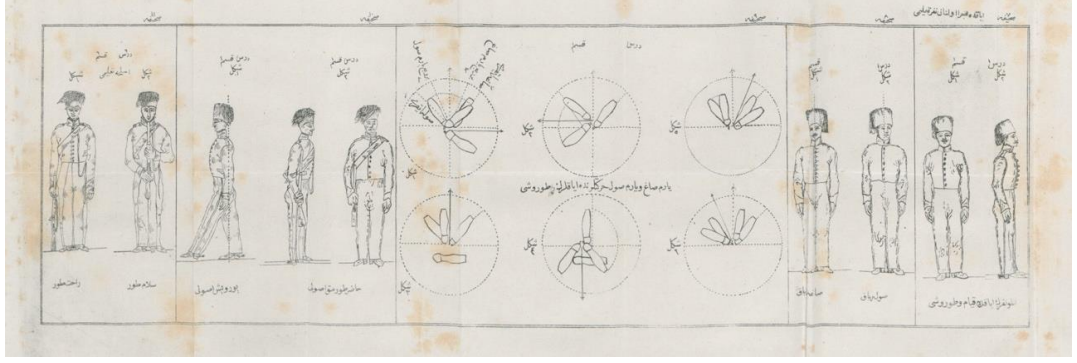
⁴¹⁴ İhsanoğlu vd., 2004, s. 96.

Eser, 1253/1837 tarihinde İstanbul'da 314 sayfa olarak basılmıştır. Çalışma kapsamında görülen nüshanın sonunda metinden ayrı olarak numaralandırılmış 17 resim levhası bulunmaktadır. Jale Baysal'ın kitabında eser 4 cilt olarak bildirilmekte olup; ne Jale Baysal'da ne de "Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi" isimli çalışmada bu levhalar bildirilmemiştir⁴¹⁵. Normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü eserde yer alan bu levhalarda askerlerin nizamı, tüfekte, kılıçla ve at üzerinde talimi gibi askerliğe ve savaş sanatlarına dair konular resmedilmiştir. (Resim 119-120)

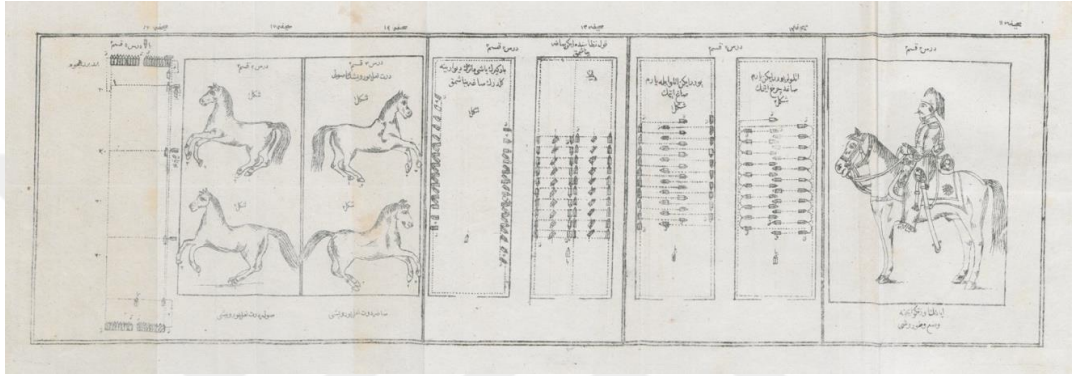
Resim listesi:

1. Altı bölükten ibaret olan bir alayın harp nizamı üzere tertibi.
2. Sancağı almaya gönderilen askerin tertibi.
3. Takım ile olan kul nizamı.
4. Resmî geçidin takım ile icrası için kul nizamı.
5.
6. Ayakta icra olunan nefer talimi.
7. Silah doldurma nizamı.
8. Silah durma ve nişan alma nizamı ve atışlarda ayakların durumu.
9. Mızrak talimi.
10. Silah yoklaması ve kılıç talimi.
11. Kılıç ile yapılan çarh hareketleri.
12. Kılıç ile yapılan hareketler.
13. Siper alma şekilleri.
14. Mızrak ile yapılan hareketler.
15. Atlı nefer talimi.
16. Askerlerin çeşitli hareket şekilleri.
17. Ayağın üzengi içine konulması, atların dörtnal yürüyüşü ve atlı askerlerin talimi.

⁴¹⁵ Baysal, 2010, s. 199; İhsanoğlu vd., 2004, s. 96.

Resim 119: Ayakta icra olunan nefer talimi, *Ta'limnâme-i Süvâriyân*, 1253/1837, metin sonu, s. 6.

Resim 120: Ayağın üzengi içine konulması, atların dörtlül yürüyüşü ve atlı askerlerin talimi, *Ta'limnâme-i Süvâriyân*, 1253/1837, metin sonu, s. 17.

16. Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ'

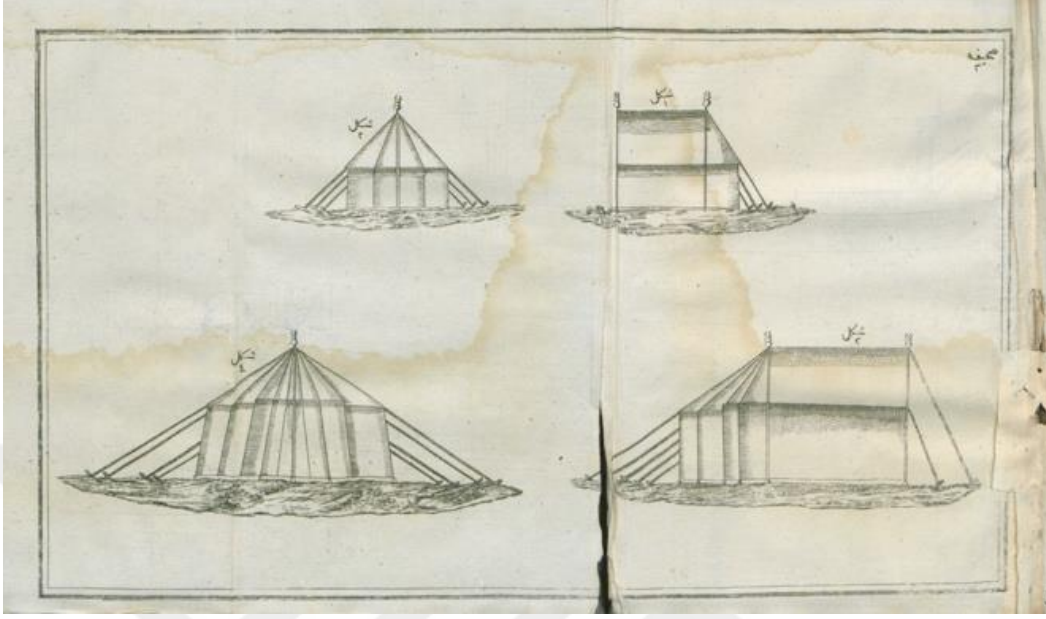
Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ' Başhoca İshak Efendi (ö. 1836) tarafından yazılmıştır⁴¹⁶. İki makale ve bir hatimeden oluşan eser; ordunun kurulması, mahiyeti, birimleri, ordu istihkâmâtı, ordu muhafazası, kale muhafazasının tertibatı, harp sanatlarının eski İslam ordularında nasıl icra olunduğu gibi konuları içermektedir⁴¹⁷.

Eser, 1243/1827 tarihinde İstanbul'da 133 sayfa metin olarak basılmıştır. Eserin sonunda normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü esere ilave edilmiş 15 şekil sayfası bulunmaktadır. Metinden ayrı olarak numaralandırılan bu sayfalarda istihkâm şekilleri, hendek ve siperler, savaş düzenekleri ve askerlerin konakladıkları çadırlar gibi konular resmedilmiştir. (Resim 121-122) Çadır resimleri

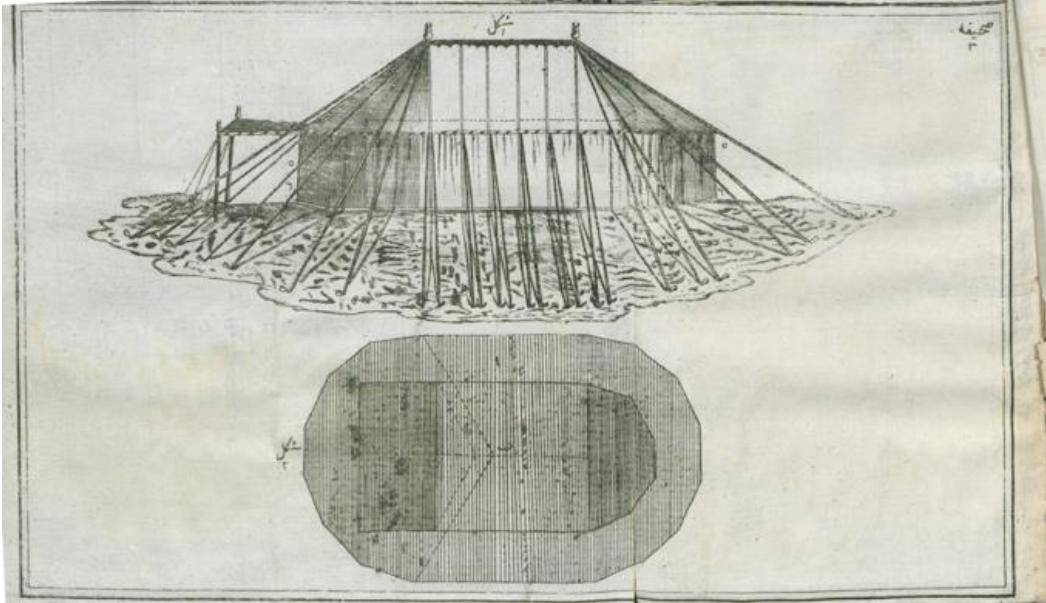
⁴¹⁶ İhsanoğlu, "İshak Efendi" DİA, C. 22, s. 529-530; İhsanoğlu, 1989, s. 34; Baysal, 2010, s. 198; Bursalı Mehmed Tahir Bey, 1975, C. 3, s. 272-274; İhsanoğlu vd., 2004, s. 74-75.

⁴¹⁷ İhsanoğlu vd., 2004, s. 75.

dışındaki şekiller, diğer askerî konulu kitaplardaki şekillerle benzerlik göstermektedir⁴¹⁸.

Resim 121: Çadırlar, *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ'*, 1243/1827, metin sonu, s. 2.

Resim 122: Çadır resmi ve planı, *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ'*, 1243/1827, metin sonu, s. 3.

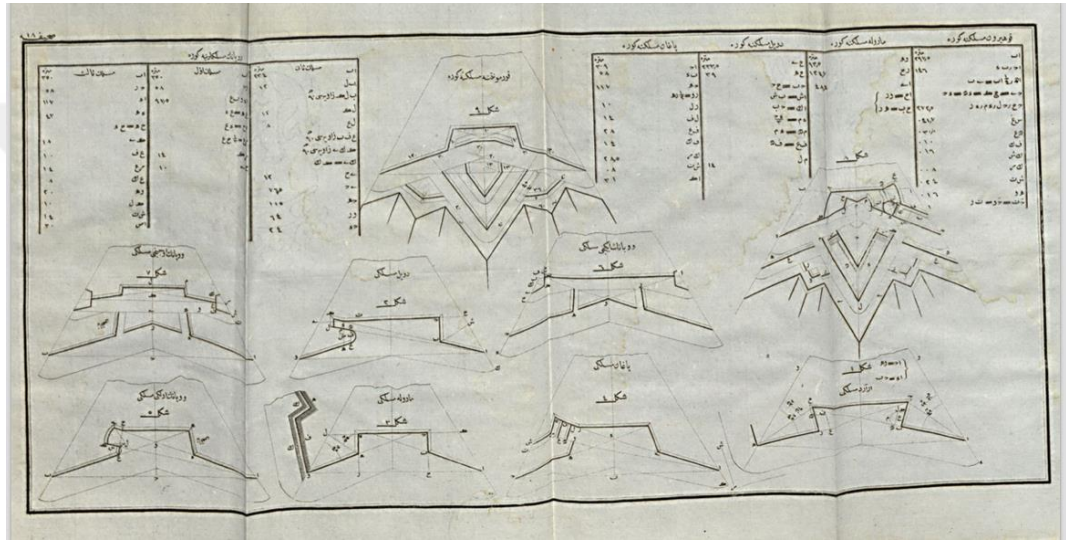
17. Usûl-i İstihkâmât

Usûl-i İstihkâmât Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun Başhocası İshak Efendi (ö. 1836) tarafından Belvan⁴¹⁹ adında bir Fransız mühendisin eserinden 1248/1832

⁴¹⁸ Çadır resimleri dışındaki şekiller basit mahiyette olup diğer askerî konulu kitaplardaki şekillerle benzerlik gösterdiğinden tekrara kaçmamak amacıyla resim listesi verilmemiştir.

tarihinde tercüme edilmiştir. Üç makaleden oluşan eser; harp sanatı, muharebe ve orduların kurulması, siperlerin inşa edilmesi, küçük ve büyük istihkâmlar gibi konulardan bahsetmektedir⁴²⁰.

Eser, 1250/1834 tarihinde Matbaa-i Âmire'de 463 sayfa metin ve 21 adet şekil sayfası olarak basılmıştır. Eserde yer alan şekiller genellikle istihkâm konularını içeren çizimler, ordu düzeni, siper şekilleri gibi hususlar hakkındadır. (Resim 123-124) Metinden ayrı olarak numaralandırılan bu sayfalar eserin sonunda normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü yerleştirilmiştir⁴²¹.

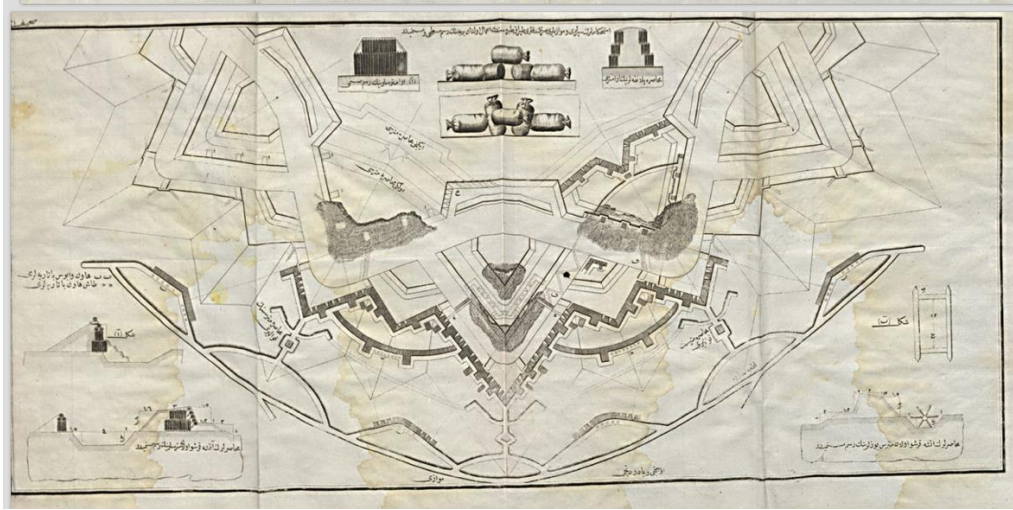

Resim 123: İstihkâm şekilleri, *Usûl-i İstihkâmât*, 1250/1834, metin sonu, s. 18.

⁴¹⁹ Eserin orijinalinin yazarının Fransız olduğu kesin olarak bilinse de ismi Jale Baysal'da "Blvan", İslam Ansiklopedisi'nde "Gulliaume Leblond", *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*'nde "Beloin", Başhoca İshak Efendi isimli çalışmada ise "Belvan" olarak bildirilmektedir. Bkz.: Baysal, 2010, s. 199; İhsanoğlu, "İshak Efendi", DİA, C. 22, s. 530; İhsanoğlu vd., 2004, s. 75-76; İhsanoğlu, 1989, s. 36-38.

⁴²⁰ İhsanoğlu vd., 2004, s. 75-76; İhsanoğlu, "İshak Efendi", DİA, C. 22, s. 530; İhsanoğlu, 1989, s. 36-38; Baysal, 2010, s. 199.

⁴²¹ Eserde yer alan şekiller birbirine çok benzediği için ayrıca resim listesi verme ihtiyacı duyulmamıştır.

Resim 124: İstihkâm şekilleri, *Usûl-i İstihkâmât*, 1250/1834, metin sonu, s. 21.

18. Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbîr-i Harekâtihâ

Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbîr-i Harekâtihâ isimli eser, Truguet isimli bir Fransız subayının⁴²² eserinden tercüme edilmiştir⁴²³. Eserde donanma, deniz savaş teknikleri ve gemilerin durumu ile ilgili bilgiler verilmektedir.

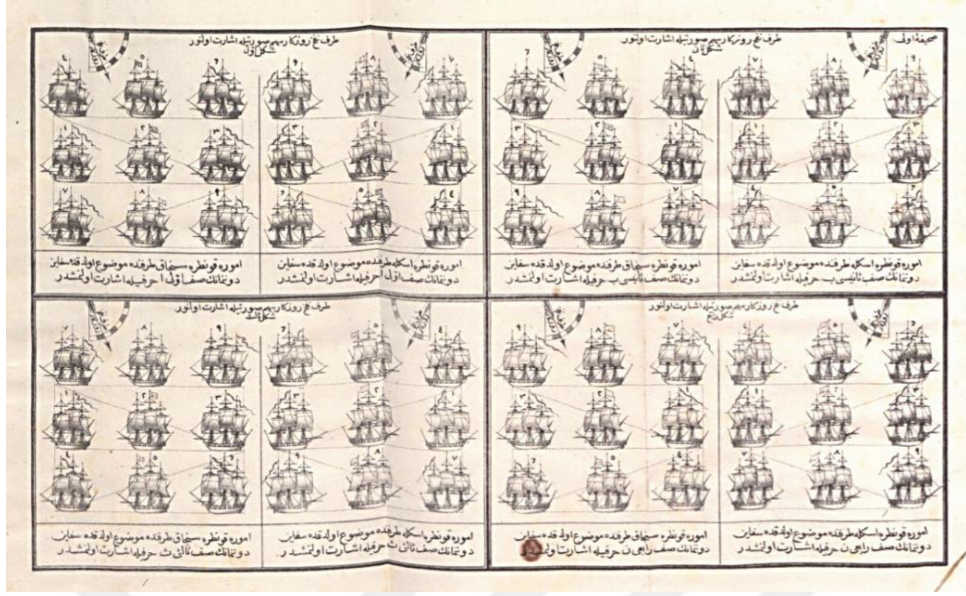
Eserin 1850 tarihine kadar iki defa basıldığı bilgisi mevcut olsa da çalışma kapsamında eserin sadece ikinci baskısı görülebilmektedir. İlk baskı 1202/1787 tarihinde İstanbul'da 93 sayfa metin ve 13 sayfa şekil olarak hazırlanmıştır⁴²⁴. Görülen ikinci baskı ise 1242/1826 tarihinde Mısır Bulak Matbaasında 52 sayfa metin ve 12 şekil sayfası olarak basılmıştır. Metinden ayrı olarak numaralandırılan şekil sayfaları normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü eserin sonuna yerleştirilmiştir. 8. 9. 10. ve 11. şekil sayfalarının sağ alt köşesinde resmin Mısır'ın Kahire şehrinde Tûrî isimli bir şahıs tarafından 1242 senesinde yapıldığı belirtilmektedir. Bu şekillerde gemilerin donanma içindeki durumu ve düzeni resmedilmiştir⁴²⁵. (Resim 125-126)

⁴²² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 83.

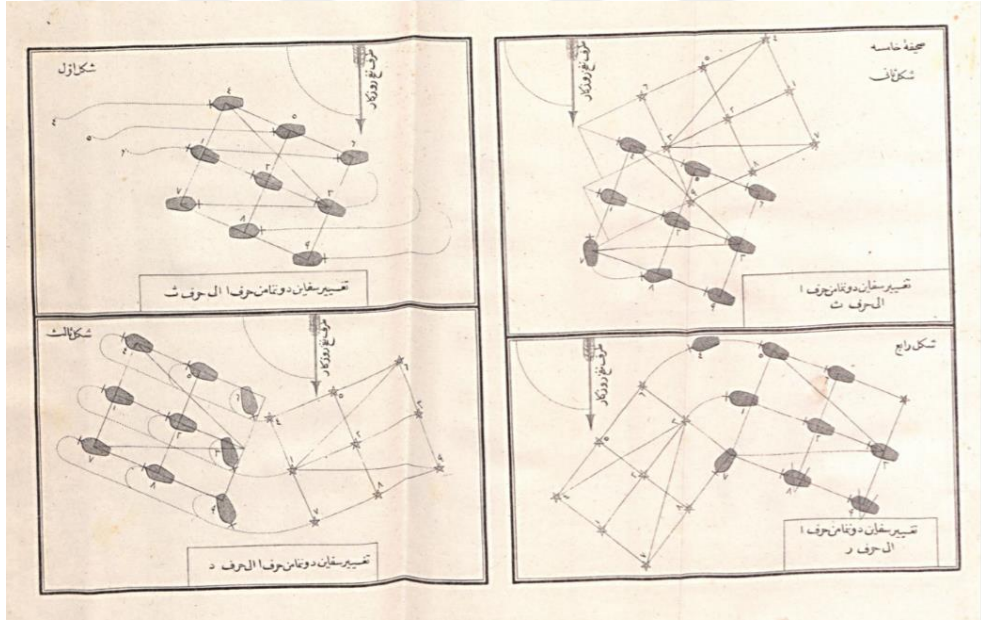
⁴²³ İhsanoğlu vd., 2004, s. 960; Baysal, 2010, s. 197-198.

⁴²⁴ İhsanoğlu vd., 2004, s. 960; Baysal, 2010, s. 197-198; Beydilli, 1995, s. 120.

⁴²⁵ Eserde yer alan şekiller birbirine çok benzediği için ayrıca resim listesi verme ihtiyacı duyulmamıştır.

Resim 125: Gemilerin donanma içindeki durumu ve düzeni, *Usûlü'l-Maârif fi Vech-i Tasfîfi Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ*, 1242/1826, metin sonu, s. 1.

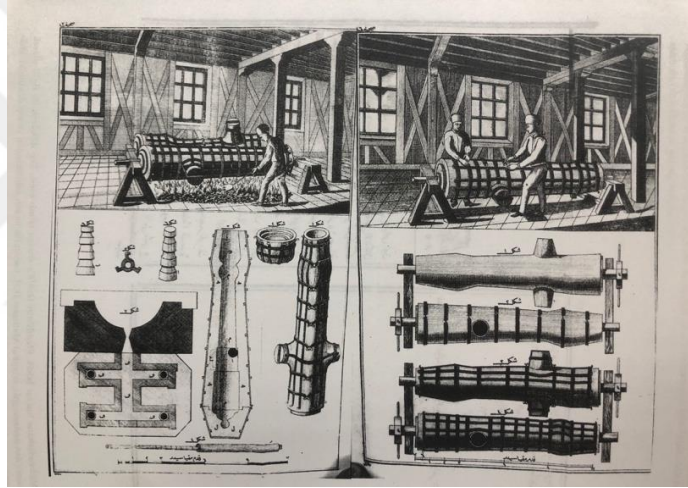
Resim 126: Gemilerin donanma içindeki durumu ve düzeni, *Usûlü'l-Maârif fi Vech-i Tasfîfi Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ*, 1242/1826, metin sonu, s. 6.

19. Usûlü's-Siyâga

Eser, İshak Efendi (ö. 1836) tarafından Mühendishâne Başhocalığı'na başladığı 1831 yılında Fransızca kitaplardan adaptasyon yolu ile Türkçeye

çevrilmiştir⁴²⁶. Mühendishâne’de ders kitabı olarak okutulan eserde; top dökümünde kullanılan madenler, top dökme teknikleri, demir, çelik, bakır, kalay ve tunç gibi metallerin özellikleri, top kalıpları ve çeşitleri, topun kalıba konması, kalıptan çıkarılması ve parlatılması, topun erimemesi için yapılacak işlemler gibi konular anlatılmaktadır⁴²⁷.

Usûlü’s-Siyâga 1247/1831 tarihinde⁴²⁸ Matbaa-i Âmire’de 167 sayfa metin ve 60 sayfa resim levhası olarak basılmıştır⁴²⁹. Çalışma kapsamında eserin görülen nüshası 148 sayfa olmakla birlikte kaynaklarda var olduğu bildirilen resimlerin hiçbirini içermemektedir. Bu da eserin eksik basıldığını ya da sonradan bu sayfaların yok olduğunu düşündürmektedir. Kaynaklarda sözü edilen sayfalarda top döküm ve imalatının resmedildiği bildirilmektedir⁴³⁰. (Resim 127-128)

Resim 127: Top dökümü ve imalatı, *Usûlü’s-Siyâga*, 1247/1831, metin sonu, s. 6-7.

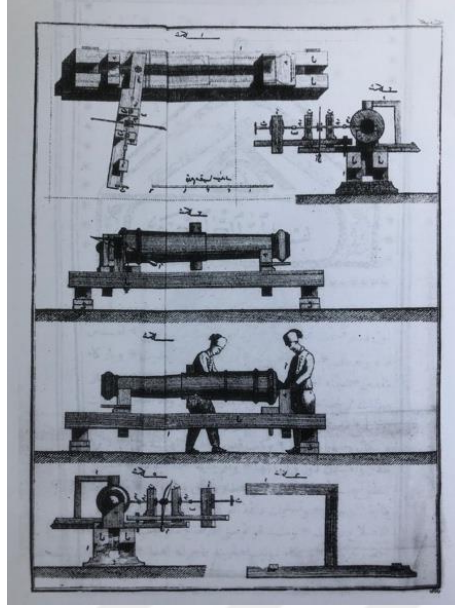
⁴²⁶ İhsanoğlu, 1989, s. 34-36; İhsanoğlu, “İshak Efendi” DİA, C. 22, s. 529-530; İhsanoğlu vd., 2004, s. 76; Salim Ayduz, “Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. X, Mayıs-Ağustos 2011, s. 36.

⁴²⁷ İhsanoğlu, 1989, s. 34-36.

⁴²⁸ Beydilli, 1995, s. 69.

⁴²⁹ İhsanoğlu vd., 2004, s. 76; İhsanoğlu, 1989, s. 34-36.

⁴³⁰ Eserle ilgili kullanılan görseller Kemal Beydilli’nin *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* isimli eserinden alınmıştır. Beydilli, 1995, s. 69-71.

Resim 128: Top dökümü ve imalatı, *Usûlü's-Siyâga*, 1247/1831, sayfa bilinmiyor.

G. TIP VE SAĞLIK KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân

Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde yetişmiş önemli bilim adamlarından olan Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi (1771-1826) tarafından 1231/1816 tarihinde yazılmıştır⁴³¹. Eser Şanizâde Mehmed Ataullah'ın beş tıp kitabını içeren Hamse-i Şanizâde'nin birinci kitabıdır⁴³². Ostolociya (osteologie - kemik bilimi) ve Sarkolociya (sarcologie - kas bilimi) olmak üzere iki kısımdan oluşan eser, modern anlamda hazırlanıp basılan ilk anatomi kitabıdır⁴³³.

⁴³¹ Bursalı Mehmed Tahir, 1975, C. 3, s. 232-233; Adviye Rabia Çipiloğlu, “Şânizâde Atâullah ve Divanı”, *Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, 2005, s. 10.

⁴³² Hamse-i Şanizâde, Şanizâde Mehmed Ataullah'ın beş tıp kitabından oluşmaktadır. Söz konusu kitaplar *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân* (anatomi hakkındadır), *Usûlü't-Tabia* (küçük hacimli bir fizyoloji kitabıdır), *Miyâru'l-Etibbâ* (hekimler için pratik tıbbi eğitim kitabıdır), *Kânûnü'l-Cerrâhin* (cerrahi hakkında) ve *Mizânü'l-Edviye* (ecza hakkındadır) isimlerini taşır. Bunlardan ilk üçü birinci ciltte bulunmaktadır. Dördüncü kitap 1828 yılında Mısır'da Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Beşinci kitap ise basılmayıp yazma olarak kalmıştır. Dördüncü kitap olan *Kânûnü'l-Cerrâhin* adlı eserde de resim olduğu bazı kaynaklarda bildirilmiş ancak eserin görülen iki nüshasında da resim bulunmadığından söz konusu resimler görülememiştir.

⁴³³ Ziya Yılmaz, “Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 334-336; Esin Kâhya, “Şanizâde Mehmet Ataullah Efendi”, *Erdem Dergisi*, Ankara, 1991, C. 5, S. 15, s. 856.

Miratü'l Ebdan Hamse-i Şânîzâde'nin birinci cildini oluşturan üç kitabın birincisi olarak Üsküdar Matbaası'nda 1235/1820 yılında basılmıştır⁴³⁴. Üç yılda tamamlanan basımın tashihlerini bizzat Şânîzâde yapmıştır⁴³⁵. Kitap iki farklı tipte hazırlanmıştır. Bunlardan biri padişah ve devlet adamlarına sunulmak üzere meşin ciltli, altın kabartma tuğralı, tezhipli ve resimleri renkli olarak, diğer tip ise karton ciltli, tezhipsiz ve resimleri siyah-beyaz şeklindedir⁴³⁶.

Eser, 131 sayfa metin ve 56 resim levhasından oluşmaktadır. Bu levhalar kitabın konusu olan anatomi ile ilgili olup metnin sonuna yerleştirilmişlerdir. (Resim 129-130-131-132) Eserin sonunda levhalar ve levhalarda yer alan şekiller tek tek açıklanmaktadır. Ayrıca kitabın metin kısmında sayfa kenarlarına konu ile alakalı yerlerde levha numaraları verilerek resimlere göndermeler yapılmıştır. Yazar resimler hakkında açıklamalar yaptığı bölümde resimlerin bir kısmını 18. yüzyıl bilim adamlarından aldığı bilgisini de vermektedir. Örneğin 20 ve 21. resmi B.S. Albinus'tan, 49. resmi Vieussens'ten, 53. ve 54. resmi A. Haller'den aldığını belirtmektedir⁴³⁷.

Eserde yer alan 5, 6, 7 ve 56. numaralı levhaların sol alt köşelerinde “*Amel-i Agob Erzurumî*” yazmaktadır. Sadece bu resimlerin, adı yazan şahıs tarafından yapıldığı anlaşılmakta ancak diğer resimlerle ilgili böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Resimlerin tamamının kim tarafından yapıldığı tam olarak bilinmese de kaynaklarda Erzurumlu Ermeni san'atkarlar tarafından bakır levhalara hakk olunduğu bildirilmiştir⁴³⁸.

Çalışma kapsamında görülen siyah-beyaz nüshada 1. levha ile 2. levha yer değiştirmiş, 40. ve 53. levha bulunmamakta, 54. levha ise iki tanedir.

⁴³⁴ Beydilli, 1995, s. 258.

⁴³⁵ Yılmaz, “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi”, DİA, C. 38, s. 334-336.

⁴³⁶ Mükerrrem Bedizel Zülfikar, “Tabip Şânî-zâde Mehmed Ataullah Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 1986, s. 50; Kâhya, 1991, s. 856.

⁴³⁷ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Kahya, 1991, s. 847-861; Zülfikar, 1986, s.50-55; Mehmet Erdoğan, “Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi (Hayatı, Kişiliği, Eserleri, Etkileri)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, 2016, s. 30-31.

⁴³⁸ Beydilli, 1995, s. 216.

Resim Listesi:

1. Levha: İnsan bedeninin önden görünüşü.
2. Levha: Lifler, zarlar, bez, sinir, damar ve kaslar.
3. Levha: Görülemedi.
4. Levha: İskeletin arka taraftan görünüşü ve çocuk kafatası.
5. Levha: Kafatası kemiğinin önden görünüşü.
6. Levha: Kafatası kemiklerinin parçalar halinde farklı açılardan görünüşü.
7. Levha: Alt çene kemiği ile birlikte kafatası.
8. Levha: Çene kemiklerinin detaylı görünüşleri.
9. Levha: Kafatasının çene ile birlikte farklı açılardan görünüşü.
10. Levha: Cenin iskeleti ve kemik resimleri.
11. Levha: Kafatasının ve çene kemiğinin farklı açılardan görünüşleri.
12. Levha: Kulak, burun, dişler ve dil kemiği resimleri.
13. Levha: Bel ve boyun kemiği resimleri.
14. Levha: Kaburga ve köprücük kemikleri.
15. Levha: Kürek kemiği, kol kemiği ve bilek kemiğinin farklı açılardan görünüşü.
16. Levha: Bir elin sağdan ve arkadan görünüşü.
17. Levha: Kuyruk sokumu.
18. Levha: Diz kapağı ve bacak kemiklerinin farklı açılardan görünüşleri.
19. Levha: Ayak resmi.
20. Levha: İnsan bedeninin önden görünüşü.
21. Levha: İnsan bedeninin arkadan görünüşü.
22. Levha: Önden ve arkadan kaslar ve göğüs kemiği resimleri.
23. Levha: Nefes almaya yarayan kaslar.
24. Levha: Kol, bilek ve el parmaklarının kasları ve eklem resimleri.
25. Levha: Uyluk ve baldır kaslarının önden ve arkadan görünüşleri.
26. Levha: Göz, kas ve bez resimleri.
27. Levha: Gözün bölümleri, burun kıkırdağı ve kemiği.
28. Levha: Kulak, dil ve dil kemiğinin kasları ve kıkırdakları.
29. Levha: Deri, vücudun zarları ve karın kasları şekilleri.
30. Levha: Deri ve kaslar kaldırılmak suretiyle karnın içindekiler.

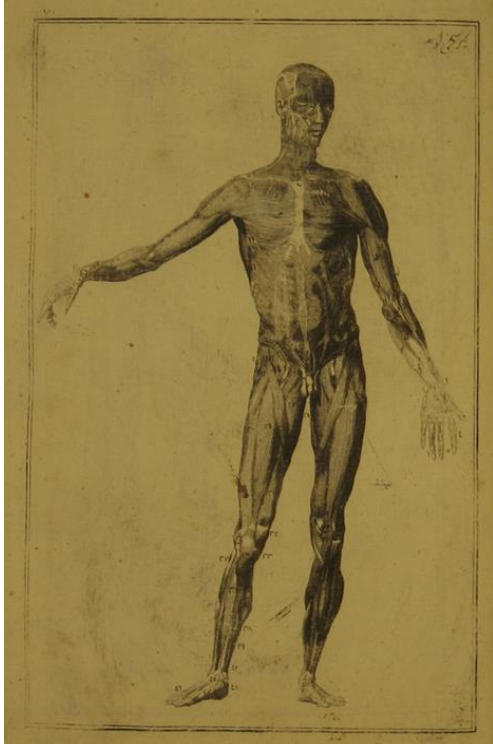
31. Levha: Karnın içinde bulunan organlar.
32. Levha: Mide ve bağırsakların resimleri.
33. Levha: Bağırsakların tabakaları, yağları ve açılmış karın görüntüsü.
34. Levha: Damarlar, yağ ve zarlar, kalp ve göğüs kafesinde yer alan diğer bölümler.
35. Levha: Pankreas, karaciğer, dalak, öd ve bunların tabakaları.
36. Levha: Kadın ve erkek boşaltım sistemi resimleri.
37. Levha: Böbrek, mesane ve erkek tenasül organı.
38. Levha: Erkek tenasül organı ve testis resimleri.
39. Levha: Kadın tenasül organı.
40. Levha: Görülemedi.
41. Levha: Meme ve diyafram resimleri.
42. Levha: Kalp ve kalbin açılmış halleri ile göğüs kafesinin açılmış hali.
43. Levha: Kalp karıncıkları ve kalp kulakçıkları.
44. Levha: Kalp karıncık ve kulakçıkları ile damarlar.
45. Levha: Gırtlak, akciğer boruları ve diğer a'zanın resimleri.
46. Levha: Akciğerin bölümleri ve tabakaları.
47. Levha: Beyin, sinüs ve kafa kılları.
48. Levha: Beyin, beyincik, ilik ve sinüs.
49. Levha: İlik ve beyincik ile ilgili çizimler.
50. Levha: Damar resmi.
51. Levha: Damar resmi.
52. Levha: İnce damar ve ilik resimleri.
53. Levha: Görülemedi.
54. Levha: Atardamarların resimleri.
55. Levha: Vücuttaki sinirlerin şekilleri.
56. Levha: Kafada bulunan sinirler.

Resim 129: İskeletin arka taraftan görünüşü ve çocuk kafatası, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 4. levha.

Resim 130: Karnın içinde bulunan organlar, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 31. levha.

Resim 131: İnsan bedeninin önden görünüşü, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 20. levha.

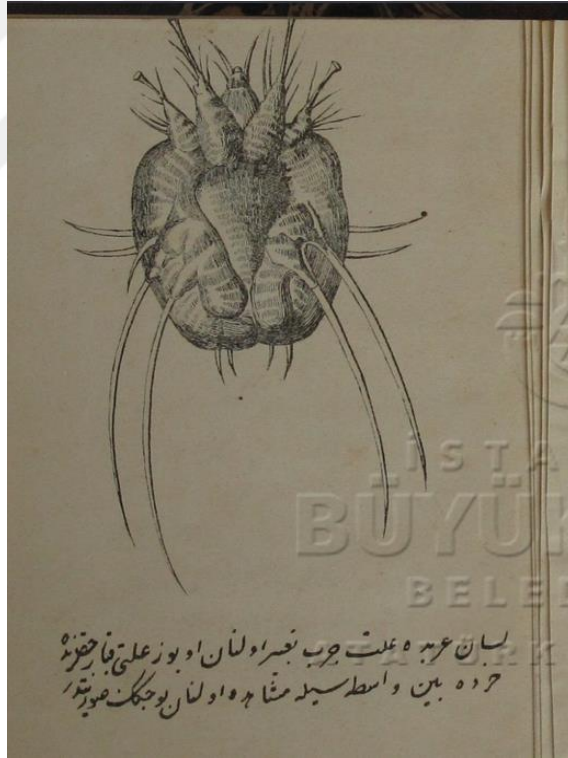

Resim 132: Kafada bulunan sinirler, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 56. levha.

2. Frengi Risâlesi

Yazarı hakkında bilgi bulunmayan *Frengi Risâlesi*, Osmanlı'da *frenk uyuzu*, *dâûl'efrenc* veya *maraz-ı efrenci* olarak bilinen⁴³⁹ ve Batı'dan geldiği düşünülen Frengi hastalığı hakkında yazılmıştır.

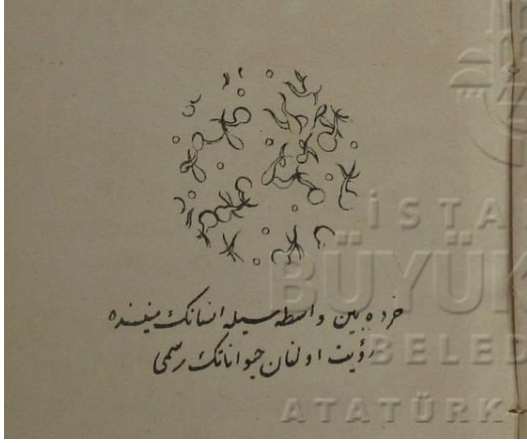
Eser, 1262/1845-46 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de 45 sayfa metin olarak basılmıştır⁴⁴⁰. Eserin sonunda 3 adet resim bulunmaktadır. Resimlerde eserde konu edilen hastalıkla ilgili mikroskobik canlıların mikroskop vasıtası ile nasıl göründükleri gösterilmiştir. Ayrıca resim sayfalarında birer cümlelik resmi tanıtan açıklamalar yer almaktadır. Bunlar sırasıyla; “*Lisân-ı Arabda illet-i cerb tabîr olunan uyuz illeti kabarcıklarında hurdebîn vâsıtasıyla müşahede olunan böceğin suretidir*” (Resim 133), “*Hurdebîn vâsıtasıyla insanın menisinde ru'yet olunan hayvanâtın resmi*” (Resim 134) ve *Kezâlik âlet-i mezkûre vâsıtası ile atın menisinde ru'yet olunan hayvanâtın resmi*” (Resim 135) şeklindedir.

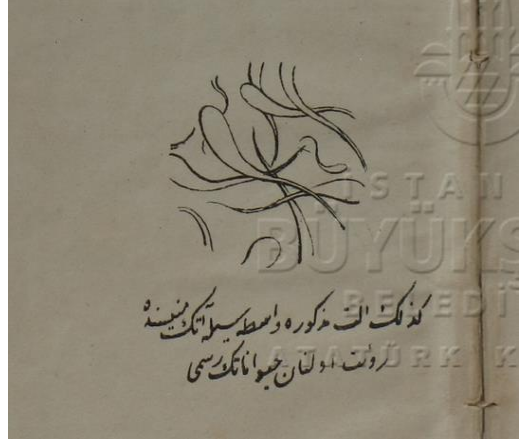
Resim 133: Uyuz hastalığında mikroskopla görülen böcekler (mikroskobik canlılar), *Frengi Risâlesi*, 1262/1845-46, metin sonu, numarasız.

⁴³⁹ Necati Çavdar-Erol Karcı, “XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi/Gaziosmanpaşa University Social Sciences Researches Journal*, (Kış 2016) 11/2, s. 159.

⁴⁴⁰ Baysal, 2010, s. 215.

Resim 134: İnsan menisinde mikroskopla görülen hayvanlar (mikroskopik canlılar), *Frengi Risâlesi*, 1262/1845-46, metin sonu, numarasız.

Resim 135: Atın menisinde mikroskopla görülen hayvanlar (mikroskopik canlılar), *Frengi Risâlesi*, 1262/1845-46, metin sonu, numarasız.

3. Kaplıca Risâlesi

Kaplıca Risâlesi, Dr. Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) 1842 tarihinde yazdığı *Les Bains de Brousse on Bithynie (Turquie d'Asie)* isimli eserinin Fransızcadan Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş halidir. Eser; genel olarak ılıcaların nasıl kullanılacağı, Bursa ve çevresinde bulunan sıcak su kaynakları ve kaplıcalar ile Bursa'daki camiler, türbeler ve gezilecek diğer bazı yerler hakkında bilgiler vermektedir⁴⁴¹.

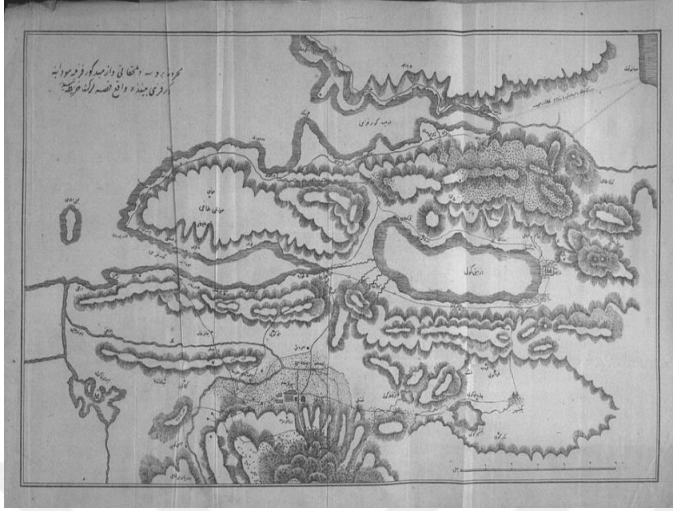
Kaplıca Risâlesi 1265/1848-49 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda taş baskı tekniğiyle basılmıştır⁴⁴². Eser; 99 sayfa metin, 2 Bursa manzarası ile Bursa ve çevresini gösteren bir haritadan oluşmaktadır. Bursa'nın Kükürtlü'den görünüşünün tasvir edildiği resim ve Bursa haritası normal sayfa boyutundan büyük olarak hazırlanmıştır. (Resim 136-137) Bursa'daki kaplıcaların yerinin numaralandırılarak gösterildiği bir diğer Bursa resmi⁴⁴³ ise normal sayfa boyutunda görülmektedir. (Resim 138) Bursa'nın Kükürtlü'den görüldüğü resmin sağ alt köşesinde İstanbullu

⁴⁴¹ Semavi Eyice, "Bursa Kaplıcalarını İlmi Bakımdan İlk Olarak İnceleyenlerden Dr. Bernard ve Eseri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 33, 1970, s. 485-495; Hülya Öztürk, "Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) Kaplıca Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmangazi Tıp Dergisi*, 37(2), 2015, s. 5-6.

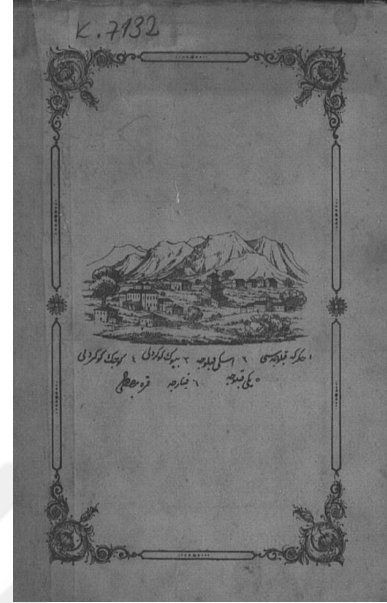
⁴⁴² Baysal, 2010, s. 215.

⁴⁴³ Burada bahsedilen kaplıcalar sırayla; Çekirge Kaplıcası, Eski Kaplıca, Büyük Kükürtlü, Küçük Kükürtlü, Yeni Kaplıca, Kaynarca ve Kara Mustafa'dır.

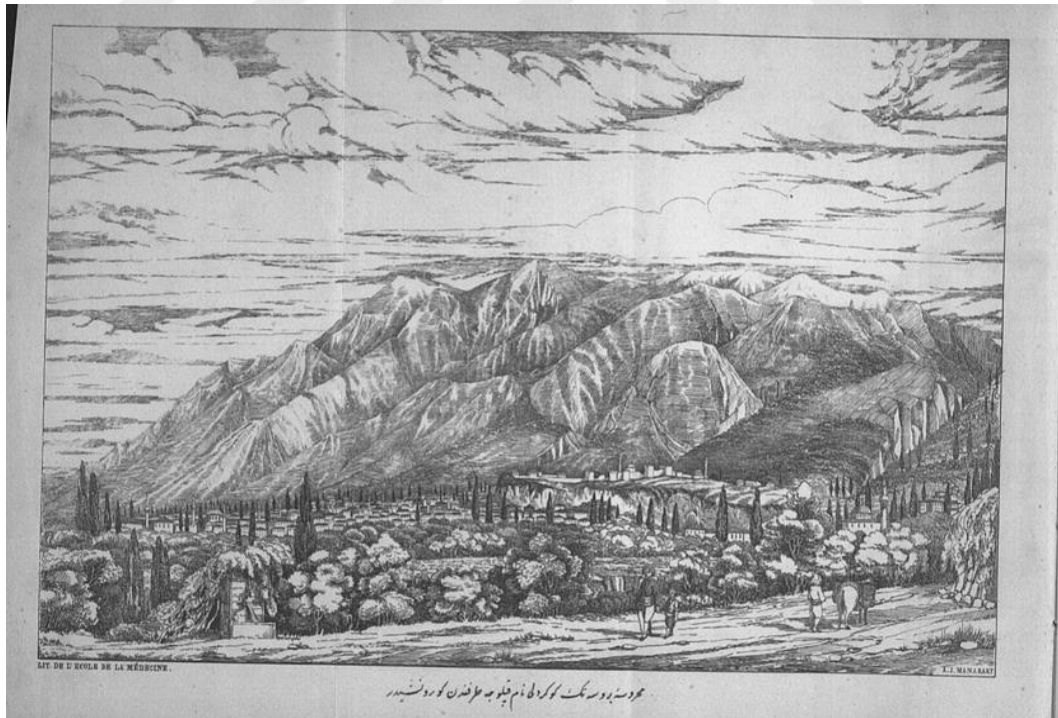
Rum ressamlardan A. J. Manaraky (Manarakis)'nin imzası bulunmaktadır⁴⁴⁴. Yine aynı resimde insan ve hayvan figürleri dikkat çekmektedir.

Resim 136: Bursa ve çevresinin haritası, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

Resim 138: Bursa'da bulunan kaplıcaların yerleri, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

Resim 137: Bursa'nın Kükürtlü Kaplıcası tarafından görünüşü, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

⁴⁴⁴ Eyice, 1970, s. 485-495.

H. ZİRAAT KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Beyt-i Dihkânî

*Beyt-i Dihkânî*⁴⁴⁵, Fransızca yazılmış olan *Maison Rustique* adlı eserin Hayrullah Efendi (ö. 1866) tarafından yapılmış tercümesi olup ziraat konularını içermektedir⁴⁴⁶. Eserin orijinali dört cilt olsa da Hayrullah Efendi -Ziraat Meclisi üyesi iken- yazdığı eserde kendi ülkesinin ihtiyaçlarını göz önünde tutarak bazı kısımları özetleme yoluna gitmiş, gerek duyduğu yerlerde ise ilaveler yaparak eseri üç cilt olarak hazırlamayı planlamıştır. Ancak eserin üçüncü cildi basılmamıştır⁴⁴⁷.

Eserin birinci cildi, İstanbul Matbaa-i Âmire’de 1264/1848 tarihinde 241 sayfa metin ve 20 levha olarak basılmıştır⁴⁴⁸. Eserde ziraatla ilgili; arazi ilmi, kimyevi maddeler ve mineraller, toprak çeşitleri, gübreler, bitki türleri, bahçe bakımı, hasat yapımı, tarım aletleri ve ziraatla ilgili daha pek çok bilgi yer almaktadır. Eserin sonunda -katlama izlerinden anlaşıldığı üzere- normal sayfa boyutundan büyük hazırlanmış ve numaralandırılmış 20 levha görülmektedir. Bu levhalarda yine her biri numaralandırılmış ve metin içerisinde gönderme yapılmış 94 şekil vardır. Eserin birinci cildinin görülen nüshalarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Nüshalardan birinde 11. ve 12. levha⁴⁴⁹, bir diğerinde ise sadece 12. levha⁴⁵⁰ eksiktir. Başka bir nüshada ise resimler 4. levha ile başlamakta olup 5. levhadan sonra 3. levhanın geldiği görülür⁴⁵¹. Bu da bize nüshaların zamanla tahribata uğramış olduğunu göstermektedir.

Eserde resimler genellikle aletlerden oluşmaktadır. Eserin içeriğiyle aynı doğrultuda olan resimlerin ziraat konularını daha anlaşılır kılmak ve çiftçilere yardımcı olmak amacıyla hazırlandığı aşikârdır. (Resim 139-140) Resimlerde

⁴⁴⁵ Kitabın adı birinci cildin ikinci sayfasında ve ikinci cildin üçüncü sayfasında “*Fenn-i Ziraat’ten Beyt-i Dihkani*” olarak belirtilmiştir.

⁴⁴⁶ Ömer Faruk Akün, “Hayrullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, s. 71; Zuhal Özaydın, “Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 1990, s. 85; Mehmet Cihangir, “Rifâ’a Râfî’ El-Tahtâvî’nin Paris Gözlemleri ve Hayrullah Efendi’nin Avrupa Seyahatnamesi Adlı Eserlerine Yansıyan Batı ve Batılı İmgesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Eskişehir, 2015, s. 45.

⁴⁴⁷ Akün, “Hayrullah Efendi”, DİA, C. 17, s. 71; Özaydın, 1990, s. 85-92.

⁴⁴⁸ Baysal, 2010, s. 214; Özaydın, 1990, s. 85.

⁴⁴⁹ Bu nüsha Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi’ndedir. Yer numarası: 1305 SÖ 1264

⁴⁵⁰ Bu nüsha İBB Atatürk Kitaplığı’nda bulunmaktadır. Yer numarası: 630 1264 H [1848 M] 1

⁴⁵¹ Bu nüsha Marmara Üniversitesi Kütüphanesi’ndedir. Yer numarası: 630 BEY

aletlerden başka 17. levhada bir öküz, 15. levhada bir at, 5. ve 17. levhada ise insan kolu resmi dikkat çekmektedir.

Birinci cildin resim listesi:

1. Levha: Sıcaklık, hava ve su ile ilgili ölçümleri yapmaya yarayan aletler.
2. Levha: Tarım yaparken arazide kullanılabilecek aletler.
3. Levha: Tarım yaparken arazide kullanılabilecek aletler.
4. Levha: Tarla sürmede kullanılan sabanlar.
5. Levha: Hasat yapım tarifi.
6. Levha: Tarım ve hasat yaparken kullanılabilecek aletler.
7. Levha: Tarım yaparken kullanılabilecek aletler.
8. Levha: Tahılları başaklarından ayırmada kullanılan aletler.
9. Levha: Bir çiftlikte olması gereken aletler.
10. Levha: Bir çiftlikte olması gereken aletler.
11. Levha: Ağaç budamaya yarayan ve tarımda kullanılan aletler.
12. Levha: Ağaç budamada kullanılan makaslar.
13. Levha: Bahçe düzenlemesi ve bakımında kullanılan aletler.
14. Levha: Hububatın yabancı cisimlerden arındırmasında kullanılan alet ve bakla, yulaf ve nohut gibi hububatı hayvanlar için yeme dönüştüren alet.
15. Levha: Hububatı başaklardan çıkaran ve başakları da hayvanların yiyebileceği saman haline getiren alet.
16. Levha: Harman sırasında kullanılan alet.
17. Levha: Buğday ve arpa başaklarını kesmek için kullanılan iki tekerli alet ve öküz ile bu işlemin yapılışı.
18. Levha: Ağaç aşılama usulleri.
19. Levha: Ağaç aşılama usulleri.
20. Levha: Ağaç aşılama da kullanılan aletler.

Eserin ikinci cildi, İstanbul Matbaa-i Âmire'de 1264/1848 tarihinde 209 sayfa metin ve 18 levha olarak basılmıştır⁴⁵². Eserde; hayvanların terbiyesi, çoğaltılması ve tedavisi, asalak hayvanlar, av hayvanları, haşerat, sürüngenler, ziraatçılarda görülebilecek hastalıklar ve tedavileri ile daha birçok konu ele alınmıştır. (Resim

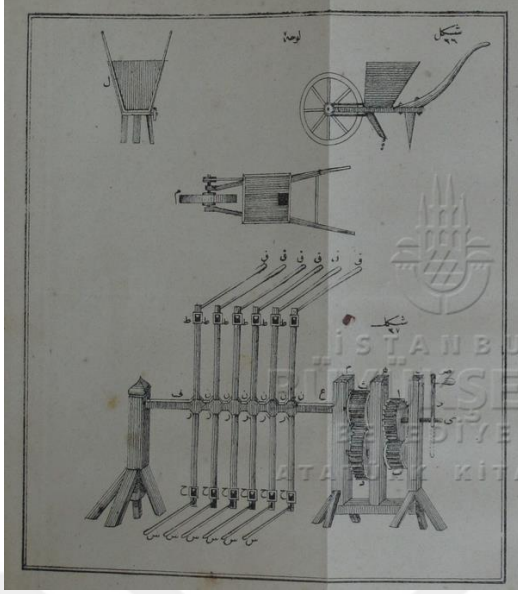
⁴⁵² Özeydin, 1990, s. 85; Baysal, 2010, s. 214.

141-142) Birinci ciltte olduğu gibi levhalar normal sayfa boyutundan büyük olup 49 şekil/resim ihtiva etmektedir. İkinci cildin iki nüshası görölmüşdür ve bu nüshaların ikisi de resim bakımından eksiksizdir. Ancak bu nüshalardan birinin ilk dört levhası renklendirilmiştir⁴⁵³.

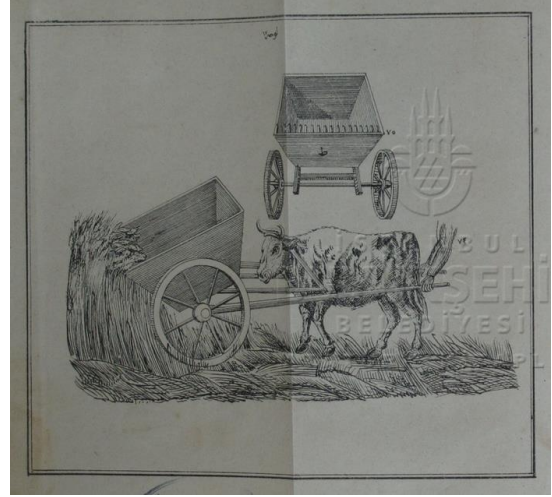
İkinci cildin resim listesi:

1. Levha: At, eşek, öküz.
2. Levha: Boğa, inek.
3. Levha: Deve, Manda.
4. Levha: Merinos koçu, koyun, koç.
5. Levha: Keçi, teke, köpek.
6. Levha: Kedi, yabani kedi, tavşan.
7. Levha: Horoz, sülün, tavus.
8. Levha: Habeş tavuğu, Hint tavuğu, kaz.
9. Levha: Ördek, güvercin, tavusi güvercin.
10. Levha: Keklik, bildircin, serçe.
11. Levha: Sazan balığı, yılan balığı, engerek.
12. Levha: Tilki, kurt.
13. Levha: Fare, gelincik, köstebek.
14. Levha: Kuzgun, atmaca, saksağan, karga.
15. Levha: Geyik, ceylan.
16. Levha: Kuğu, kurbağa, kaplumbağa.
17. Levha: Kelebek, ağustos böceği, salyangoz.
18. Levha: Su kuyusu açma işlemleri ve bu işte lazım olan aletler.

⁴⁵³ Bu nüsha İBB Atatürk Kitaplığında bulunmaktadır. Yer numarası: 630 1264 H [1848 M] 1

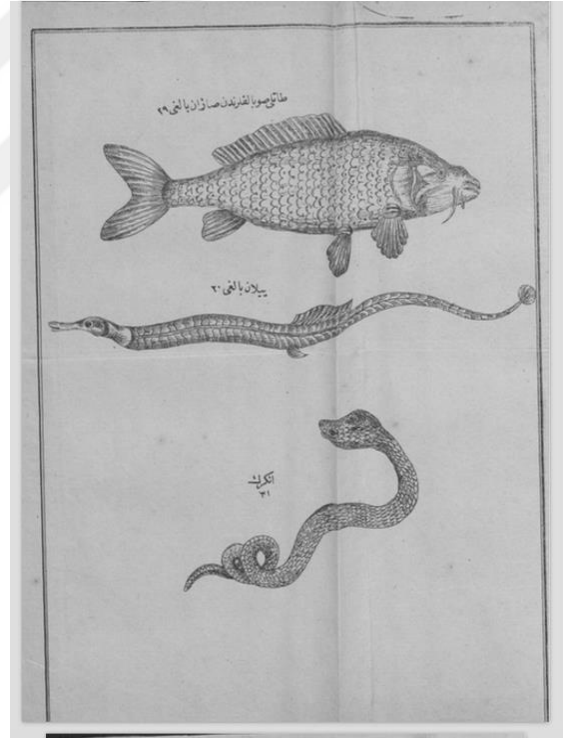
Resim 139: Tarım yaparken kullanılabilecek aletler, *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. I, metin sonu, levha 6.

Resim 140: Buğday ve arpa başaklarını kesmek için kullanılan iki tekerli alet ve öküz ile bu işlemin yapılışı *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. I, metin sonu, levha 17.

Resim 141: At, eşek ve öküz resimleri, *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. II, metin sonu, levha 1.

Resim 142: Sazan balığı, yılan balığı ve engerek resimleri, *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. II, metin sonu, levha 11.

I. FEN BİLİMLERİ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Mecmûa-i Fenni'l-Bahriye

*Mecmûa-i Fenni'l-Bahriye*⁴⁵⁴ Fransızcadan Mehmed/Muhammed Mustafa (1254/1838'de sağ olmalı) isimli bir tercüman tarafından çevrilmiştir⁴⁵⁵. Eser hendese ilmi, hey'et ilmi, med-cezir, pusula, deniz haritaları, denizlerin durumu ve denizlerle ilgili daha pek çok konuyu ihtiva etmektedir.

Eser 1254/1838 tarihinde Mısır Bulak Matbaası'nda basılmıştır. *Mecmûa-i Fenni'l-Bahriye* Jale Baysal'ın kitabında 3 cilt olarak belirtilirken *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* isimli çalışmada 2 cilt olarak bildirilmektedir⁴⁵⁶. Çalışma kapsamında kitabın sadece 1. cildi görülmüş olup bu cilt beş bölümden oluşmaktadır. Her bölümün ayrı ayrı numaralandırıldığı bu eserde bölümler 92+47+98+175+158 sayfa olarak belirtilmiş olup sonuna normal sayfa boyutundan büyük 10 adet resim/şekil levhası ilave edilmiştir. Metinden ayrı olarak numaralandırılan bu levhalarda eserde işlenen konulara bağlı olarak geometrik şekiller, gök bilimi ile ilgili çizimler, pusula, harita ve deniz güzergâhları ile ilgili konular resimlenmiştir. (Resim 143-144-145-146)

Resim listesi:

1. Geometrik şekiller.
2. Geometrik şekiller.
3. Yer merkezli kâinat modeli ve gök bilimi (hey'et ilmi) (astronomi) ile ilgili şekiller.
4. Gök bilimi ile ilgili şekiller.
5. Dairevî şekiller ve pusula resimleri.
6. Dairevî şekiller.
7. Kıbrıs Adası ile birlikte Doğu Akdeniz haritası.
8. Kıbrıs Adası ile birlikte Doğu Akdeniz haritası.

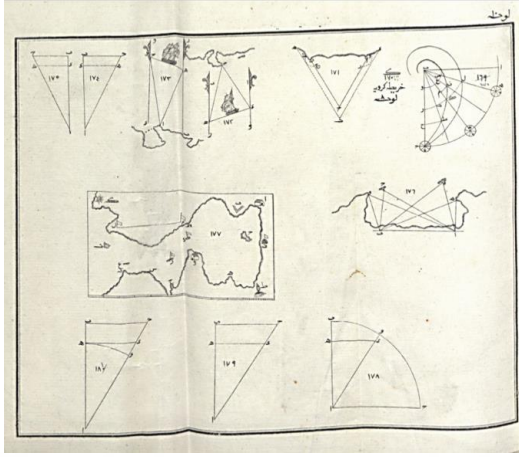
⁴⁵⁴ Eser Jale Baysal'da askerlik konulu kitaplar arasında tanıtılmaktadır. Ancak bu çalışmada, eserin konusu gereği fen konulu eserler arasında değerlendirilmesi daha uygun görülmüştür. Bkz.: Baysal, 2010, s. 200.

⁴⁵⁵ İhsanoğlu vd., 2004, s. 77; Baysal, 2010, s. 200.

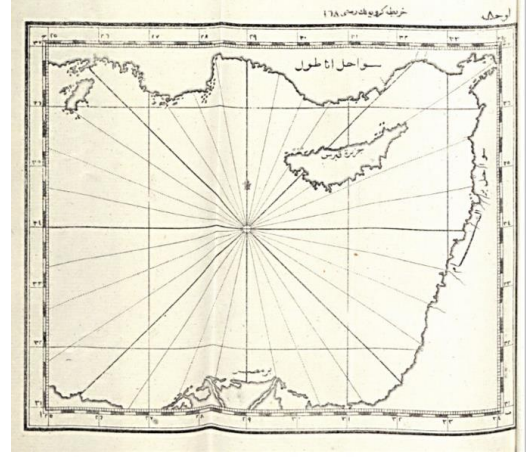
⁴⁵⁶ İhsanoğlu vd., 2004, s. 77; Baysal, 2010, s. 200.

9. Pusula ile ilgili çizimler.

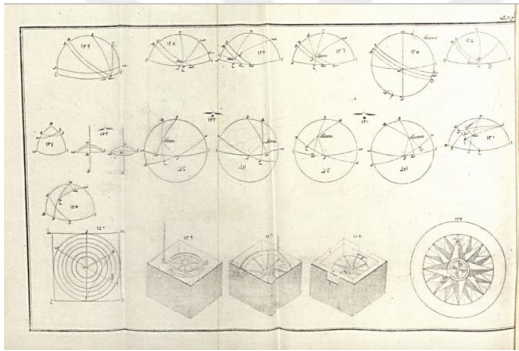
10. Denizlerle ilgili güzergâhlar ve şekiller.

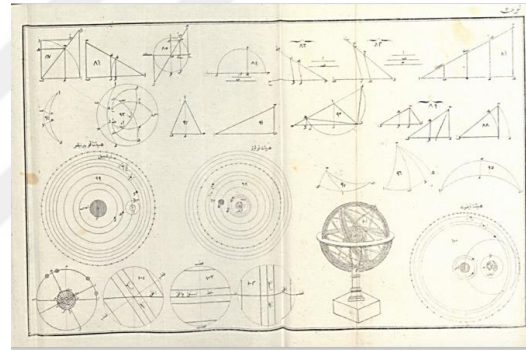
Resim 143: Denizlerle ilgili güzergâhlar ve şekiller *Mecnûa-i Fenni'l-Bahriye*, 1254/1838, metin sonu, levha 10.

Resim 144: Kıbrıs adası ile birlikte Doğu Akdeniz haritası, *Mecnûa-i Fenni'l-Bahriye*, 1254/1838, metin sonu, levha 8.

Resim 145: Dairevî şekiller ve pusula resimleri, *Mecnûa-i Fenni'l-Bahriye*, 1254/1838, metin sonu, levha 5.

Resim 146: Yer merkezli kâinat modeli ve gök bilimi ile ilgili şekiller, *Mecnûa-i Fenni'l-Bahriye*, 1254/1838, metin sonu, levha 3.

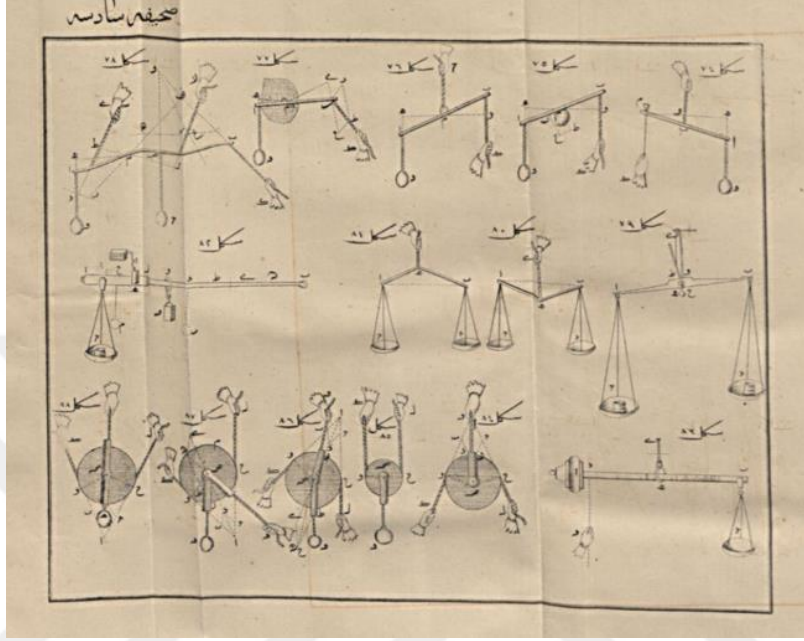
2. Usûl-i Fenn-i Muvâzene fi Cerri'l-Eskal

Eser Charles Bossut (1730-1814) tarafından yazılmış olup Ahmed Halil ve Mehmed Nureddin tarafından tercüme edilmiştir⁴⁵⁷. Eserde az kuvvetle büyük ağırlıkları kaldırma ve taşıma yolları ile birlikte denge ilmi konu edilmiştir.

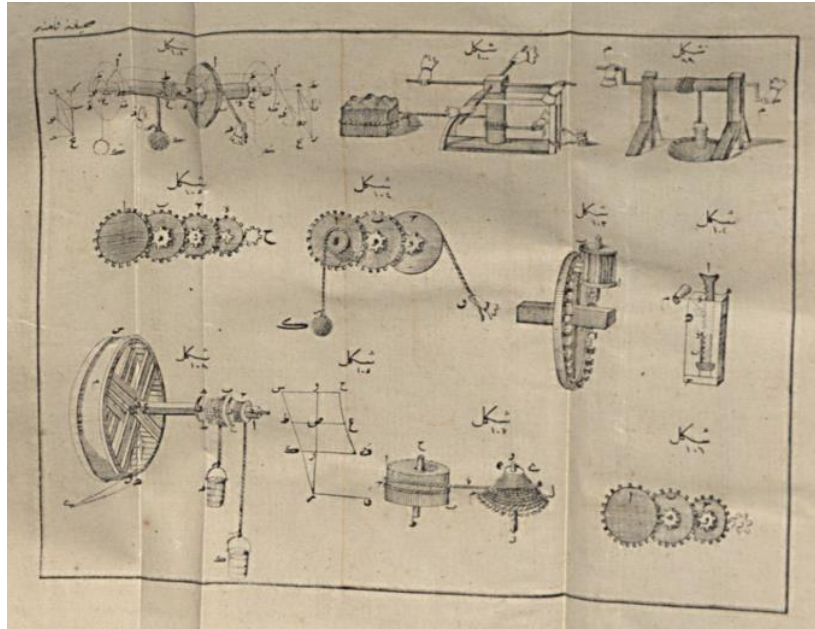
Usûl-i Fenn-i Muvâzene fi Cerri'l-Eskal, 1249/1834 tarihinde Mısır Bulak Matbaası'nda 203 sayfa metin ve 140 şeklin yer aldığı 10 şekil sayfası olarak basılmıştır. Eserin iki nüshası görülmüş olup bunlardan birinde 10 şekil sayfasının tamamı mevcut iken diğer nüshada son üç sayfa eksiktir. Metinden ayrı olarak numaralandırılan ve kitabın sonuna yerleştirilen şekil sayfalarında eserin konusu ile

⁴⁵⁷ Baysal, 2010, s. 210; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, 1990, C. 2, s. 191.

ilgili çizimler, basit şekiller ve ağırlık kaldırma tekniğinde kullanıldığı düşünülen aletlerin çalışma usulleri ile alakalı resimler bulunmaktadır⁴⁵⁸. (Resim 147-148) Ayrıca söz konusu sayfalarda yer alan ve konuyu daha anlaşılır kılmak amacıyla çizildiği görülen el resimleri dikkat çekmektedir.

Resim 147: Denge ile ilgili şekil ve çizimler, *Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal*, 1249/1834, metin sonu, s. 6.

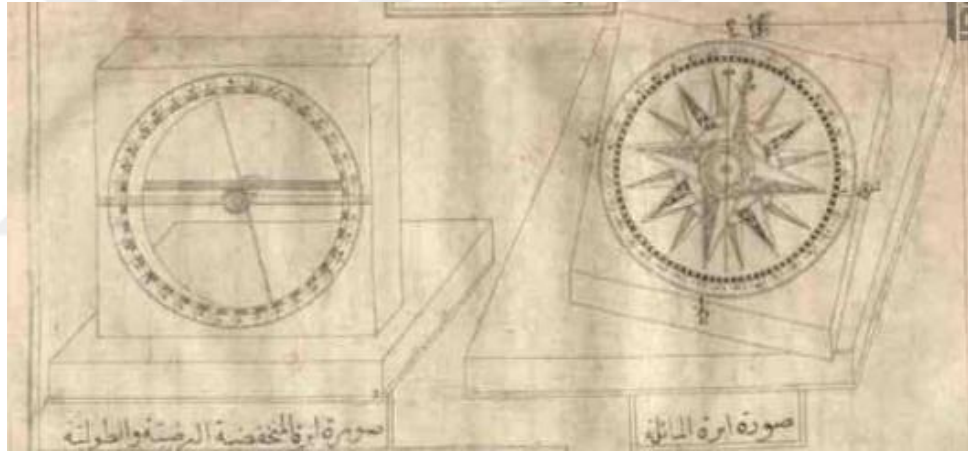
Resim 148: Ağırlık kaldırma ile ilgili şekil ve çizimler, *Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal*, 1249/1834, metin sonu, s. 8.

⁴⁵⁸ Eserde yer alan şekiller birbirine çok benzediği için ayrıca resim listesi verme ihtiyacı duyulmamıştır.

3. Füyûzât-ı Mıknatısiyye

Füyûzât-ı Mıknatısiyye İbrahim Müteferrika tarafından, mıknatıs hakkında yazılmış olan ve 1721’de Leipzig’de basılan bir eserin Osmanlı Türkçesine çevrilmiş halidir⁴⁵⁹. Eser genel olarak mıknatısın kullanılması ve pusulanın yararlarından bahsetmektedir⁴⁶⁰.

Füyûzât-ı Mıknatısiyye Müteferrika Matbaası’nda 1144/1732 tarihinde 500 adet basılmış olup 23 sayfa metin ve siyah-beyaz bir gravürden oluşmaktadır⁴⁶¹. Tek sayfa olarak hazırlanan bu resimde bir pusula ve o yılda İstanbul’da tespit edilen pusula iğnesinin batıya sapması görülmektedir. (Resim 149) Aynı resim 1145/1732 tarihinde basılmış olan *Kitab-ı Cihannümâ*’da da bulunmaktadır. Çalışma kapsamında görülen başka örneklerle birlikte benzer konulu eserlerde aynı kalıplar kullanılarak eserlerin resimlendiği anlaşılmaktadır.

Resim 149: Pusula ve İstanbul’da pusula iğnesinin batıya sapması, *Füyûzât-ı Mıknatısiyye*, 1144/1732, metin sonu, numarasız.

4. Usûl-i Kimya

Usûl-i Kimya, Osmanlı Devleti kurumlarında pek çok görevde bulunmuş ve ayrıca kimyager olarak da tanınan Derviş Mehmed Emin Paşa (1817-1878)⁴⁶² tarafından Avrupa’da yayınlanmış kaynaklardan yararlanarak hazırlanmıştır. Çağının

⁴⁵⁹ Sabev, 2013, s. 208.

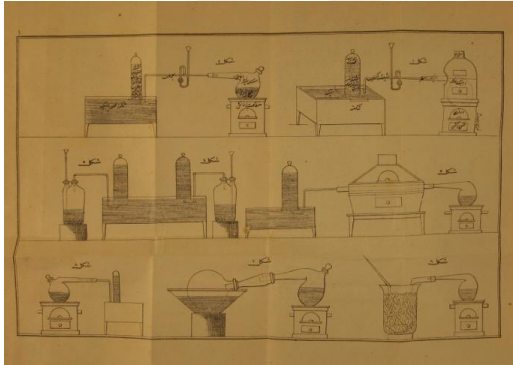
⁴⁶⁰ Carleson, 1979, s. 12.

⁴⁶¹ Baysal, 2010, s. 210; Sabev, 2013, s. 208; Ersoy, 1959, s. 42.

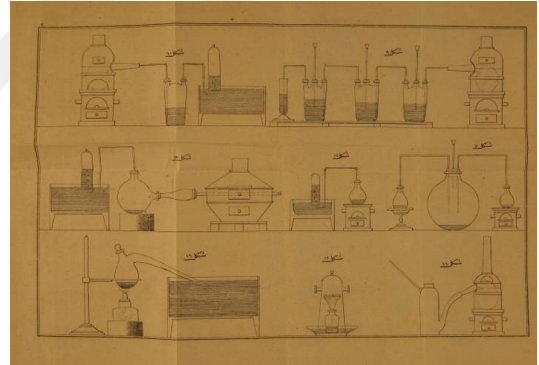
⁴⁶² Bursalı Mehmed Tahir Bey, 1975, C. 3, s. 258.

kimya bilgisini yansıtan eser Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ilk kimya kitabıdır.⁴⁶³ Kimya formülleri ve denklemlerinden bahseden kitap iki cilt olarak tasarlanmış, ancak kitabın birinci cildi basılabilmiş, diğer cildi ise basılamamıştır. Kitabın basılan birinci cildinin ilk bölümünde ametaller ve bileşikler, ikinci bölümünde ise metaller incelenmiştir⁴⁶⁴.

Eser 1264/1848 tarihinde İstanbul Dârü't-tıbâati'l-Âmire'de 386 sayfa metin ve 4 levha olarak basılmıştır⁴⁶⁵. Metinden ayrı olarak numaralandırılan bu levhalarda kitapta bahsedilen maddelerin elde edilmiş yöntemlerine dair düzeneklerin şekilleri ve laboratuvar aletlerinin çizimleri bulunmaktadır. (Resim 150-151-152-153) Bu aletler; odun kömür ile yakılan kubbeli fırın ve ocak (maltız), ispirto ocağı, kısa boyunlu ve yuvarlak dipli balonlar, su ve cıva havuzları, çıkış ve bağlantı boruları, çeşitli emniyet boruları, welter borusu, karni, iki boyunlu, yuvarlak dipli balonlar, wolff şişeleri, huni, U borusu, düz borular, kristaliz uyarlar, fanus, bir ucu genişçe boru, kadeh biçimli kaplar, tüpler ve çeşitli statif ve tutuculardır.⁴⁶⁶

Resim 150: Maddelerin elde edilmiş yöntemleri ve laboratuvar aletleri, *Usûl-i Kimya*, 1264/1848, metin sonu, s. 1.

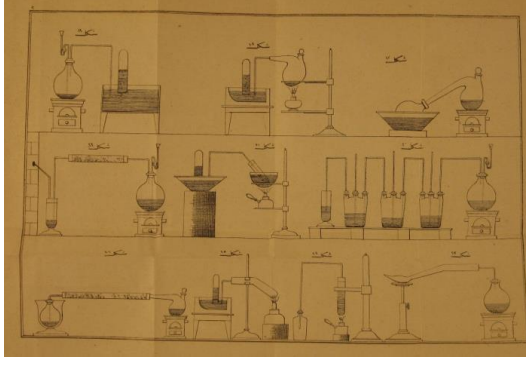
Resim 151: Maddelerin elde edilmiş yöntemleri ve laboratuvar aletleri, *Usûl-i Kimya*, 1264/1848, metin sonu, s. 2.

⁴⁶³ Feza Günergun, “Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye’inde Kimyada Adlandırma” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, C. 5, S. 1, 2003, s. 8; İrfan Elmacı, “Simyadan Kimyaya Osmanlı İmparatorluğunda Teknoloji”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XIX, 2, 2018, s. 282.

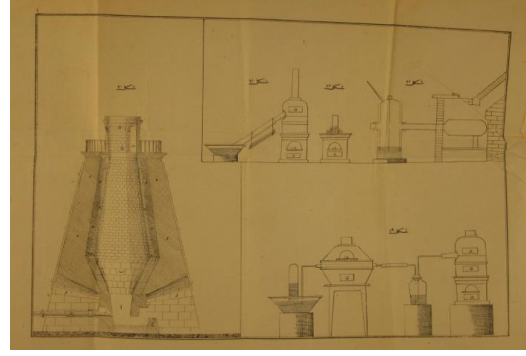
⁴⁶⁴ Yavuz Unat, “Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Editör: Güler Eren, Ankara, 1999, C. 8, s. 627–654.

⁴⁶⁵ Baysal, 2010, s. 211.

⁴⁶⁶ Unat, 1999, s. 627–654..

Resim 152: Maddelerin elde ediliş yöntemleri ve laboratuvar aletleri, *Usûl-i Kimya*, 1264/1848, metin sonu, s. 3.

Resim 153: Maddelerin elde ediliş yöntemleri ve laboratuvar aletleri, *Usûl-i Kimya*, 1264/1848, metin sonu, s. 4.

5. Aksü'l-Merâyâ fi Ahzi'z-Zevâyâ

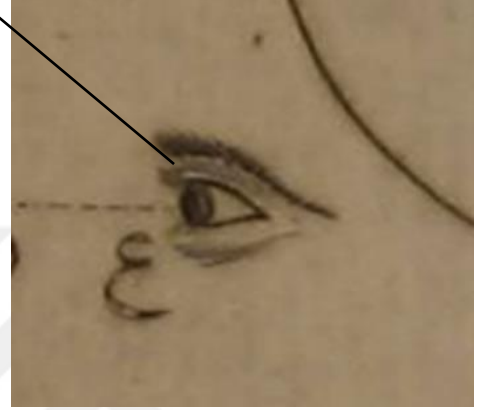
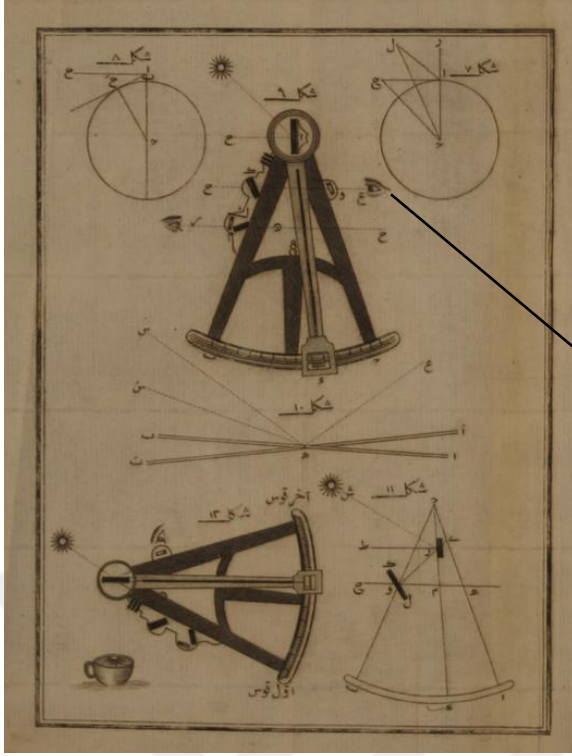
Aksü'l-Merâyâ fi Ahzi'z-Zevâyâ, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası İshak Efendi (ö. 1836) tarafından⁴⁶⁷ 1248/1832 tarihinde yazılmıştır. Eser, özellikle mühendis ve muvakkitlerin kullandığı yükseklik ve mesafe ölçme aletlerinin kullanımı hakkında bilgi vermekle birlikte bu aletlerin kullanılmasında kolaylık sağlamak amacıyla ve daha çok pratik ihtiyaca cevap verecek şekilde hazırlanmıştır⁴⁶⁸.

1250/1835 tarihinde İstanbul Matbaa-i Âmire'de basılan eser 122 sayfa metin ve 4 levhadan oluşmaktadır⁴⁶⁹. Bu levhalarda yükseklik ve mesafe ölçme ile ilgili alet resimleri ve şekillerden oluşan 27 tane çizim bulunmaktadır. (Resim 155-156) Teknik konulara açıklık getirmek amaçlı çizilmiş olan bu şekillerin bazılarını, muhtemelen daha anlaşılır olması bakımından, göz resimleri eklenmiştir. (Resim 154)

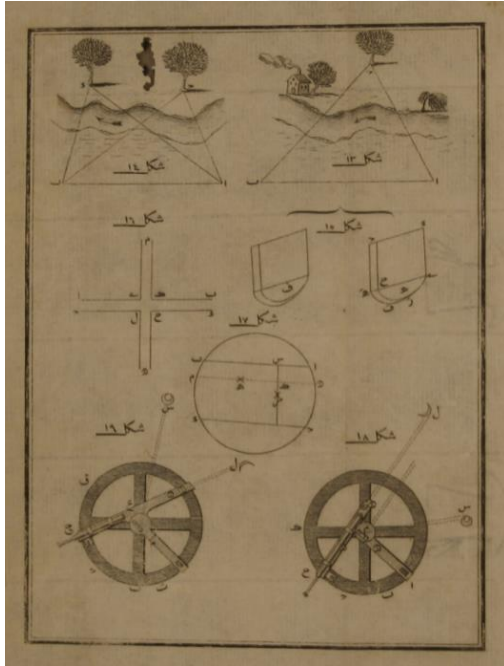
⁴⁶⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, 1975, C. 3, s. 272-73.

⁴⁶⁸ İhsanoğlu, 1989, s. 30-41; İhsanoğlu, "İshak Efendi" DİA, C. 22, s. 529-530.

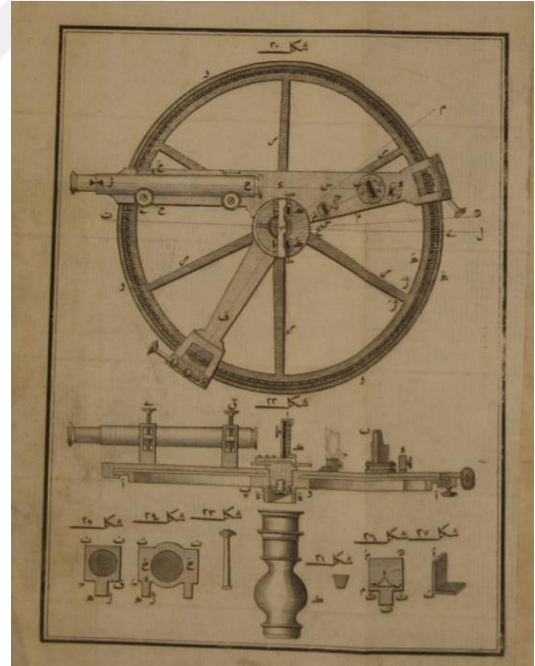
⁴⁶⁹ Baysal, 2010, s. 210; İhsanoğlu, 1989, s. 30-41.

Resim 154: Yükseklik ve mesafe ölçme ile ilgili alet resimleri ve şekiller ve göz detayı, *Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ*, 1250/1835, metin sonu, numarasız.

Resim 155: Yükseklik ve mesafe ölçme ile ilgili alet resimleri ve şekiller, *Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ*, 1250/1835, metin sonu, numarasız.

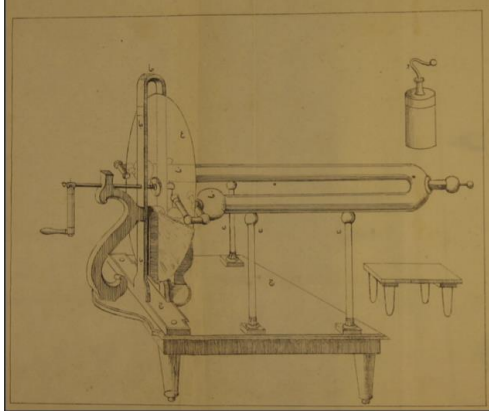

Resim 156: Yükseklik ve mesafe ölçme ile ilgili alet resimleri ve şekiller, *Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ*, 1250/1835, metin sonu, numarasız.

6. Mesâil-i Hikmet

Fizik ilmini konu alan eser, Hayrullah Efendi (1818-1866) tarafından rüştiyelere konulan fizik müfredatını karşılamak için yazılmış bir ders kitabıdır⁴⁷⁰. 12 makale olarak düzenlenen eser, öğrencilerin konuları daha iyi kavrayabilmesi için 220 soru ve cevaptan oluşacak şekilde hazırlanmıştır. Ayrıca kitabın sonunda içinde geçen tıp ve fizik terimleri ile batı dillerinden gelme sözler için konulmuş alfabetik bir sözlük bulunmaktadır⁴⁷¹.

Mesâil-i Hikmet 1265/1849 senesinde Matbaa-i Âmire'de 119 sayfa metin ve 3 resim levhası olarak basılmıştır⁴⁷². Bu levhalarda kitapta bahsi geçen mîzânü'l-havâ, mizanü'l-harâret, muhayyeletü'l-havâ, emniyet kandili, pusula, mîzân-ı miyâh, pirizma, husûf ve kûsûf, layd, tulumba, galvanizma bataryası, kantar, makara, çarklar gibi aletlerin çizimleri mevcuttur. (Resim 157-158-159) Bu çizimler hakkında metinde okuyucuya bilgi verilmiştir. Söz konusu levhalar normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü esere yerleştirilmiştir.

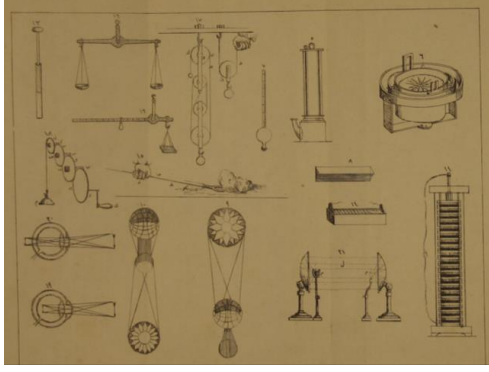

Resim 157: Fizik aleti, *Mesâil-i Hikmet*, 1265/1849, metin sonu, numarasız.

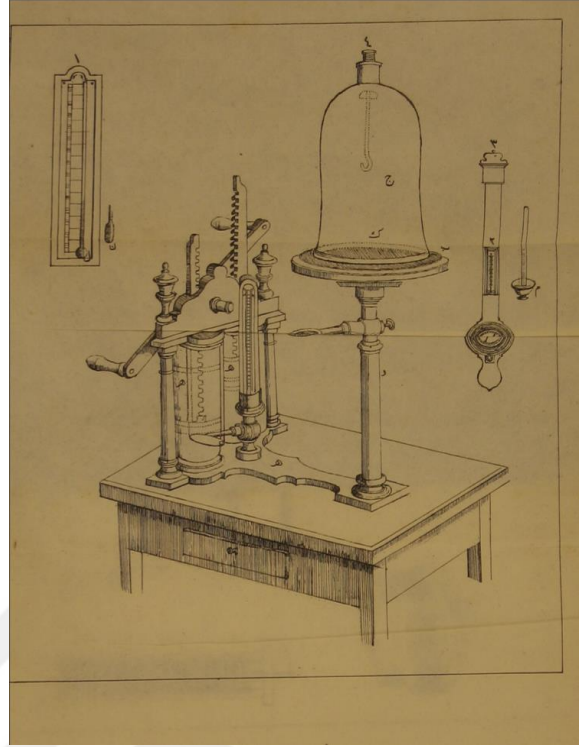
⁴⁷⁰ Akün, “Hayrullah Efendi”, DİA, C. 17, s. 71; Özaydın, 1990, s. 101; Bursalı Mehmed Tahir Bey, 1975, C. 3, s. 66-67.

⁴⁷¹ Akün, “Hayrullah Efendi”, DİA, C. 17, s. 71.

⁴⁷² Baysal, 2010, s. 211; Akün, “Hayrullah Efendi”, DİA, C. 17, s. 71; Özaydın, 1990, s. 101.

Resim 158: Emniyet kandili, pusula, mizanı miyah, pirizma, husuf ve kûsuf, layd, tulumba, galvanizma bataryası, kantar, makara ve çarklar *Mesâil-i Hikmet*, 1265/1849, metin sonu, numarasız.

Resim 159: Mizan'ül-hava, mizan'ül-hararet, muhayyelet'ül-hava, *Mesâil-i Hikmet*, 1265/1849, metin sonu, numarasız.

İ. ASTRONOMİ KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Mir'âtü'l-Âlem

Mir'âtü'l-Âlem, Ali Kuşçu'nun *el-Fethiyye fî 'İlmi'l-Hey'e* adlı eserinin Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası Seyyid Ali Paşa (ö. 1846) tarafından özetlenerek ve bazı ilaveler yapılarak Türkçeye çevrilmiş halidir⁴⁷³. Eser gök cisimlerinin hareketleri, Yer'in şekli ve iklimlere bölünmesi, gezegenlerin uzaklıkları ve büyüklükleri gibi çeşitli astronomi konularını içermektedir⁴⁷⁴.

130 sayfa metin ve 4 sayfa şekilden oluşan eser, 1239/1824 tarihinde İstanbul Matbaa-i Âmire'de basılmıştır⁴⁷⁵. Eserin sonuna yerleştirilen şekil sayfaları

⁴⁷³ Fazlıoğlu, "Seyyid Ali Paşa" DİA, C. 37, s. 48; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, 1990, C. 1, s. 454-455; Yavuz Unat, "Ali Kuşçu'nun Risâlat al Fathiyya Adlı Eserinin Gök Küreleri Üzerine Olan Dördüncü ve Beşinci Makaleleri Üzerine Bir Çalışma", *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 1990, s. 31-32.

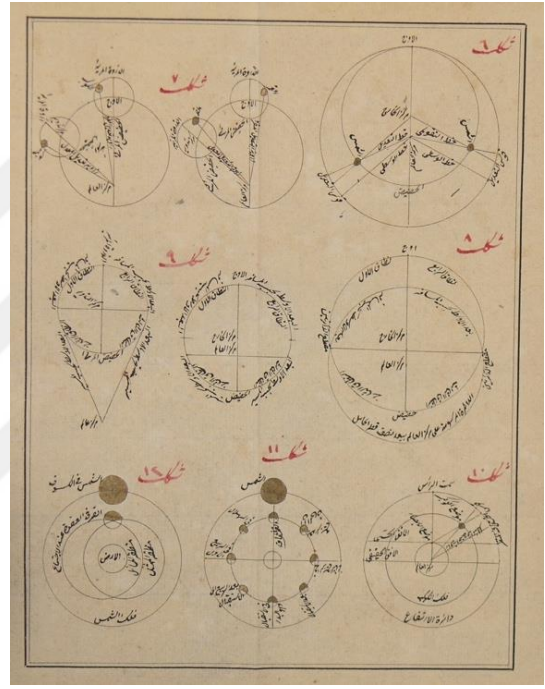
⁴⁷⁴ Seyyid Ali Paşa, *Mir'âtü'l-Âlem (Evrenin Aynası)*, Hazırlayan: Yavuz Unat, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 3.

⁴⁷⁵ Baysal, 2010, s. 210; *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, 1990, C. 1, s. 454-455.

numaralandırmadan -katlama izlerinden anlaşıldığı üzere- normal sayfa boyutundan büyük olarak hazırlanmıştır. Toplamda 4 resim levhasında metin içerisinde gönderme yapılan 22 tane şekil bulunmaktadır. Eserin iki nüshası görülmüş⁴⁷⁶ ve bu levhalardan ilki görülmüş olan her iki nüshada da renklendirilmiştir. (Resim 160) Söz konusu levhalarda Güneş, Ay ve diğer gezegenlerin hareketleri ve astronomi ile ilgili konularda çizilmiş şekiller yer almaktadır. (Resim 161-162-163)

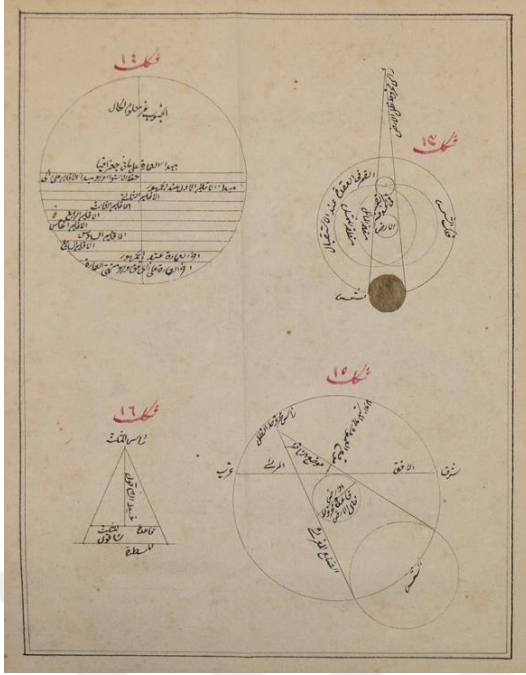

Resim 160: Evrende bulunan küreler ve gezegenlerin küreleri, *Mir'âtü'l-Âlem*, 1239/1824, metin sonu, numarasız.

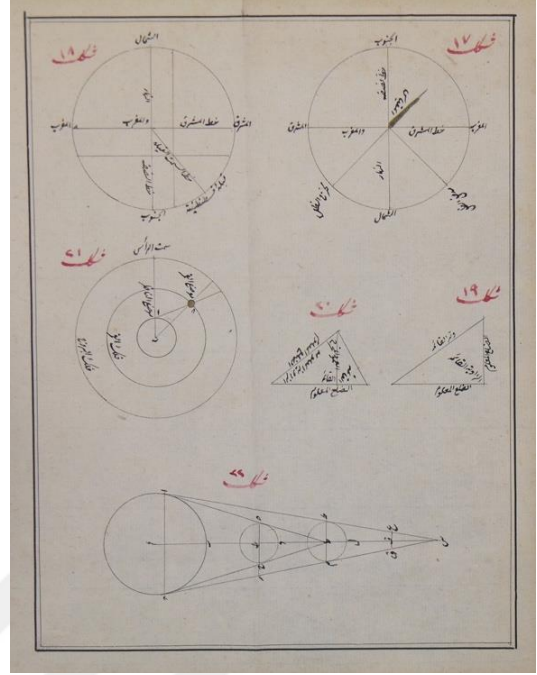

Resim 161: Gezegenlerin hareketlerindeki farklılıklar, *Mir'âtü'l-Âlem*, 1239/1824, metin sonu, numarasız.

⁴⁷⁶ Bu nüshalar Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi ve Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Atatürk Üniv. Kütüphanesi yer numarası: 9496 SÖ 1239, Millet Kütüphanesi yer numarası: 520

Resim 162: Güneş tutulması, yerin şekli ve iklimlere ayrılması, gece-gündüz oluşumu, Meridyen çizgisinin çıkarılması, *Mir'âtü'l-Âlem*, 1239/1824, metin sonu, numarasız.

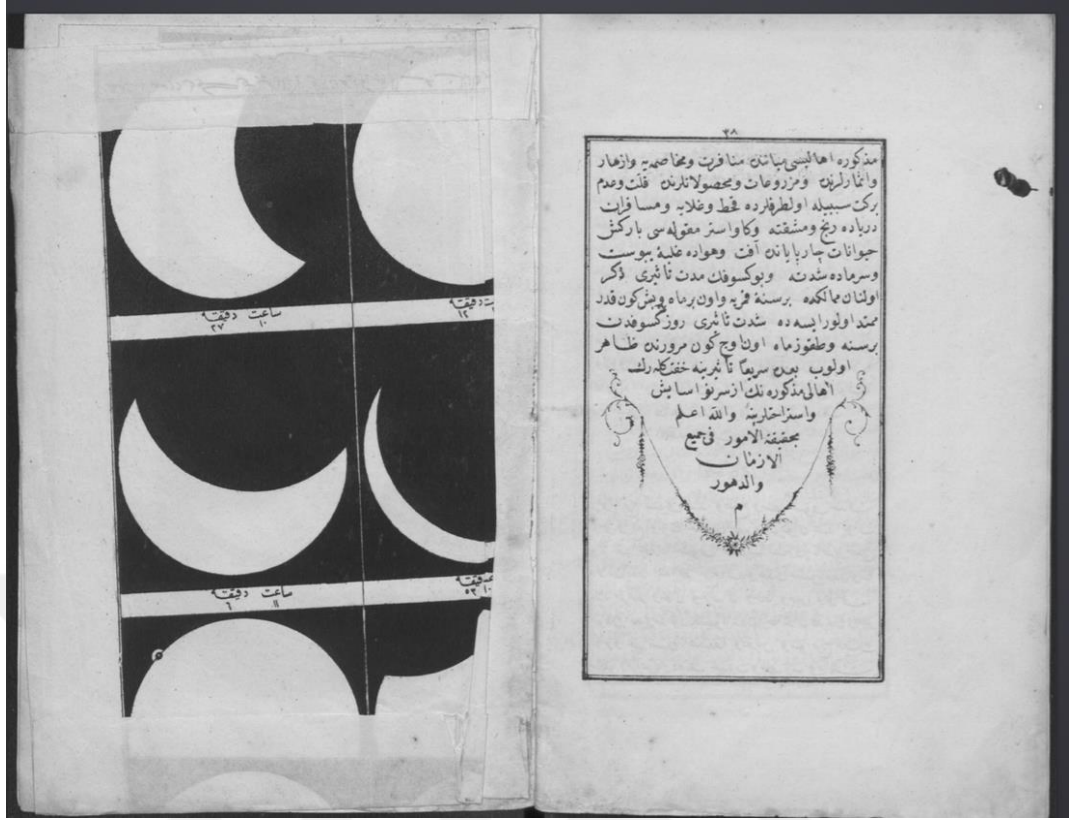
Resim 163: Meridyen çizgisinin çıkarılması, kible yönünün belirlenmesi, üçgen ve açı hesaplaması ve astronomik hesaplamalar, *Mir'âtü'l-Âlem*, 1239/1824, metin sonu, numarasız.

2. Ahkâm-ı Külliye-i Sâl⁴⁷⁷

Ahkâm-ı Külliye-i Sâl 1267/1850 tarihinde 38 sayfa ve bir resim levhası olarak hazırlanmıştır⁴⁷⁸. Eserde; yıldızların, Ay'ın ve Güneş'in mevsimlerdeki durumundan, Ay ve Güneş tutulmalarından bahsedilmektedir. Taş baskı tekniğinde hazırlanan eserin kim tarafından yazıldığı ve basıldığı yer ile ilgili bilgilere ulaşılamamıştır. Kitabın sonunda yer alan resimde ise, siyah zemin üzerine Ay'ın saat ve dakikalara göre aldığı şekiller çizilmiştir. (Resim 164)

⁴⁷⁷ Kütüphane kayıtlarında ve Jale Baysal'ın çalışmasında eser takvimler başlığı altında tanıtılmış olsa bu çalışmada eserin astronomi başlığı altında değerlendirilmesi daha uygun görülmüştür. Bkz.: Baysal, 2010, s. 185.

⁴⁷⁸ Baysal, 2010, s. 185.

Resim 164: Ay'ın saat ve dakikalara göre şekilleri, *Ahkâm-ı Külliye-i Sâl*, 1267/1850, metin sonu, numarasız.

J. SOSYAL KONULU RESİMLİ MATBU KİTAPLAR

1. Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman

Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman isimli kitap Mahmud Raif Efendi (1760/61-1807) tarafından yazılmıştır. Eser Nizam-ı Cedid hareketini ve icraatını yabancılara tanıtmak, girişilen reform faaliyetleri hakkında yabancılardan fikir edinmeleri sağlamak amacıyla devrin geçerli diplomatik dili olan Fransızca olarak kaleme alınmıştır⁴⁷⁹.

Osmanlı'da kitap basma sanatının en parlak örneklerinden kabul edilen eser, Mühendishâne Matbaası'nda 1798 tarihinde 60 sayfa metin ve 36 adet gravür olarak 200 adet basılmıştır. Numaralandırılmadan sayfa aralarına yerleştirilen bu gravürlerin bir kaçı aynı sayfada yer aldığından 27 levha halinde görülmektedir⁴⁸⁰. Bakır levhalara hakk edilerek oluşturulan bu gravürlerin kim tarafından hazırlandığı

⁴⁷⁹ Beydilli-Şahin, 2001, s. 35; Beydilli, 1995, s. 153-154.

⁴⁸⁰ Beydilli, 1995, s. 153-154; Beydilli-Şahin, 2001, s. 36.

bilinmemekte ancak Beydilli gravür ustalarının Frenk ressam Likar gibi Müslüman olmayanlardan oluştuğunun düşünüldüğünü ve bunun yanında çok sayıda Müslüman ressamın emeğinin geçtiğini bildirir⁴⁸¹. Resimlerde gemiler, arabalar, bina resimleri ve talim yapan askerler gibi konular işlenmiştir. (Resim 165-166)

Resim Listesi⁴⁸²:

1. Eski tipte bir balyemez topu, eski tarz arabası ile.
2. Eski tip bir şâhî, yol arabası ile.
3. Tophane veya eski Topçu Meydanı ve topçu ve arabacıların yeni kışlası.
4. Musanna, nev-icâd balyemez ve yol arabasının yandan ve üstten görünüşü.
5. Musanna, nev-icâd şâhî ve nev-ihтира yol arabası.
6. Nev-ihтира sandıklı cephane arabasının yandan ve üstten görünüşü.
7. İstanbul'da eski Baruthane.
8. Azadlu Baruthanesi.
9. Azadlu Baruthanesinin içten görünüşü.
10. Eski tarz humbara havanı, kundağı ve arabası.
11. Yeni humbaracı ve lağımcı kışlası.
12. Yeni tip humbara havanı ve kundağının üstten ve yandan görünüşü.
13. Nev-icâd humbara havanı yol arabasının yandan ve üstten görünüşü.
14. Humbara için nev-icâd cephane arabasının yandan görünüşü.
15. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn.
16. Tersane-i Âmire'den görünüş.
17. Beş burçlu kale planı.
18. Ordugâh.
19. Çifte bağlanmış lağım.
20. Eski tip bir kalyon.
21. Büyük havuz.
22. Mühendis Ahmed tarafından Midilli'de yapılan 70 toplu, 59,5 zirâ' uzunluğundaki bir kalyon.

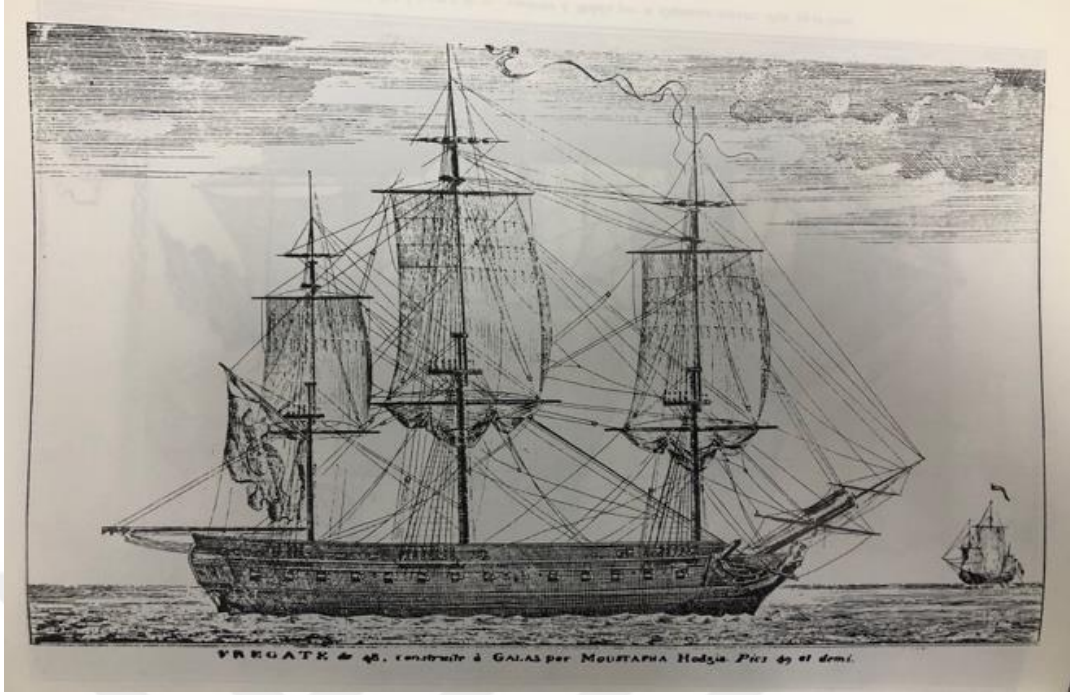
⁴⁸¹ Beydilli, 1995, s. 153-154.

⁴⁸² Resim listesi ve resimler "*Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*" isimli çalışmadan alınmıştır. Beydilli-Şahin, 2001, s. 84-85.

23. Seyyid Mustafa Hoca'nın Kalas'ta yaptığı 48 toplu ve 49,5 zirâ' uzunluğunda bir firkateyn.
24. Mühendis Çavuşoğlu Mustafa'nın Sinop'ta yaptığı 24 toplu, 36,5 zirâ' uzunluğunda bir korvet.
25. İnşa halindeki 70 toplu bir geminin omurga yüksekliğini gösterir planı.
26. Levend Çiftliği ve Bostancı Tüfengçileri Kışlası'ndan görünüş.
27. Bostancı tüfengcilerinin talimi.

Resim 165: Bostancı tüfengcilerinin talimi, *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman*, 1798, sayfa aralığı 54-55.

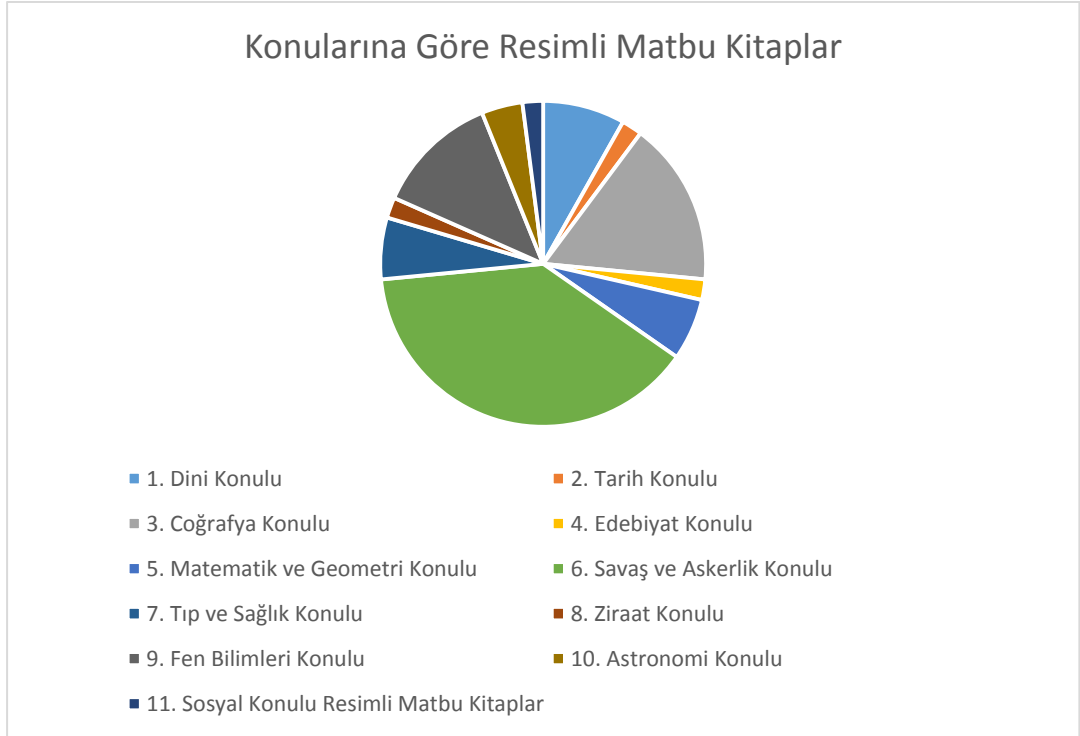
Resim 166: Seyyid Mustafa Hoca'nın Kalas'ta yaptığı 48 toplu ve 49,5 zirâ' uzunluğunda bir firkateyn, *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman*, 1798, sayfa aralığı 50-51.

3. BÖLÜM

MATBU KİTAPLARDA YER ALAN RESİMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

A. RESİMLERİN KONULARI BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

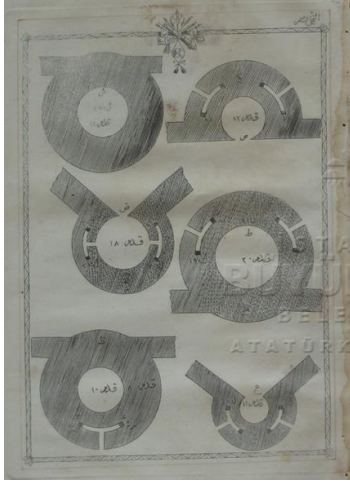
Bu çalışmada ilk Osmanlı matbaasının kurulup eserlerin yayınlanmaya başladığı tarih olan 1729'dan 1850'ye kadar geçen 121 yıllık süre içerisinde yayınlanmış resimli eserler tespit edilmiştir. Toplamda 49 adet kitap, çalışma kapsamında incelenip değerlendirilmiş ve teze dâhil edilmiştir. Söz konusu eserler, konuları bakımından 11 gruba ayrılmıştır. Bunlar; dinî konulu resimli matbu kitaplar, tarih konulu resimli matbu kitaplar, coğrafya konulu resimli matbu kitaplar, edebiyat konulu resimli matbu kitaplar, matematik ve geometri konulu resimli matbu kitaplar, savaş ve askerlik konulu resimli matbu kitaplar, tıp ve sağlık konulu resimli matbu kitaplar, ziraat konulu resimli matbu kitaplar, fen bilimleri konulu resimli matbu kitaplar, astronomi konulu resimli matbu kitaplar ve sosyal konulu resimli matbu kitaplar şeklinde sınıflandırılmışlardır.

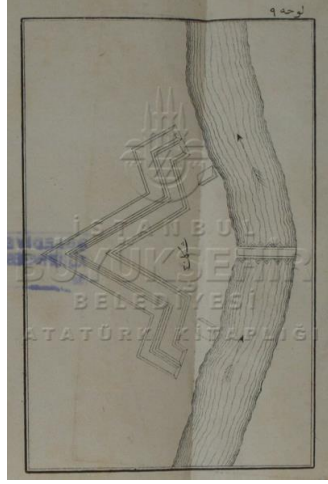
Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere savaş ve askerlik konulu resimli eserler, sayı bakımından diğerlerine oranla oldukça fazladır. Savaş ve askerlik konulu toplamda 19 adet kitap incelenmiştir. 18. yüzyıl Osmanlı Devleti için gerileme dönemi olarak kabul edilir. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı'da görülen gerilemeyi durdurmak için bir takım yenilikler yapılmış ve bunların başında da askerî ıslahatlar yer almıştır⁴⁸³. Bu bağlamda Avrupa'dan askerî alanda uzmanlar getirtilerek bu uzmanlardan orduya eğitim vermesi istenmiştir. Aynı zamanda askerî alanda bu eğitimleri desteklemek için konu ile ilgili pek çok kitap yazılmış ve de Batı dillerinde yazılmış olanlar Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu kitaplar genel olarak asker eğitimi ve savaş teknikleri şeklinde sınıflandırılabilir. Eğitim ihtiyacını karşılamak için yazılmış bu kitaplarda konuları daha anlaşılır kılmak için çok sayıda resim ve şekil kullanılmıştır. Bu resimlerde; ordu düzeni, istihkâm şekilleri, neferin çeşitli durumlardaki pozisyonları, kale muhasarası, lağım kazma teknik ve malzemeleri, top dökümü ve imalatı, gemilerin donanma içindeki durumları, hendek ve siperler, savaş düzenekleri gibi konular görülmektedir.

Savaş ve askerlik konulu eserlerde genellikle şekil ve çizimler kullanılmıştır. Bunlardan resim mahiyeti göstermeyenler giriş bölümünde belirtildiği gibi çalışmaya dâhil edilmemiştir. Çalışma kapsamında değerlendirilen eserlerin resimli sayfalarının önemli bir kısmında ise çoğunlukla teknik çizimler bulunmaktadır. (Resim 167-168-169) Bunların yanında askerî eğitim amaçlı kullanılan bazı kitaplarda askerlerin farklı pozisyonlardaki durumları ile savaş tekniklerinden bahseden eserlerde atlı neferler resmedilmiştir. (Resim 170-171-172)

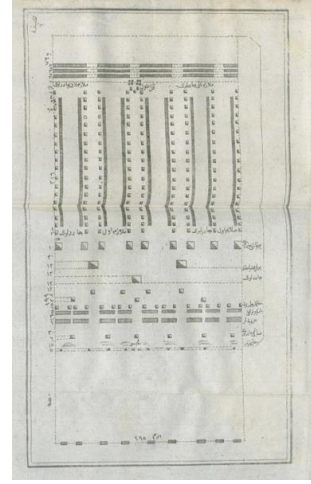
⁴⁸³ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Metin Kunt vd., 2000.

Resim 167: İstihkâm şekilleri, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 10-11.

Resim 168: Teknik çizimler, *Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân*, 1251/1835, metin sonu, levha 9.

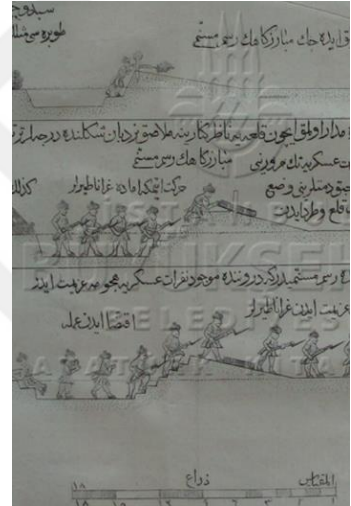
Resim 169: Teknik çizimler, *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ'*, 1243/1827, metin sonu, s. 6.

Resim 170: Süngü davranma hareketi ve askerin ayak hareketleri, *Nefer Ta'limi*, 1248/1832, s. 41.

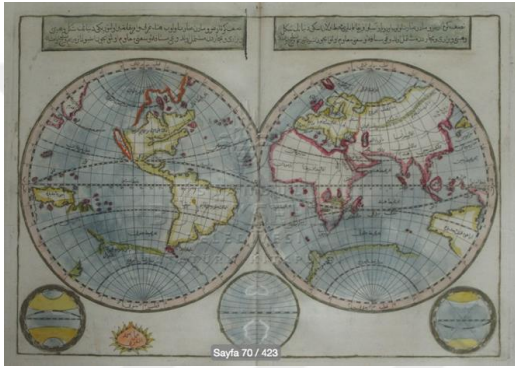
Resim 171: Atlı askerler detayı, *Alay Ta'limi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 14.

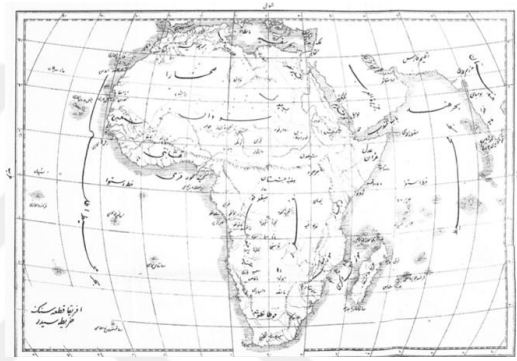
Resim 172: Siperden hücum geçiren askerler detayı, *Fenn-i Muhâsara*, 1209/1794, 8. resim sayfa aralığı 19-20.

Savaş ve askerlik konulu kitapların ardından sayı olarak ikinci sırayı coğrafya konulu resimli matbu kitaplar almaktadır. Çalışma kapsamında coğrafya konulu resimli 8 eser incelenmiştir. Bu eserlerin resimli sayfaları genellikle haritalardan oluşmaktadır. *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, *Muhtasar Coğrafya*, *Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika* ve *Atlas-ı Kebîr* haritaların görüldüğü eserlerdir. (Resim 174-175-176) Bunlara ilaveten içinde çok sayıda resim olan *Kitâb-ı Cihannümâ*'da da haritalar bulunmaktadır. (Resim 173) Bu eser aynı zamanda içerdiği resimlerin çokluğu ve mahiyeti bakımından hem yazıldığı dönemde hem de sonraki dönemlerde dikkatleri

üzerine çekmiştir. Yine coğrafya konulu *el-Medhal fil-Coğrafya* isimli eserin resimlerinde coğrafyanın astronomi ve geometri ile bağlantılı konuları görülürken *Seyâhat-i Amerika* isimli eserin resimlerinde ise Amerika'nın beşeri coğrafya yönüne ağırlık verilmiştir. Bu eser aynı zamanda seyahat kitabı olarak kabul edilebilir. Amerika hakkında yazılmış olan bir diğer eser ise *Târihü'l-Hindî'l-Garbî*'dir. Amerikanın keşfini anlatan bu eser Türk basım tarihinin ilk resimli kitabıdır⁴⁸⁴. Aynı zamanda içinde kitabın konusu doğrultusunda yeni keşfedilen bölgede olduğu tahmin edilen oldukça farklı resimler yer almaktadır. Örneğin; meyvesi kadınlar olan vakvak ağacı, balık adamlar ve bazı hayvan resimleri dikkat çekmektedir. (Resim 177-178)

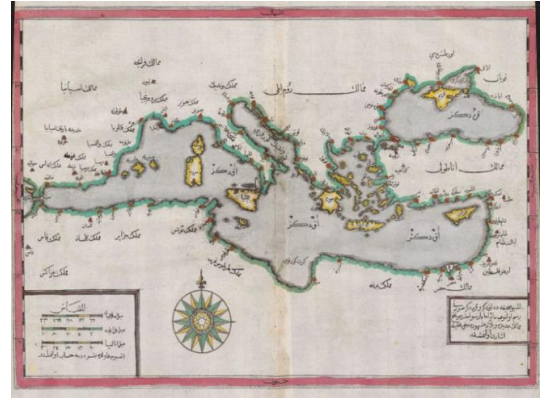
Resim 173: Doğu yarım küresi (Avrupa, Asya, Afrika kıtaları), Batı yarım küresi (Amerika kıtası), *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa Aralığı 71-72.

Resim 174: Afrika kıtası haritası, *Coğrafya-i Kut'a-i Afrika*, 1263/1846-47, metin sonu, numarasız.

Resim 175: Avrupa kıtası haritası, *Muhtasar Coğrafya*, 1257/1841-42, metin sonu, numarasız.

Resim 176: Akdeniz ve Karadeniz Haritası, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, 1141/1729, sayfa aralığı nüshalara göre farklılık göstermektedir.

⁴⁸⁴ Maden, 1985, s. 61-63; Sabev, 2013, s. 192; Ertuğ, 1970, s. 105.

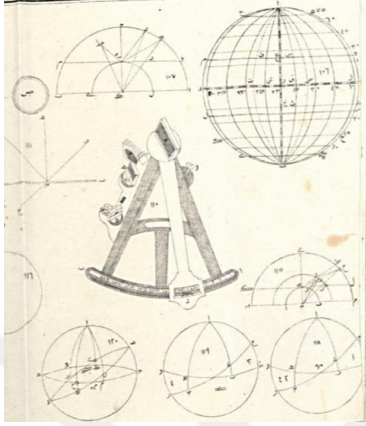
Resim 177: Birkaç hayvan ve ok atan avcı, *Târîhü'l-Hindî'l-Garbî*, 1142/1730, s. 90.

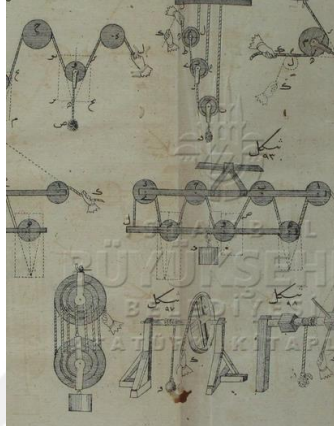
Resim 178: Su kuşları ve dört bacaklı bir kuş, *Târîhü'l-Hindî'l-Garbî*, 1142/1730, s. 56.

Fen bilimleri konulu resimli matbu kitaplara gelindiğinde ise yine 6 eser çalışma kapsamında incelenmiştir. Bu eserlerden *Mecmûa-i Fennî'l-Bahriye* hendese ilmi, hey'et ilmi, med-cezir, pusula, deniz haritaları, denizlerin durumu gibi konuları ve bu konularla ilgili resimleri ihtiva etmektedir. *Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal* ise; denge ilmini anlatmakta ve bu bağlamda eserde geometrik şekiller ve alet resimleri görülmektedir. (Resim 179-180) İbrahim Müteferrika tarafından hazırlanıp basılmış olan *Füyûzât-ı Mıknatısiyye* ise pusulanın yararlarından bahsetmekte ve de eserde bir sayfa pusula resmi bulunmaktadır. *Usûl-i Kimya* isimli eser de fen bilimleri konulu eserler bölümünde ele alınmış olup kimya konularını içermekte ve kitapta geçen maddelerin elde ediliş yöntemlerini gösteren laboratuvar resimleri yer almaktadır. *Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ* ise mühendis ve muvakkitlerin kullandığı yükseklik ve mesafe ölçme aletlerinin kullanımı hakkında bilgiler vermekle birlikte; eserde bu aletlerin resimleri görülmektedir. (Resim 181) Fen bilimleri konulu eserler arasında *Mesâil-i Hikmet* adında bir de fizik kitabı bulunmaktadır. Ders kitabı olarak hazırlanan bu eserde fizik konularını daha anlaşılır kılmak amaçlı kitap sonuna Mizanü'l hava, Mizanü'l hararet, Muhayyeletü'l hava, emniyet kandili, pusula, mizanı miyah, pirizma, husuf ve kûsuf, layd, tulumba, galvanizma bataryası, kantar, makara, çarklar gibi aletlerin resimleri ilave edilmiştir.

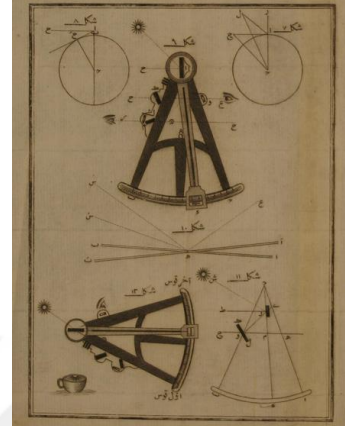
Fen bilimleri konulu matbu kitapların resimlerine bakıldığında resimlerin tamamının teknik amaçlı olduğu görülmektedir. Kitabı okuyan için konuların daha anlaşılır hale gelmesi amacıyla alet ve şekil çizimleri ağırlıklı olarak yer alırken zaman zaman el ve göz resimleri görülebilmektedir.

Resim 179: Gök bilimi ile ilgili şekillerden detay, *Mecmûa-i Fenni'l-Bahriye*, 1254/1838, metin sonu, levha 4.

Resim 180: Ağırlık kaldırma ile ilgili şekil ve çizimlerden detay, *Usûl-i Fenn-i Muvâzene fi Cerri'l-Eskal*, 1249/1834, metin sonu, s. 7.

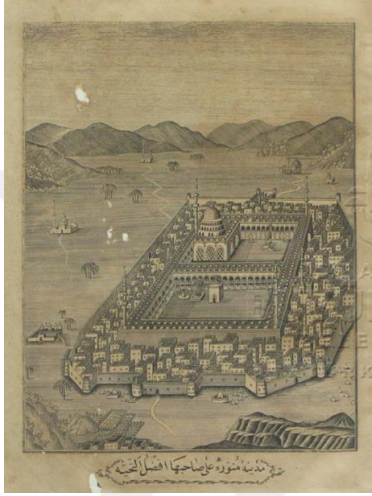
Resim 181: Yükseklik ve mesafe ölçme ile ilgili alet resimleri ve şekiller *Aksû'l-Merâyâ fi Ahzi'z-Zevâyâ*, 1250/1835, metin sonu, numarasız.

Çalışma kapsamında dinî konulu olarak dört adet resimli eser incelenmiştir. Dinî konulu kitapların matbaanın kurulduğu tarihte basılmasına izin verilmediği için, ele alınan bu eserlerin tamamı 1803⁴⁸⁵ tarihinden sonra yayınlanmışlardır. Söz konusu kitaplardan *Delâilü'l-Hayrât* ve *Nebzetü'l-Menâsik*'te Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî resimleri görülmektedir. *Delâilü'l-Hayrât* isimli eserin resimlerindeki Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî aynı kitabın yazma nüshalarında bulunan minyatürlerin birer taklidi görünümündedir. Aynı zamanda bu mabetler şehir içinde perspektif kullanılarak tasvir edilmişlerdir. (Resim 182) *Nebzetü'l-Menâsik*'te ise Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî şehir içinde gösterilmeden düz bir zemin üzerinde perspektifsiz olarak görülmektedir. (Resim 183) Dinî konulu diğer kitaplar olan *Mârifetnâme*⁴⁸⁶ ve *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye* isimli eserlerde cennet tasvirleri dikkat çekmektedir. Ancak bu iki eserin

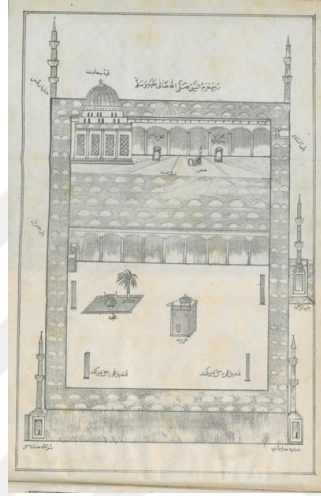
⁴⁸⁵ Basılmış ilk dinî konulu kitap 1803 tarihinde yayınlanan Birgivi'nin akaid kitabı, *Risâle-i Birgivi*'dir. Bu tarihten sonra dinî konulu kitapların basımı diğer kitaplara oranla hızlı bir artış göstermiştir. Bkz.: Baysal, 2010, s. 52.

⁴⁸⁶ *Mârifetnâme*'de çoğunlukla astronomi ve coğrafya konulu resim ve çizimlerin olduğu görülmektedir. Ancak en dikkat çekici resimler şematize edilmiş cennet ve cehennem betimlemeleridir

resimlerinde konuları ele alış yöntemi farklılık gösterir. *Mârifetnâme*'de cennet tasvirleri şematize olarak ele alınmış olup resimlerde konular sembolik olarak anlatılmaktadır. *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye* isimli eserde ise sayfanın tamamını kaplayacak şekilde hazırlanmış Tuba Ağacı'nın ön planda olduğu cennet betimlemesi görülmektedir. (Resim 184) Bu iki eserde söz konusu cennet resimlerinin dışında başka resimler de bulunmaktadır. Ancak konu bakımından en bahse değer resimler cennet tasvirleri olarak görülmüştür.

Resim 182: Medine Şehri, *Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât*, 1255/1839, sayfa aralığı 292-293.

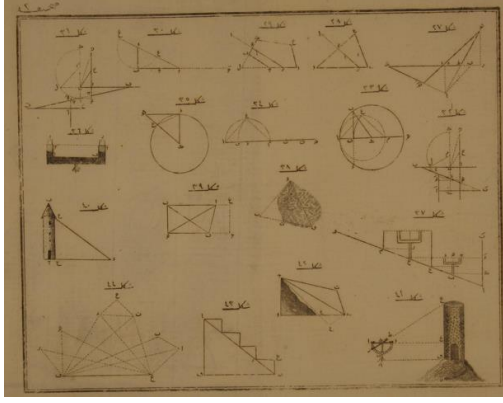

Resim 183: Mescid-i Nebevî, *Nebzetü'l-Menâsik*, 1263/1847, numarasız son sayfa.

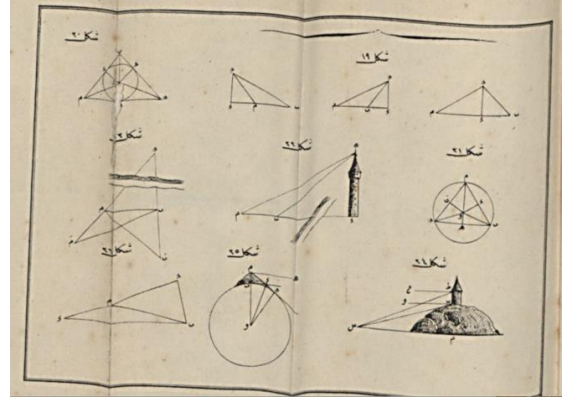

Resim 184: Cennet, *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1262/1846, s. 17.

Matematik ve geometri konulu üç adet eser resimli olarak ele alınıp çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu eserler *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, *Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye* ve *Telhîsü'l-Eşkâl*'dir. *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye* dört ciltlik bir eser olup daha çok ilk iki cildi matematik ve geometri konularını kapsamaktadır. (Resim 185) Üçüncü ve dördüncü cildi genellikle fen bilimleri konularını içermektedir. Resim mahiyetinde olan sayfalar ise bu son iki ciltte toplanmıştır. Birinci ve ikinci ciltte çoğunlukla geometrik şekiller yer almaktadır. *Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye* ve *Telhîsü'l-Eşkâl* isimli eserlerde de buna benzer olarak şekil ve teknik çizimlerin ön planda olduğu görülmektedir. (Resim 186)

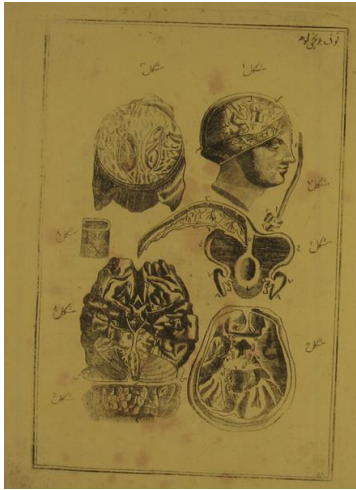

Resim 185: Geometrik şekiller, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1247/1831, C. II, metin sonu, s. 2.

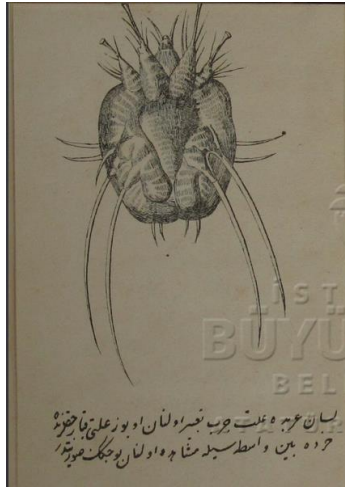

Resim 186: Geometrik şekiller, *Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye*, 1264/1848, metin sonu, numarasız.

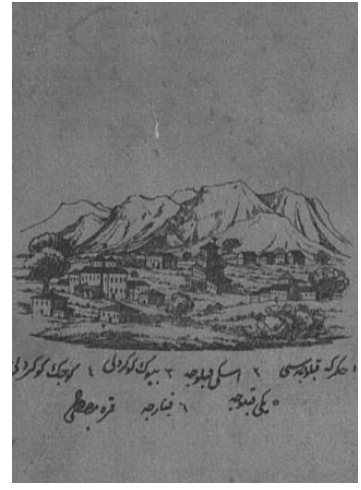
Tıp ve sağlık konulu resimli matbu kitaplar başlığı altında yine üç adet eser bulunmaktadır. Bunlar *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân*, *Frengî Risâlesi* ve *Kaplıca Risâlesi*'dir. *Frengî Risâlesi*'nde bu hastalığa yakalanmış insanların ve atların vücutlarındaki virüslerin mikroskopla görünüşü resmedilmiştir. (Resim 188) *Kaplıca Risâlesi*'nde Bursa ve civarının görüldüğü iki adet manzara resmi ile bir de Bursa haritası yer almaktadır. (Resim 189) *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân* isimli eser ise bu üç kitap arasında en dikkat çekenidir. Söz konusu eser bir anatomi kitabı olup konu ile alakalı 56 adet resim ihtiva etmektedir. Resimler insan anatomisi hakkında oldukça detaylı bir şekilde çizilmiştir. (Resim 187)

Resim 187: Beyin, sinüs ve kafa kılları, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 47. levha.

Resim 188: Uyuz hastalığında mikroskopla görülen böcekler (mikroskopik canlılar), *Frengî Risâlesi*, 1262/1845-46, metin sonu, numarasız.

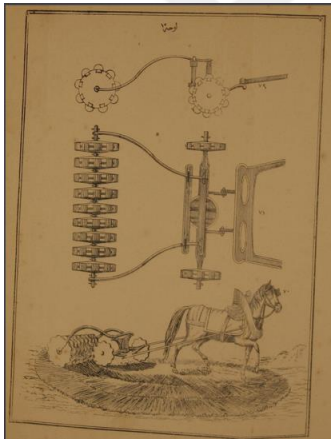

Resim 189: Bursa'da bulunan kaplıcaların yerleri, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

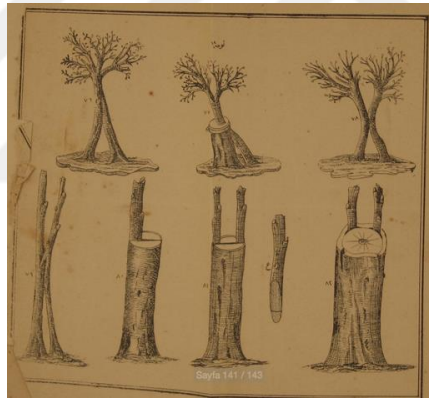
Çalışma kapsamında tarih konulu 1 adet resimli matbu kitap yer almaktadır. İran tarihini konu alan *Târîh-i Îrân* isimli bu eserde yedi gezegenin farklı yaratılışlarda olan canlılar şeklinde temsili olarak resmedildiği görülmektedir.

Mir'âtü'l-Âlem ve *Ahkâm-ı Külliye-i Sâl* isimli eserler de Astronomi konulu resimli matbu kitaplar başlığı altında ele alınan kitaplardır. *Ahkâm-ı Külliye-i Sâl*'de Ay'ın saat ve dakikalara göre aldığı şekiller tek sayfa olarak görülürken *Mir'âtü'l-Âlem*'de Güneş, Ay ve diğer gezegenlerin hareketleri ve astronomi ile ilgili konularda çizilmiş şekiller bulunmaktadır.

Çalışmada ziraat konulu olarak resimli bir eser yer almaktadır. *Beyt-i Dihkânî* isimli eserin iki cildi basılmış olup eserin birinci cildi tarım konularını, ikinci cildi hayvancılık hakkında bilgileri içermektedir. Resim bakımından oldukça zengin olan eserde resimler de konulara paralellik gösterir. Birinci ciltte 20, ikinci ciltte 18 levha bulunmaktadır⁴⁸⁷. (Resim 190-191-192)

Resim 190: Hububatı başaklardan çıkaran ve başakları da hayvanların yiyebileceği saman haline getiren alet, *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. I, metin sonu, levha 15.

Resim 191: Ağaç aşılama usulleri, *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. I, metin sonu, levha 18.

Resim 192: Kelebek, ağustos böceği, salyangoz, *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. II, metin sonu, levha 17.

Çalışma kapsamına giren yıllar arasında edebiyat konulu özellikle de divan türünde oldukça fazla eser basılmıştır. Ancak *Nevhatü'l-Uşşâk* isimli eser edebiyat konulu resimli matbu kitaplar kategorisinde yer alan tek eserdir. Kitapta mahalle mektebi hocası olan Dai'nin öğrencisine âşık olması ve bunun akabinde çocuğun

⁴⁸⁷ Özaydın, 1990, s. 85; Baysal, 2010, s. 214.

ölümüne kadar geçen sürede yaşanan olaylar, nasihatler eşliğinde anlatılmıştır⁴⁸⁸. Eserde hoca ve öğrencinin aşkını konu alan dört resim görülmektedir.

Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman isimli eser, çalışmamızda sosyal konulu olarak ele alınan bu konudaki resimli tek örnektir. Nizam-ı Cedid hareketini ve icraatını yabancılara tanıtmak maksadıyla yazılmış eserde 36 gravür 27 levha halinde yer almaktadır.

Resimli eserlere genel olarak bakıldığında birbiri ile benzer konuların işlendiği eserlerde aynı kalıplar kullanılarak basım yapıldığı görülmektedir. Örneğin *Kitâb-ı Cihannümâ*'da bulunan harita ve şekiller daha önce basımı yapılmış olan *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr* ve *Füyuzât-ı Mıknatısıyye*'de de görülmektedir. Şöyle ki; *Kitâb-ı Cihannümâ*'dan iki yıl önce basılmış olan *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*'nin Batlamyus nazariyesine göre çizilmiş gökyüzü modeli -hiç değiştirilmeden-, doğu ve batı yarım küre haritası -alta üç adet dairevi şekil eklenerek- ve dünya haritası -ikisi üstte beşi altta olmak üzere 7 küçük dairevi şekil eklenerek- yazıları aynı kalmak suretiyle *Cihannümâ* baskısına eklenmiştir. Yine *Cihannümâ*'dan üç yıl önce baskısı yapılmış olan *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr* adlı eserde var olan Akdeniz ve Karadeniz haritası, Venedik Körfezi haritası ve Akdeniz adaları haritası hiç değiştirilmeden *Cihannümâ*'ya ilave edilmiştir. Aynı şekilde *Kitâb-ı Cihannümâ*'dan önce 1732'de baskıdan çıkan *Füyuzât-ı Mıknatısıyye* adlı eserde görülen pusula resmi de üzerine bazı yazı ilaveleri ile söz konusu esere alınmıştır. Aynı resim, harita ya da şekillerin birden fazla eserde görülmesi, baskı için hazırlanmış kalıpların sonradan lazım olur düşüncesi ile muhafaza edildiği ya da sonradan basılacak kitapların daha o zamanda tasarlandığı izlenimini vermektedir.

Resimli matbu kitapların konu dağılımına genel olarak bakıldığında büyük çoğunluğun askerlik ve savaş konulu olduğu ve onu sayıca coğrafya ile fen bilimleri konulu kitapların takip ettiği görülmektedir. Bu da kitapların hazırlanma aşamasında ihtiyaçların belirleyici olduğunu özellikle de eğitim ve bilim alanlarında bu gerekliliğin ön plana çıktığını göstermektedir.

⁴⁸⁸ Yeniterzi, 2007, s. 459-460.

B. RESİMLERİN TEKNİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı'da matbaanın kurulması ile birlikte ilk eserler basılmaya başlanmış ve bu eserlerde resim, harita ve şekiller yer almıştır. Bunu takip eden süreçte yayınlanan eserlerde zaman zaman farklı mahiyette yine resim, şekil ve haritalar görülmektedir. Çalışma kapsamında incelenen eserlerde yer alan resimler, teknikleri bakımından değerlendirilmişler ve bu bağlamda resimler baskı tekniği, sayfa düzenekleri ve renklendirme usulleri açısından ele alınmışlardır.

Eserlerin resimlerinin hangi teknikle basıldığını doğrudan anlamak pek mümkün değildir. Ancak baskı tekniği olarak resimlerin iki şekilde oluşturulduğu düşünülmektedir. Söz konusu yöntemlerinden birisinde gravür tekniğinde ahşap ya da metal kalıplar oyularak⁴⁸⁹ resim oluşturulmuş ve bu resimler kâğıda aktarılmıştır. Diğer teknik ise taş baskı yöntemidir ki bu da hem yazıyı hem de resmi kâğıda aktarmanın yollarından biridir⁴⁹⁰. Taş baskı ve gravür şeklinde hazırlanıp basılan resimler arasında bariz bir fark tespit edilememiştir. Bu nedenle resimlerin hangi teknikle basıldığı tam olarak anlaşılamadığı için eserin tamamına bakılmış ve taş baskı mı yoksa harf dizim yöntemi ile mi basılmış olduğu ayrımı yapılmıştır. Ayrıca sadece taş baskı yapan matbaaların olduğu bilinmekte ve eserlerin sonunda taş baskı matbaalarında basılmış olduğu bilgisi verilmektedir. Buradan yola çıkarak taş baskı eserlerde bulunan resimlerin taş baskı yöntemiyle -ki taş baskı yöntemi baskı resim hazırlamaya oldukça elverişlidir- basıldığı; diğerlerinin ise gravür tekniğinde hazırlandığı çıkarımına varılabilmektedir. Bunların yanında eserlerin sonunda basım bilgisi verilirken az da olsa resimler hakkında bilgiler de verildiği görülmektedir.

Taş baskı su ve yağın karışmaz özelliğinden faydalanılarak gerçekleştirilen düz baskı yöntemidir. Kireç taşı üzerine yağlı mürekkeple çizilmiş şekil ve yazılar, suyun itme gücü kullanılarak kâğıda aktarılmaktadır⁴⁹¹. Osmanlı Türkçesinde harfler birbirine birleşik olarak yazıldığı için harflerin tek tek dizilmesiyle yapılan baskı tekniğinin zorlukları olmuştur. Taş baskı yöntemi ise birleşik harflerin kullanıldığı

⁴⁸⁹ Çelik, 2000, s. 9.

⁴⁹⁰ Atar, 1995, s. 88-89. Taş baskı matbaa Osmanlı'da 1831 tarihinde kurulmuştur. Dolayısıyla 1831 tarihinden sonra basılmış eserlerin resimleri hakkında taş baskı olup olmadıkları düşünülebilmektedir.

⁴⁹¹ Atar, 1995, s. 7-8; Griffiths, 1996, s. 100-101; Çelik, 2000, s. 15.

Osmanlı Türkçesi için oldukça elverişli görünmüştür⁴⁹². Ayrıca taş baskıda resimlere yazı eklemek çok daha kolay yapılabilmektedir. Bu yöntemle taş kalıplara hem yazılar hem de resimler kolaylıkla nakşedilip kâğıda aktarılmıştır.

Taş baskı tekniği ilk olarak 1796 yılında Alois Senefelder (1771-1834) tarafından Almanya’da bulunmuştur⁴⁹³. Türkiye’de ise ilk litografi/taş baskı atölyesi 1831 yılında Fransız Jacques Cayol ve Henri Cayol tarafından araç gereci Fransa’dan getirilerek Harbiye Nezâreti’nde⁴⁹⁴ kurulmuştur⁴⁹⁵. Harbiye Nezâreti’nde kurulan bu matbaada ilk basılan kitaplar askerî eğitim amaçlı olmuştur.

Taş Baskı Tekniği İle Basılan Kitaplar⁴⁹⁶:

Sıra	Eser adı	Yayın tarihi
1	Delâilü’l-Hayrât	1264/1847
2	Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâtı’l-Ahmediyye	1262/1846 ve 1265/1849
3	Nebzetü’l-Menâsik	1263/1847
4	Târîh-i İrân	1847
5	Muhtasar Coğrafya	1257/1841-42
6	Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika	1263/1846-47
7	Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye	1264/1848
8	Nefer Ta’lîmi	1248/1832 ve 1254/1838-39
9	Nuhbetü’t-Ta’lîm	1247/1831
10	Top Bölüğü Ta’lîmi	1252/1836
11	Avcı Ta’lîmi	1849 ve 1266/1850
12	Kılavuz Ta’lîmi	1248/1832-33
13	Ameliyât-ı Muhâsara	1265/1849
14	Frengî Risâlesi	1262/1845-46
15	Kaplıca Risâlesi	1265/1848-49
16	Ahkâm-ı Külliye-i Sâl	1267/1850

Tablodaki eserlerin resimlerinin taş baskı olup olmadığı tam olarak bilinemese de taş baskı yönteminin resim hazırlamaya sağladığı kolaylık düşünüldüğünde resimlerin de taş baskı olduğu kanaati ağır basmaktadır. (Resim 193-194-195-196-197-198) Ancak tabloda yer alan *Nebzetü’l-Menâsik* isimli eserin

⁴⁹² Gül Derman, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikâyeleri*, Ankara, s. 3.

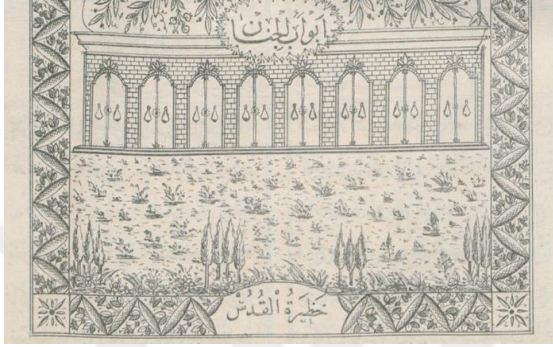
⁴⁹³ Gerçek, 2001, s. 8; Atar, 1995, s. 70.

⁴⁹⁴ Bu bina günümüzde İstanbul Üniversitesi’nin merkez binası olarak kullanılmaktadır. Bkz.: Abdülkadir Özcan, “Harbiye Nezâreti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, C. 16, s. 119-120.

⁴⁹⁵ Gerçek, 2001, s. 10-12; Atar, 1995, s. 88; Bayav, 2013, s. 37.

⁴⁹⁶ Tabloda yer alan eserlerin büyük çoğunluğunda taş baskı tekniği ile basıldığı ya da taş baskı için kurulan matbaalarda basıldığı bilgisi verilmiştir. Bu bilginin verilmediği bazı eserler ise tarafımızca incelenerek taş baskı olduğuna kanaat getirilmiştir.

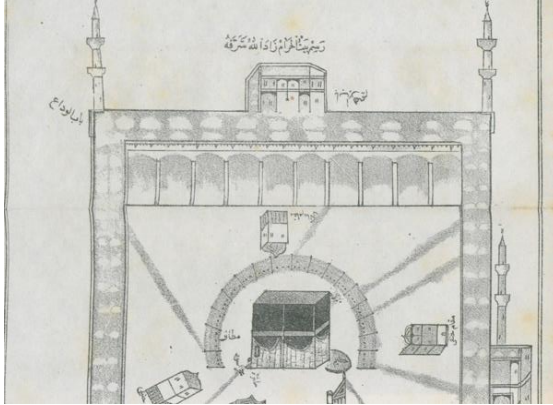
son sayfasında “... Hüseyin İlhamî’nin kitabetiyle Menâsik-i Hacc-ı Şerîf’in taş destgâhında tab ve temsîli hitâm-pezîr oldu.” notu bulunmaktadır. Bu da eserin resimleri dâhil tamamının taş baskı tekniğinde basılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca tabloda görüleceği üzere taş baskı eserler Osmanlı’da taş baskı matbaanın kuruluşu olan 1831 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlamış ve böylece bu tarihten önce taş baskı resimden söz etmek pek mümkün görünmemektedir.

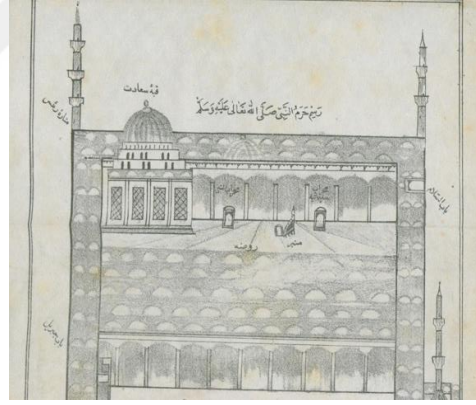
Resim 193: Cennet resminden detay, *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1262/1846, s. 17.

Resim 194: Hatime sayfasından detay, *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye*, 1262/1846, son sayfa.

Resim 195: Mescid-i Harâm resminden detay, *Nebzetü'l-Menâsik*, 1263/1847, sayfa aralığı 60-61.

Resim 196: Mescid-i Nebevî resminden detay, *Nebzetü'l-Menâsik*, 1263/1847, son sayfa.

Resim 197: Medine şehri resminden detay, *Delâilü'l-Hayrât*, 1264/1847, s. 24-25.

Resim 198: Eserin başında yer alan insan figürü, *Avcı Ta'limi*, 1266/1850.

Baskı resim hazırlamanın bir diğer yöntemi olan gravür tekniği; ahşap ya da metal kalıplara oyma/kazıma yoluyla oluşturulan resimlerin kâğıda aktarılması işidir⁴⁹⁷. Bu teknikte, baskı yapılacak görüntü, levha üzerine çeşitli teknikler kullanılarak uygulanır ve levha kalıp halini alır. Bu aşamadan sonra kalıbın yüzeyine mürekkep sıvanır ve çukur alanlara boya yedirilir. Sonra kalıbın yüzeyindeki boya temizlenerek sadece çukur alanlarda boya kalması sağlanır. Son olarak baskı sonucu kalıp üzerindeki çukur alanlar kâğıda aktarılır ve görüntü elde edilir⁴⁹⁸.

Resim 199: Bakır levhaların hazırlanması ve gravürlerin çizimi⁴⁹⁹.

⁴⁹⁷ Necla Arslan Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 12.

⁴⁹⁸ Çelik, 2000, s. 11.

⁴⁹⁹ Denis Diderot, *A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry*, Edited with Introduction and Notes by Charles Coulston Gillispie, In Two Volumes, Dover Publications Inc., New York, 1959. Plate: 379-380.

Resim 200: Bakır levhaların hazırlanması ve gravürlerin çizimi⁵⁰⁰.

Resim basma tekniği olarak gravürün tarihi çok eskilere dayanmaktadır⁵⁰¹. Kâğıdın bulunmasıyla birlikte yapılmaya başlandığı düşünülse de tam bir tarih vermek zordur. Ancak 15. yüzyılda Avrupa'nın bazı ülkelerinde baskı resim yapıldığı bilinmektedir⁵⁰². Bu sanatın en büyük ustalarından birisi Albrecht Dürer (1471-1528)'dir⁵⁰³. Osmanlı'da ise gravür, matbaadan önce harita basımı için kullanılmış olmakla birlikte⁵⁰⁴ kitap resmi olarak Müteferrika Matbaası'nda kendini göstermiştir.

İbrahim Müteferrika tarafından basılan *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr, Târîhü'l-Hindî'l-Garbî, Kitâb-ı Cihannümâ* ve *Füyûzât-ı Mıknatısıyye* Osmanlı'da gravürün kitap resmi olarak kullanıldığı ilk örneklerdir. (Resim 201-202-203-204) Bu kitaplarda bulunan resimlerin tahta/şimşir ve bakır kalıplar kullanılarak oluşturulduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.

⁵⁰⁰ Diderot, 195,. Plate: 379-380.

⁵⁰¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Bayav, 2013, s. 5-9.

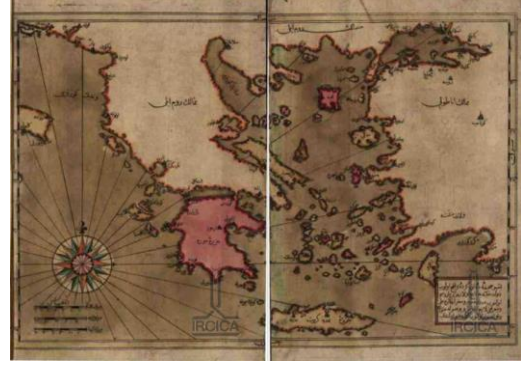
⁵⁰² Bayav, 2013, s. 9.

⁵⁰³ Griffiths, 1996, s. 39-42; Sevin, 2006, s. 12; Bayav, 2013, s.14.

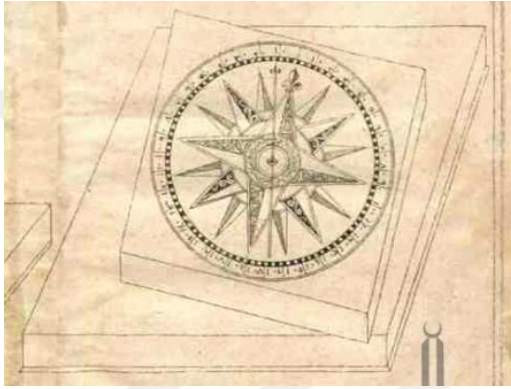
⁵⁰⁴ Bayav, 2013, s. 36; Unat, 1999, s. 627-654.

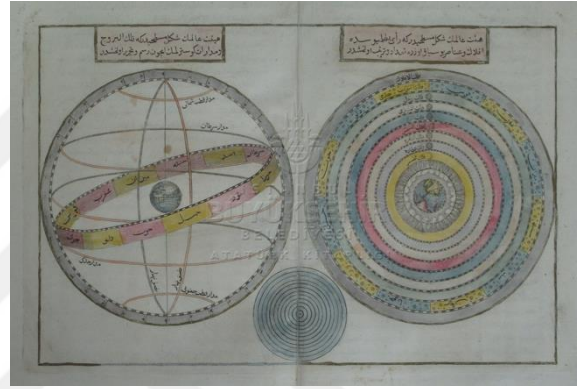
Resim 201: Tapirler resminden detay, *Târihü'l-Hindî'l-Garbî*, 1142/1730, s. 47.

Resim 202: Akdeniz Adaları haritası, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfârî'l-Bihâr*, 1141/1729, sayfa aralığı nüshalara göre farklılık göstermektedir.

Resim 203: Pusula ve İstanbul'da pusula iğnesinin batıya sapması resminden detay, *Füyûzât-ı Mîknatîsiyye*, 1144/1732, metin sonu, numarasız.

Resim 204: Batlamyus'a ait kâinatın yer merkezli modeli ve sekizinci gök feleği, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 21-22.

Çalışma kapsamında ele alınan eserlere genel olarak bakıldığında, otuz üç tane eserin klasik matbaa/harf dizim yöntemi ile basıldığı görülmektedir. Bu eserlerde yer alan resimlerin ise gravür tekniğinde basıldığı düşünülmektedir. Ayrıca taş baskı matbaanın Osmanlı'ya geliş tarihi olan 1831'den önce basılmış olan kitap resimlerinin de gravür tekniğinde basıldığı kanaati ağır basmaktadır. İlaveten Mühendishâne Matbaası için hazırlanan 1215/1800 tarihli matbaa nizamnamesinde “bakır sahifelere hakk edilecek şekil, harita ve resimler”den bahsedilmekte⁵⁰⁵ ve böylece bu matbaada basılmış olan *Telhîsü'l-Eşkâl* ve bu matbaanın taşınmış hali olan Üsküdar Matbaası'nda basılan *Mir'âtü'l-Âlem* isimli eserlerdeki resim ve şekillerin bakır levhalara kazındığı anlaşılmaktadır. Mühendishâne Matbaası'nda basılmış olan *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman* ve Üsküdar Matbaası'ndan basılmış olan *Atlas-ı Kebîr* isimli eserlerle ilgili kayıtlarda

⁵⁰⁵ Beydilli, 1995, s. 126,427.

gravürlerinin bakır levhalara hakk edildiği bilgisi bulunmaktadır⁵⁰⁶. *Fenn-i Lağım* ve *Fenn-i Muhâsara* isimli eserlerin resimlerinin de kaynaklarda bakır levhalara kazınarak yapıldığı bilgisi verilmektedir⁵⁰⁷. *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân* isimli anatomi kitabı da giriş kısmında resimlerinin bakır levhalara gravür şeklinde yapıldığı bilgisini içermektedir.

Klasik Matbaa/Harf Dizim Yöntemi İle Basılan, Dolayısıyla Resimlerinin De Gravür Tekniğinde Hazırlanmış Düşünülen Kitaplar:

Sıra	Eser adı	Yayın tarihi
1	Delâilü'l-Hayrât Şerhi ⁵⁰⁸	1254/1838 ve 1255/1839
2	Mârifetnâme	1251/1835 ve 1255/1839
3	Târîhü'l-Hindî'l-Garbî	1142/1730
4	Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr	1141/1729
5	Kitab-ı Cihannümâ	1145/1732
6	El-Medhal fil-Coğrafya	1247/1831 ve 1266/1850
7	Seyâhat-i Amerika	1262/1846
8	Atlas-ı Kebîr	1218/1803-04
9	Nevhatü'l-Uşşâk	1261/1845
10	Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye	1247-1250 /1831-1834 ve 1257-1261/1841-1845
11	Telhîsü'l-Eşkâl	1215/1801 ve 1239/1824
12	Fenn-i Lağım	1208/1793
13	Fenn-i Muhâsara	1209/1794
14	Alay Ta'îmi	1252/1836
15	Ta'îmnâme-i Piyâdegân	1245/1829-30
16	Lağımcı Manevrası	1249/1833
17	Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân	1251/1835
18	Kanunnâme-i Seferiye	1266/1849
19	Usûl-i İstihkâm-ı Kılâ'	1259/1843
20	Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ'	1243/1827
21	Usûl-i İstihkâmât	1250/1834
22	Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfi Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ	1242/1826
23	Usûlü's-Siyâga	1247/1831
24	Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân	1235/1820
25	Beyt-i Dihkânî	1264/1848
26	Mecmûa-i Fenni'l-Bahriye	1254/1838

⁵⁰⁶ Beydilli, 1995, s. 153-154,169-170.

⁵⁰⁷ İhsanoğlu vd., 2004, s. 46; Beydilli, 1995, s. 182-183.

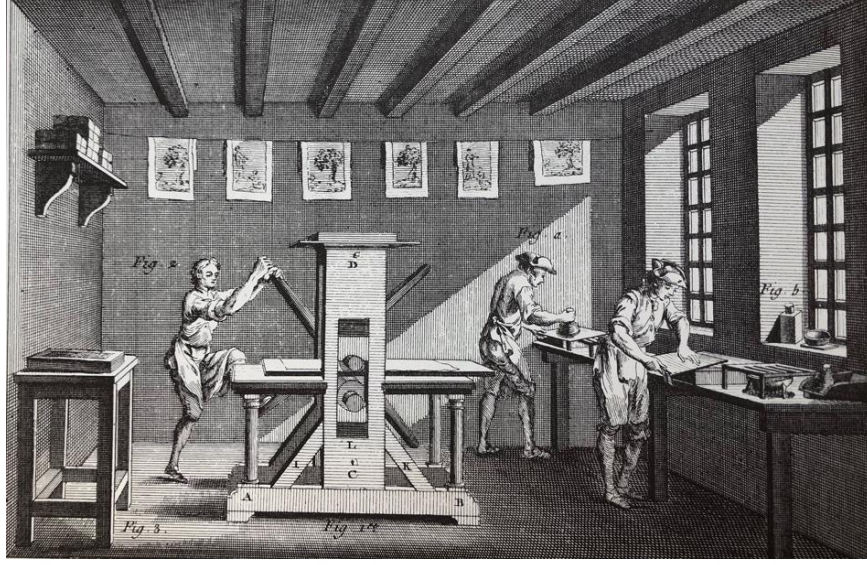
⁵⁰⁸ *Delâilü'l-Hayrât* isimli eser 1264/1847 tarihinde taş baskı olarak basılmış ancak eserin Türkçe şerhi olan *Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât* klasik matbaa yönteminde basılmıştır.

27	Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal	1249/1834
28	Füyûzât-ı Mıknatısıyye	1144/1732
29	Usûl-i Kimya	1264/1848
30	Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ	1250/1835
31	Mesâil-i Hikmet	1265/1849
32	Mir'âtü'l-Âlem	1239/1824
33	Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman	1798

Çalışma kapsamına giren tarihler arasında Mısır Bulak Matbaası da klasik matbaa/harf dizim yöntemi ile basım yapmakta idi. Fakat Turgut Kut, Bulak Matbaası'nda basılan kitaplar için gerekli şekil, sembol, plan, harita ve özel işaretleri hazırlayıp basacak yardımcı bir taş baskısı matbaanın kurulduğu bilgisini vermektedir⁵⁰⁹. Ancak bu taş baskı yapan matbaanın ne zaman kurulduğu ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buradan yola çıkarak Bulak Matbaası'nda basıldığı bilinen *Mârifetnâme*, *Seyâhat-i Amerika*, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*'nin 1257-1261/1841-1845 tarihli baskısı, *Telhîsü'l-Eşkâl'in* 1239/1824 tarihli baskısı, *Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân*, *Kanunnâme-i Seferiye*, *Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfi Sefâyîn-i Donanma* ve *Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ*, *Mecmûa-i Fenni'l-Bahriye* ve *Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal* isimli eserlerde bulunan resimlerin gravür şeklinde mi yoksa sözü edilen taş baskı matbaada taş baskı tekniği ile mi basıldığı hakkında bir fikir edinilememektedir.

Çalışma kapsamında değerlendirilen *Ta'limnâme-i Süvâriyân* isimli eserin ise sadece resimlerine ulaşıla bilinmiştir. Eserin metni görülemediği için baskı yöntemi, dolayısıyla da resimlerin basım tekniği tespit edilememiştir.

⁵⁰⁹ Kut, "Bulak Matbaası", DİA, C. 6, s. 389.

Resim 205: Kâğıda basılan gravürlerin kurutulmak üzere asılması⁵¹⁰.

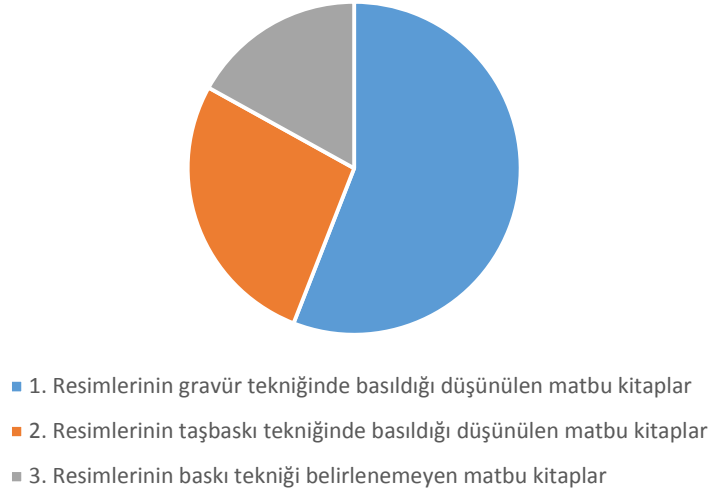

Resim 206: Kitapların ciltlenmesi⁵¹¹.

⁵¹⁰ Diderot, 1959, Plate: 379-380.

⁵¹¹ Diderot, 1959, Plate: 379-380.

Resimlerinin Baskı Tekniklerine Göre Matbu Kitaplar

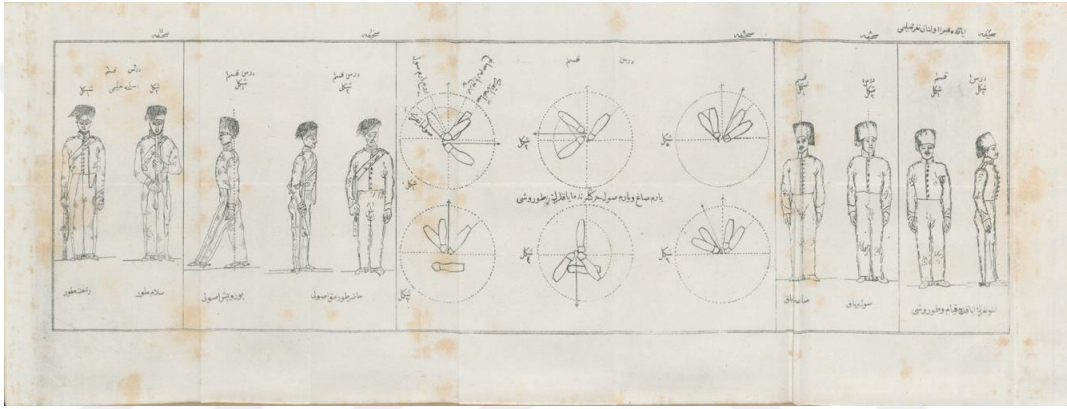

İlk matbu kitap örneklerinde resim ve yazıyı aynı anda basacak teknoloji olmadığından resimler metinden ayrı olarak kalıplar vasıtası ile basılmış ve kitabın ilgili kısmına yerleştirilerek kitaplar ciltlenmiştir⁵¹². Resimli sayfaların büyük çoğunluğunun arka kısımlarında yazı olmaması da bu durumu desteklemektedir. Bu nedenle incelenen eserlerin resimlerinin sayfa boyutları bakımından farklılık gösterdiği görülmektedir. Bazı eserlerde resimler kitabın sayfa boyutunda olup tek sayfa olarak yer almakta iken bazı resimler karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde görülmektedir. Ayrıca bazı eserlerde ise resimler büyük boyutlarda kâğıtlara basılmış olup katlanarak kitaba dâhil edilmişlerdir. Bunun da resimlenen bazı konuların büyük alanlar gerektirdiği durumlarda kullanıldığı görülmektedir. Bazı durumlarda ise büyük alan istemeyen figürlerin de toplu halde basıldığı görülmektedir. (Resim 207-208-209) Bu da resim basma işinin zahmetini ve maliyetini en aza indirmek maksadıyla daha fazla resmi bir araya getirerek basılan resimli sayfa sayısını azaltmak için olduğunu düşündürmektedir. Nitekim bakır levhalara resim hazırlama ve bunu basma işi oldukça zahmetli ve maliyetlidir. Hatta *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman* isimli eserin gravür maliyeti diğer basım maliyetlerini geçmiştir⁵¹³.

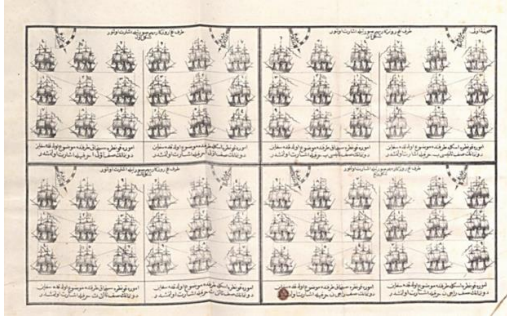
⁵¹² Hayri Esmer, *Türkiye’de Baskıresme Bakmak*, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları No:76, Eskişehir, 2011, s. 28.

⁵¹³ Beydilli, 1995, s. 154.

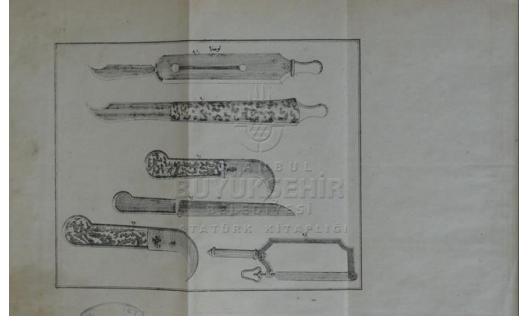
Resimlerin sayfa düzenekleri bakımından değerlendirilmesi sonucunda 24 eserde büyük boyutlarda kâğıtlara basılmış resimlerin katlama usulü kitaba dâhil edildiği, 3 eserde hem sayfa boyutunda hem de katlanmış resimlerin yer aldığı, 15 eserde ise resimlerin tek sayfa boyutunda olduğu görülmektedir. İlâveten İbrahim Müteferrika'nın bastığı *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, *Kitâb-ı Cihannümâ* ve *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*'de karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde resim ve haritaların olduğu bilinmektedir. Ayrıca *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*, resimlerinin tam sayfa olmayıp metin arasında görüldüğü tek eser olarak çalışmamızda yer almaktadır.

Resim 207: Ayakta icra olunan nefer talimi, *Ta'limnâme-i Süvâriyân*, 1253/1837, metin sonu, s. 6.

Resim 208: Gemilerin donanma içindeki durumu ve düzeni, *Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma* ve *Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ*, 1242/1826, metin sonu, s. 1.

Resim 209: Ağaç aşılama için kullanılan aletler *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. 1, metin sonu, levha 20.

İncelenen kitaplarda bulunan resimlerin bazıları sayfa aralarında görülürken resimlerin çoğu ise kitabın sonunda bulunmaktadır. Resimlerin bazı eserlerde numarasız bazı eserlerde ise numaralı olduğu; hatta resimlerin bir kısmının da ayrı bir numaralandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Bu bağlamda resimlerin metin numaralandırmasından ayrı olarak; “kâğıt 1, kâğıt 2”, “evvelki resim, ikinci resim”,

“sayfa 1, sayfa 2”, “levha 1, levha 2” ya da “sahîfe-i eşkâl 1, sahîfe-i eşkâl 2” şeklinde numaralandırıldığı tespit edilmiştir. (Resim 210) Bu şekilde ayrı bir numara sistemine tabi tutulan eser sayısı 25, resimlerin numarasız olduğu eser sayısı 19, resimlerin metin arasında numaralı olarak yer aldığı eser sayısı ise 5’tir.

Sahife-i sâdisa

Levha 10

Levha-i evveli

Sahife-i eşkâl 11

Resim 210: Sayfa numaralandırma örnekleri.

Kitapların çoğunlukla sonunda görülen, bazılarının numarasız, bazılarının ise metin numaralandırmasının dışında ayrıca numaralandırıldığı resimler göstermektedir ki bir kitap matbaada basılırken eş zamanlı olarak resimlerin de basılıp kitaba dâhil edilmesi zahmetli bir iştir. Resimlerin ayrıca basılarak kitaba sonradan eklendiği açıkça anlaşılmaktadır. *Tuhfetü’l-Kibâr fî Esfâri’l-Bihâr* ve *Nevhatü’l-Uşşâk* örneklerinde olduğu gibi kitapların bazı nüshalarında resimler sonda ya da belirli sayfa aralarında olurken bazı nüshalarda ise farklı sayfa aralarına konumlandırılmış olarak görülmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen kitap resimlerinin büyük çoğunluğu siyah beyaz formda olurken bazı örnekler ise renklidir. *Tuhfetü’l-Kibâr fî Esfâri’l-Bihâr*, *Târîhü’l-Hindi’l-Garbî*, *Atlas-ı Kebîr* ve *Kitâb-ı Cihannümâ*’nın bazı nüshalarında resimlerin renkli olduğu bilinmekte, özellikle de *Tuhfetü’l-Kibâr fî Esfâri’l-Bihâr*’da nüshaların birbirinden farklı renklerde olması dikkat çekmektedir. Örneğin nüshanın birinde haritalar siyah beyaz yani baskıdan çıktığı şekli ile görülürken diğerinde pembe, bordo ve kahverengi tonlarında ve bir diğerinde ise sarı, pembe, yeşil ve gri tonlarında renklendirilmiştir. (Resim 211) Yine *Kitâb-ı Cihannümâ*’nın da bazı baskılarda resimlerin siyah beyaz, bazılarında ise renklendirilmiş olduğu görülmektedir. (Resim 213) *Mir’âtü’l-Âlem* ve *Beyt-i Dihkânî* isimli eserlerin de resimli sayfalarından bazıları renklendirilmişlerdir. (Resim 212) *Mir’âtü’l-Ebdân fî Teşrîh-i A’zâi’l-İnsân* isimli anatomi kitabının da kaynaklarda renkli nüshalarından söz edilmektedir. Ancak söz konusu renkli nüsha görülememiştir. Askerlerin talimi anlatılırken ayakların duruş şekillerinin resmedildiği *Nefer Ta’lîmi* isimli eserin

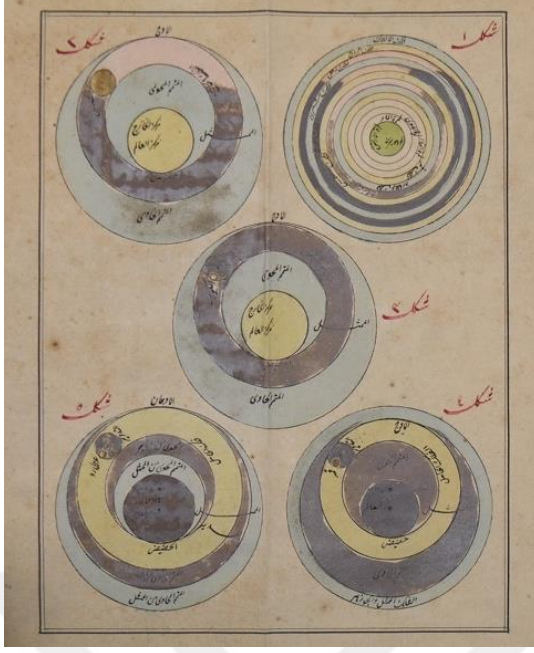
metin kısmında ayakların hareket öncesi sarı, hareket sırasında beyaz ve hareket tamamlandığında ise mavi renkte gösterildiği beyan edilmekte fakat resimlerin siyah beyaz olduğu görülmektedir.

Görölmüş olan renkli resimler yakından incelendiğinde ve aynı resimlerin farklı renklerde olmasından ve de söz konusu dönemde renkli baskı yapıldığına dair kesin bir bilgiye ulaşılamadığından bu örneklerin baskı sırasında değil sonradan kişilerin zevkine göre renklendirildiği kanaatine varılmıştır. Ayrıca söz konusu sayfalara renklendirmenin yanında birtakım bilgi ilaveleri yapıldığı yani elle sonradan yazılar yazıldığı da görölmektedir. Renkli, tezhipli ve ciltli olarak özenle hazırlanmış nüshaların farklı fiyata tabi tutularak satıldığı bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır⁵¹⁴.

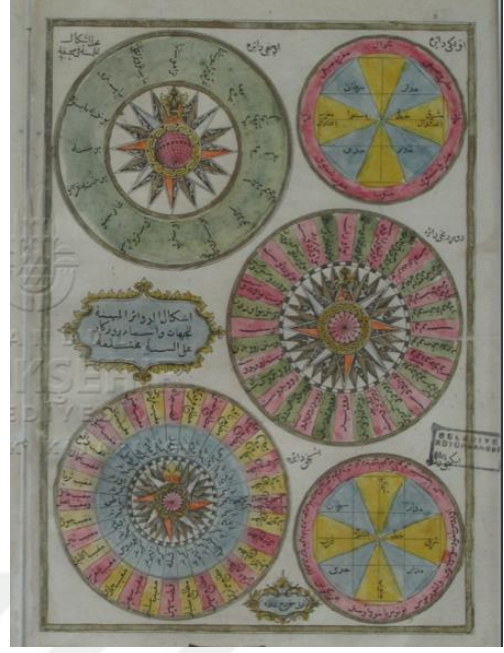

Resim 211: Üç farklı nüshada Venedik Körfezi haritası, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, 1141/1729, sayfa aralığı nüshalara göre farklılık göstermektedir.

⁵¹⁴ Babinger, 2004, s. 27; Sabev, 2013, s. 210; Topdemir, 2002, s. 46; Ertuğ, 1970, s. 111; Maden, 1985, s. 61-63.

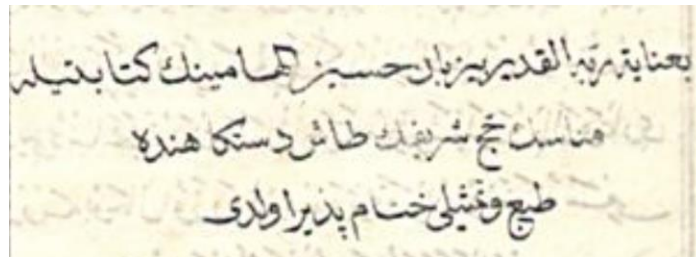
Resim 212: Evrende bulunan küreler ve gezegenlerin küreleri, *Mir'âtü'l-Âlem*, 1239/1824, metin sonu, numarasız.

Resim 213: Yer yuvarlaklarının şekilleri ve rüzgârların adları, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 59-60.

C. HAZIRLAYANLAR BAKIMINDAN RESİMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı Dönemi matbu kitaplarda genellikle yazar, tercüman ve basım işini yapan kişiler hakkında bilgiler verilmekte, ancak resimleri hazırlayanlar ile ilgili bilgiler çok sınırlı sayıda yer almaktadır. Bu nedenle eserlerde yer alan resimlerin sanatkârlarının tespiti zor olmakla beraber az da olsa bu bilgilere ulaşılabilmektedir. Örneğin *Nebzetü'l-Menâsik* isimli eserin son sayfasında “...Hüseyin İlhami'nin kitabetiyle Menâsik-i Hacc-ı Şerîf'in taş destgâhında tab ve temsîli hitâm-pezîr oldi.” notu bulunmaktadır. (Resim 214) Bu nottan eserin Hüseyin İlhami'nin hattı ile yazılıp basıldığı anlaşılabilir ancak resimlerin bu kişi tarafından çizildiği sonucu çıkarılamamaktadır.

Resim 214: Hatime sayfasındaki bilgi notu, *Nebzetü'l-Menâsik*, 1263/1847, s. 98.

İlk matbu kitaplarda İbrahim Müteferrika, basımını yaptığı eserlere kendisi resimler hazırlayarak ilave etmiştir⁵¹⁵. Özellikle de *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*'de ve *Kitâb-ı Cihannümâ*'da yer alan Batlmyus nazariyesine göre çizilen gökyüzü haritasında “*Alâ yedi'l-hakîr İbrâhim el-Coğrâfî an Müteferrikagân-ı Dergâh-ı âlî*” notunu resmin sol alt köşesine düşerek resmin kendisi tarafından yapıldığını tescillemiştir. (Resim 215) Yine *Kitâb-ı Cihannümâ*'da Anadolu haritası “*İbrahim Tophânevî*”⁵¹⁶ imzasını taşır. (Resim 216) Müteferrika'nın bastığı *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*, *Kitâb-ı Cihannümâ*, *Füyûzât-ı Mıknâtisiyye* ve *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr* isimli eserlerde imzasız resimler de bulunmakta ve bu resimlerin sanatkarları tam olarak bilinmemektedir. *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*'da yer alan pusula resmi ve haritalar imzasız olup Franz Babinger, Johann Christian Kundmann'ı referans göstererek bu eklerin Viyanalı bir gravür kalfasının eseri olduğunu ve baskıların kontrolünü ihtida etmiş bir İspanyol papazının yaptığını belirtmiştir⁵¹⁷. Selim N. Gerçek ve Hasan Ertuğ ise bu eklerin İbrahim Müteferrika tarafından hazırlandığını tahmin ederken⁵¹⁸ bazı kaynaklarda da eklerin Ahmed el-Kırımî ile Mıgırdîç Galatavî tarafından hazırlandığı tahmini mevcuttur⁵¹⁹. Ahmed el-Kırımî ile Mıgırdîç Galatavî isimleri *Kitâb-ı Cihannümâ*'da da karşımıza çıkmaktadır. (Resim 217-218-219-220) İlk olarak *Târîhü'l-Hindi'l-Garbî*'de yayınlanan Doğu ve Batı yarım küre haritası iki yıl sonra *Kitâb-ı Cihannümâ* baskısında yazıları aynı kalmak suretiyle alta üç tane dairevi şekil eklenerek kullanılmış ve bu haritanın altına Ahmed el-Kırımî tarafından yapıldığı notu düşülmüştür. Bununla beraber *Cihannümâ*'da toplam 11 resimde Ahmed el-Kırımî, 7 resimde Mıgırdîç Galatavî, 1 resimde İbrahim Müteferrika 1 resimde de İbrahim Tophânevî imzası bulunmaktadır. Ahmed el-Kırımî ve Mıgırdîç Galatavî isimleri İbrahim Müteferrika'nın -matbaa çalışanları ile ilgili detaylı bilgi veren- tereke defterinde yer almaz. Bu şahıslar muhtemelen matbaanın kadrosunda bulunmayıp sadece gereken zamanlarda sipariş usulü kalıp yapmışlardır⁵²⁰.

⁵¹⁵ Güler Akalan, “Türkiye’de Özgün Baskıresme Tarihsel Bir Bakış; Gravür’ün Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2010, S. 8, s. 130.

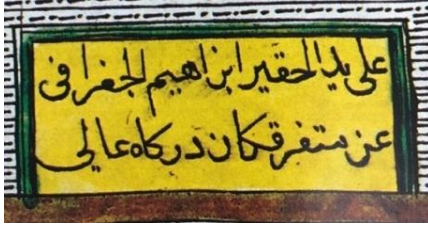
⁵¹⁶ İbrahim Tophânevî'nin İbrahim Müteferrika olduğuna dair bkz: Sarıcaoğlu-Yılmaz, 2009, s. 255-256.

⁵¹⁷ Babinger, 2004, s. 19.

⁵¹⁸ Gerçek, 1939, s. 63; Ertuğ, 1970, s. 105.

⁵¹⁹ Sabev, 2013, s. 189.

⁵²⁰ Sabev, 2013, s. 166.

Resim 215: “Alâ yedi’l-hakîr İbrâhim el-Coğrâfî an Mütferrikagân-ı Dergâh-ı âlî”, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 25-26.

Resim 216: “İbrahim Tophânevî”, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 627-628.

Resim 217: “Amele Ahmed el-Kırımı”, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 51-52.

Resim 218: “Amele Mıgırdıç Galata”, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 59-60.

Resim 219: “Amele Mıgırdıç Galata”, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 27-28.

Resim 220: “Amele Ahmed el-Kırımı”, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 289-290.

Mütferrika Matbaası’nın kuruluş sürecinde Yona isimli bir Yahudi matbaacıdan söz edilmektedir. Bu kişinin 18. yüzyılın en büyük matbaacılarından biri olduğu ve İbrahim Mütferrika’ya matbaa kurma işinde yardımları olduğu hatta matbaa kurma izni için sadrazama yazılan dilekçede adı geçtiği bilinmektedir⁵²¹. Bu kişinin aynı zamanda bir gravür ustası olduğu bildirilmektedir⁵²². Mütferrika Matbaası’nda basılan resimli eserlerin hazırlanmasında -herhangi bir eserde adı doğrudan geçmese de- hakkâk olarak çalışmış olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Fenn-i Lağım’ın 9. resminde ve *Fenn-i Muhâsara*’nın 33. yani sonuncu resminde Kapril ve İstefân isimleri görülmektedir. (Resim 221) Konu ile ilgili kaynaklarda bu eserlerin şekil ve resimlerinin tamamının Kapril ve İstefân adlı Ermeni ustalar tarafından bakır kalıplara kazınarak oluşturulduğundan söz edilmektedir⁵²³. Bu konuda Beydilli şunları nakleder:

“Eserdeki gravürlerin, “Frenge muhtaç olmadan”
hazırlanması amaçlanmış olduğundan, bu iş için reâyâdan
olan san’atkârlardan istifade edilmiş olduğunu ifade eden

⁵²¹ Gerçek, 1939, s. 56; Sabev, 2013, s. 147; Ertuğ, 1970, C. 1, s. 98.

⁵²² Ersoy, 1959, s. 35.

⁵²³ İhsanoğlu vd., 2004, s. 46; Beydilli, 1995, s. 182-183.

Râşid Efendi, bu san'atkârların İstefân ve Kapril Efendi adlarında iki Ermeni "kalemkâr" ile bunların "kalfaları" olduğunu bildirmektedir. Bu ustalar, "Frenkler" gibi basım yapmaya aynıyla muktedir ve yalnızca resimde değil, müteferruâtı olan diğer san'atların çoğunda da "sanâyi'-i efrenciyye"yi husûle getirebilecek yetenektedirler."⁵²⁴

Resim 221: "Amele Kapril", "Amele İstefân", *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, 9. resim, sayfa aralığı 11-12.

Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekâtiâ isimli eserin 8. 9. 10. ve 11. şekil sayfalarının sağ alt köşesinde resmin Tûrî isimli bir şahıs tarafından Mısır'ın Kahire şehrinde Hicrî 1242 senesinde yapıldığı belirtilmekte ve bu konudaki malumat bununla sınırlı kalmaktadır. (Resim 222) *Kaplıca Risâlesi*'de yer alan Bursa manzarasında ise İstanbullu Rum resamlardan A. J. Manarky (Manarakis)'nin imzası bulunmaktadır. (Resim 223) Bu kişinin 1871-72 yıllarında İstanbul surlarının ve kapılarının çeşitli resimlerini çizdiği bilinmektedir⁵²⁵.

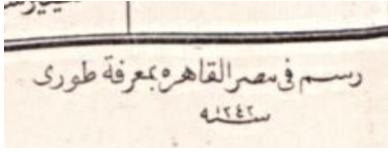
Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân isimli eserin 5. 6. 7. ve 56. resimlerinde de "*amel-i Agob Erzurumî*" yazmaktadır. (Resim 224) Bu da söz konusu resimlerin Erzurumlu Agob tarafından yapıldığını göstermekle birlikte diğer resimlerin aynı kişi tarafından mı yapıldığı sorusunu akla getirmektedir. Beydilli'nin kitabında bu konu ile alakalı olarak resimlerin -Erzurumlu Agob ismi zikredilmeksizin- Erzurumlu Ermeni sanatkârlar tarafından bakır levhalara hakk olunduğu ve buna sebep olarak beden tasviri söz konusu olduğundan dinî telakkinin etkisiyle Müslüman sanatkârların tercih edilmediğinin düşünüldüğü bildirilmiştir⁵²⁶.

⁵²⁴ Beydilli, 1995, s. 183-184.

⁵²⁵ Eyice, 1970, s. 485-495.

⁵²⁶ Beydilli, 1995, s. 216.

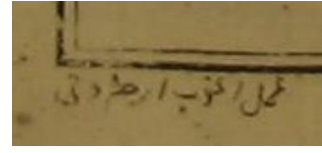
Mir'âtü'l-Ebdân'ın müellifi eserin resimleri hakkında açıklamalar yaptığı bölümde resimlerin bir kısmını 18. yüzyıl bilim adamlarından aldığı bilgisini de vermektedir. Örneğin 20 ve 21. resmi B.S. Albinus'tan, 49. resmi Vieussens'ten, 53. ve 54. resmi A. Haller'den aldığını belirtmektedir⁵²⁷.

Resim 222: “Rusime fî Mısırî'l-Kâhire bi-ma'rifeti Tûrî sene 1242”, *Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ*, 1242/1826, metin sonu, s. 8.

Resim 223: “A. J. Manaraky”, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

Resim 224: “Amele Agob Erzurumî”, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 56. Levha.

Ressamları bilinen eserlerden biri de *Atlas-ı Kebîr*'dir. Eser ile ilgili kayıtlarda resim ve haritaların bakır kalıplara hakk edilerek bastırıldığı ve bu işte çalışan usta ve ressamın ücret dökümlerinin bilgileri verilmiştir. Buna göre eserin resimleri Frenk ressam Likar, zımmî Masis, Molla Abdullah, Hasib Dede, Molla Ahmed, Molla Selim, İbrahim ve Mesud isimli kişiler tarafından yapılmıştır⁵²⁸.

Toplamda 7 eserin resimlerinde kısmen de olsa ressam adı görülmekle birlikte diğer eserlerde herhangi bir isme rastlanmamıştır. Bununla birlikte Mühendishâne Matbaası 1215/1800 tarihli matbaa nizamnamesinde bakır sahifelere hakk edilecek şekil, harita ve resimler için başka biri bulunana kadar şimdilik Likar adlı Frenk ressamın istihdam edilmesinin gerekli görüldüğü belirtilmiştir⁵²⁹. Bu matbaada basılmış olan *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman* adlı eserin resimlerinin de kim tarafından hazırlandığı bilinmemektedir. Ancak Beydilli, gravür ustalarının Frenk ressam Likar gibi Müslüman olmayanlardan oluştuğunun düşünüldüğünü ve bunun yanında çok sayıda Müslüman ressamın emeğinin geçtiğini bildirmektedir⁵³⁰. Kitap resimleme işinde çalışan hakkakların genellikle Ermeni ağırlıklı olmak üzere Müslüman olmayan kişilerden oluştuğu görülmektedir. Fakat bunlara ilaveten Molla Abdullah, Hasib Dede, Molla Ahmed, Molla Selim, İbrahim

⁵²⁷ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Kahya, 1991, s. 847-861; Zülfikar, 1986, s. 50-55; Erdoğan, 2016, s. 30-31.

⁵²⁸ Beydilli, 1995, s. 169-172.

⁵²⁹ Beydilli, 1995, s. 126.

⁵³⁰ Beydilli, 1995, s. 153-154.

ve Mes'ud gibi *Atlas-ı Kebîr* resimlerini yapan Müslüman sanatkârların varlığından da söz edilmektedir. Dönemin önemli şahsiyeti Mehmed Emin Behic Efendi (ö. 1223/1808)⁵³¹ *Sevânihü'l-Levâiyh* adlı eserinde Müslüman sanatkârların varlığının iftihar vesilesi olduğunu şu sözleri ile belirtmiştir:

“El-hâletü hazihi dârü's-saltanat-ı seniyye ve memalik-i devlet-i 'aliyyede hazârfenn ve erbâb-ı hüner eğerçe çok olup ancak memâlik-i Efrenciyyeden gelen Frenk ta'îfesine virilen mâhiyye ve yevmiyenin nısfı ve rub'ı virilmek mülâbesesiyle san'atlarından nefreti mûcib olduğu hattâ Dârü't-tibâ'-ı saltanat-ı seniyyede coğrafyadan atlas kıt'aları nuhâsını hakk ve i'mâl iden ustaların biri Frenk ve kusûrı müslim ve zimmî olmak mülâbesesiyle cümlesi Frenkten â'lâ ve dikkatli hakk ve i'mâl itdikleri ve bi'l-vücûh erbâb-ı mahâretten oldukları işledikleri işlerden ma'lûm iken Müslümanların mâhiyyeleri
...⁵³²

Ayrıca Frenk Likar'a verilen ücretin diğer sanatkârlara verilenlerden çok daha fazla olduğu, ancak buradan onun üstün olup diğer sanatkârların daha az maharetli olduğunun çıkarılmaması gerektiğini belirtmiş ve bu durumun Likar'ın yabancı olmasından dolayı itibar gösterilmesinin sebep olduğunu söylemiştir. Eserde, maaşların Frenk Likar'a diğer sanatkârlara oranla fazla verilmesinin sanat erbabının hevesini kırdığından söz edilmiştir⁵³³.

İlaveten 18. yüzyıl Osmanlı ehl-i hıref teşkilatı hakkında tutulan kayıtlarda sarayda görev alan sanatkârların bilgileri verilmiştir. Bu kayıtlara göre *Cemâat-i Hakkakân-ı Hâssa*'da 18. yüzyıl boyunca üç hakkakın bulunduğu bilinmektedir⁵³⁴. Bu hakkakların genellikle kuyumculuk eserlerine yerleştirilecek değerli taşları yontma ve yerleştirme işi ile birlikte mühür hazırlama işinde görevli oldukları

⁵³¹ Mehmed Emin Behic Efendi, *Divân-ı Hümayûn Hâcegânlığı, Baş Muhasebecilik ve Defterdarlık* gibi önemli görevlerde bulunmuş bir şahsiyet olarak yaşadığı dönemi iyi bilen biridir. Özellikle de Mühendishâne Matbaası'nın faaliyette olduğu dönemde devlette etkin rol oynaması matbaa ile ilgili verdiği bilgilere itibar edilmesini gerektirir. Bkz.: Ali Osman Çınar, “Es-Seyyid Mehmed Emin Behic'in *Sevânihü'l-Levâiyh*'i ve Değerlendirmesi”, *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 1992, s. XXVI.

⁵³² Mehmed Emin Behic Efendi, *Sevânihü'l-Levâiyh*, vr. 72a-72b.

⁵³³ Mehmed Emin Behic Efendi, *Sevânihü'l-Levâiyh*, vr. 72a-72b.

⁵³⁴ Bahattin Yaman, “Sarayın Sanatkârları: 18. Yüzyıl Osmanlı Ehl-i Hıref Teşkilatı”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, C. 4, 4. Kısım, Ankara, 2010, s. 1942.

bilinmektedir⁵³⁵. Bu sanatçıların gravür hazırlama işi ile uğraşıp uğraşmadıkları ise tam olarak bilinmemektedir.

Kitap resimleme işinde çalışan sanatkârlara genel olarak bakıldığında Müslüman ressamların bu işlerde çalıştığı ancak yabancıların Müslümanlardan daha üstün tutulduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların yaptıkları resimlere imza atmadıkları mı -ki imzasız resimlerin sayısı imzalıları nazaran oldukça fazla- yoksa bu işlerde yabancılara oranla daha mı az çalıştıkları tam olarak bilinemese de şu bir gerçektir ki; resimlerde yer alan isimlerin büyük çoğunluğu yabancıdır. Müslüman sanatkârların sayılarının az olmasının sebebi ile ilgili ilk akla gelen husus, resim yasağı olabilir. Fakat bu durumu Osmanlı'nın baskı resim hazırlama tekniğinde yeni olmasına ve dolayısıyla bu alanda yetişmiş sanatkârların azlığına bağlamak daha doğru olacaktır.

Resimlerinde Usta İmzası Olan Eserler, Ressamları ve İmzalı Resim Sayıları:

Eser Adı	Tarihi	Basıldığı Matbaa	Resim Sayısı	Resimde İmzası Olan Usta ve İmzalı Resim Sayısı
Târîhü'l-Hindî'l-Garbî	1142/1730	Müteferrika Matbaası	16	İbrahim Müteferrika – 1 resim
Kitâb-ı Cihannümâ	1145/1732	Müteferrika Matbaası	40	Ahmed el-Kırımî – 11 resim Mıgırdîç Galatavî – 7 resim İbrahim Müteferrika – 1 resim İbrahim Tophânevî – 1 resim
Fenn-i Lağım	1208/1793	Raşid Efendi Matbaası	11	Kapril ve İstefân(birlikte) – 1 resim
Fenn-i Muhâsara	1209/1794	Raşid Efendi Matbaası	33	Kapril ve İstefân(birlikte) – 1 resim
Usûlü'l-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ	1242/1826	Bulak Matbaası	12	Tûrî – 4 resim
Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân	1235/1820	Üsküdar Matbaası	56	Erzurumlu Agob – 4 resim
Kaplıca Risâlesi	1265/1848-49	Mekteb-i Tıbbiye Matbaası	3	A. J. Manarakıy (Manarakis) – 1 resim

⁵³⁵ Pelin Bozcu, “Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanaatçı Teşkilatı Ehl-i Hiref”, Uzmanlık Tezi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2010, s. 34.

D. RESİMLERİN CANLI FİĞÜRÜ KULLANIMI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İslam'da resim yasağı konusu yüzyıllardır tartışıl原因en bir mevzudur⁵³⁶. Hz. Peygamberin konu ile ilgili hadisleri, İslam'da resim yasağının en önemli dayanağıdır⁵³⁷. Çalışma kapsamında ele alınan matbu eserler de İslamiyet'i benimsemiş bir toplum olan Osmanlı topraklarında ve himayesinde basılmıştır. Dolayısıyla bu eserlerin resim yasağı söylemlerinin olduğu bir atmosferde oluşturulduğu bilinmektedir. Bu bakımdan kitap resimleri hazırlanırken bu söylemden ne şekilde ve ne ölçüde etkilendiği ortaya çıkarılması gereken bir husustur. İşte bu doğrultuda ele alınan resimlerde insan figürü ya da hayvan figürü olup olmadığı, zaruret durumlarında nasıl bir çözüm yolu bulunduğu konuları gözden geçirilecektir.

Öncelikle dinî konulu olan *Delâilü'l-Hayrât*, *Mârifetnâme*, *Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye* ve *Nebzetü'l-Menâsik* isimli eserlerde herhangi bir canlı figürüne rastlanmamıştır. Fakat *Delâilü'l-Hayrât*'ta yer alan Kâbe ve çevresinin resmedildiği sayfaya daha dikkatli bakıldığında insanları temsilen çizildiği düşünülen küçük siyah noktaların varlığı İslam'da tasvir yasağının resimler üzerindeki etkisine örnek olarak gösterilebilir. (Resim 225)

⁵³⁶ İslam'da resim yasağı konusundaki tartışmalar için bkz: Mazhar Ş. İpşiroğlu, *İslamda Resim Yasağı ve Sonuçları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009; Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008; Osman Şekerci, *İslâm'da Resim ve Heykelin Yeri*, Çanakkale Seramik Fabrikaları Kültür ve Araştırma Hizmetleri, İstanbul, 1974.

⁵³⁷ Resim yasağına dair bazı hadisler için bkz. Buhârî, *Kitâbu'l-Libâs*, 89. (Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Mütercim: Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1989, C. 13, s. 5955.)

Resim 225: Mekke şehri resminden detay, *Tevfiku Muvaaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât*, 1255/1839, sayfa aralığı 292-293.

Dinî konulu eserlerde tasvir yasağının kendini göstermesine rağmen eserlerin tamamında durum böyle değildir. Zaman zaman canlı figürü kullanma konusunda ihtiyatlı davranıldığı anlaşılsa da özellikle bazı eserlerde bu konuda oldukça rahat davranıldığı görülmektedir. Örneğin *Nevhatü'l-Uşşâk* isimli eserde hoca ve öğrencisinin aşkı anlatılırken ikisinin aynı karede olduğu resimler, seyahat konulu *Seyâhat-i Amerika*'da insanlar ve hayvanlar, *Atlas-ı Kebîr* ve *Kitâb-ı Cihannümâ*'da yıldızlar ve burçların anlatıldığı resimlerde insan ve hayvan resimleri, *Târîh-i Îrân*'da insan ve yarı insan yarı hayvan canlı resimleri, *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman*'da asker resimleri, *Nefer Ta'lîmi*, *Avcı Ta'lîmi*, *Kılavuz Ta'lîmi*, *Ta'lîmnâme-i Süvâriyân*, *Usûlü's-Siyâga* gibi askerî konulu olan eserlerde askerlerin ön planda olduğu resimler ve anatomi üzerine yazılmış *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâi'l-İnsân* isimli eserde yer alan insan bedeni resimleri bu durumu gözler önüne sermektedir. (Resim 226-227-228-229-230-231-232-233) Hatta *Târîhü'l-Hindî'l-Garbî*'de meyvelerinin kadınlar olduğu belirtilen vakvak ağacı resminde kadınlar çıplak olarak ağaç dallarından sarkar şekilde resmedilmiştir. (Resim 234) Sözü edilen bu eserlerde insan ya da hayvan resmi çizme konusunda oldukça rahat davranıldığı ve tasvir yasağının göz ardı edildiği görülmektedir.

Resim 226: Dai öğrencisinin dersini dinlerken detay, *Nevhatü'l-Uşşâk*, 1261/1845, sayfa aralığı 16-17.

Resim 227: Haiti Adasının kralı ve av sahnesi resminden detay, *Seyâhat-i Amerika*, 1262/1846, metin sonu, numarasız.

Resim 228: Burçların olduğu gök küreleri resminden detay, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, numarasız.

Resim 229: Yıldızlar ve burçlar resminden detay, *Kitâb-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 27-28.

Resim 230: Temâsil-i seb'a seyyare resminden detay, *Târih-i İrân*, 1847, s. 86

Resim 231: Bostancı tüfengcilerinin talimi resminden detay, *Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman*, 1798, sayfa aralığı 54-55.

Resim 232: Acemi neferin tüfeksiz duruşu detay, *Nefer Ta'lîmi*, 1248/1832, s. 19.

Resim 233: Meme ve diyafram resimlerinden detay, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, 1235/1820, metin sonu, 41. levha.

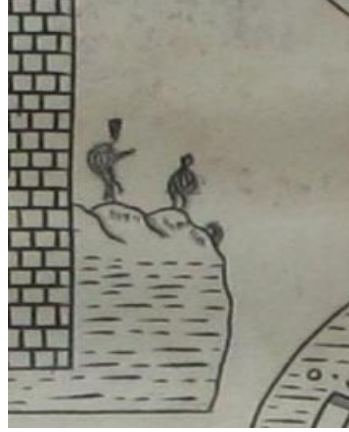

Resim 234: Meyveleri güzel kadınlar olan vakvak ağacı resminden detay, *Târihü'l-Hindî'l-Garbî*, 1142/1730, s. 15.

İnsan ve hayvan figürlerinin rahatlıkla sergilendiği yukarıda adı geçen eserlerin yanında bazı kitapların resimlerinde bu figürler oldukça küçük ölçekte çizilmişlerdir. Askerî konulu olan *Fenn-i Lağım*, *Fenn-i Muhâsara*, *Alay Ta'lîmi*, *Ta'lîmnâme-i Piyâdegân*, *Top Bölüğü Ta'lîmi* ve *Kanunnâme-i Seferiye* isimli eserlerde askerler kimi zaman at üzerinde, kimi zaman da yaya olarak çok küçük şekilde resmin içinde yer almışlardır. (Resim 235-236-237-238-239-240-241) *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*'de teknik konulara açıklık getirmek amacıyla ve *Kaplıca Risâlesi*'nde manzaraya gerçeklik görünümü vermek maksadıyla resimlere küçük canlı figürler eklendiği görülmektedir. (Resim 242-243-244) *Kaplıca Risâlesi*'nde yer alan Bursa manzarasındaki küçük at ve insan resimlerinin sadece resme daha doğal bir görünüm kazandırmak için çizildiği hemen herkesçe anlaşılabilir. (Resim 245-246) Bu tarz figürlerin olduğu diğer resimlerde de söz konusu insan ve at resimleri içinde ya da yanında bulunduğu mekân ya da eşya boyutları ile uyumlu bir şekilde küçük olarak resmedilmişlerdir. Bu durumun genellikle figürlerin değil de konunun ön planda olduğu resimlerde tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Resim 235: İstihkâm şekilleri resminden detay, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 9-10.

Resim 236: İstihkâm şekilleri resminden detay, *Fenn-i Lağım*, 1208/1793, sayfa aralığı 10-11.

Resim 237: Mühimmat taşıyan askerler, 14. resimden detay, *Fenn-i Muhâsara*, 1209/1794, sayfa aralığı 34-35.

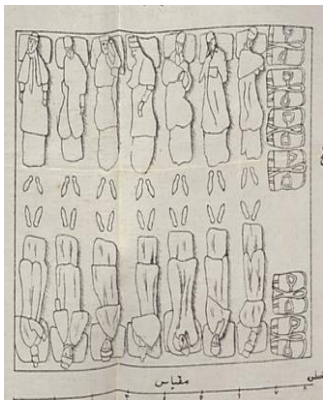
Resim 238: Asker ve ordu düzenleri ile ilgili çizimler, *Alay Ta'lîmi*, 1252/1836, metin sonu, şekil sayfası 6.

Resim 239: Alay talimi resminden detay, *Ta'lîmnâme-i Piyâdegân*, 1245/1829-30, metin sonu, şekil sayfası 32.

Resim 240: İşaret tarifi resminden detay, *Top Bölüğü Ta'lîmi*, 1252/1836, metin sonu.

Resim 241: Süvari haymakâhından ordu kulübesi detayı, *Kanunnâme-i Seferiye*, 1266/1849, metin sonu, levha 3.

Resim 242: Küçük boyutlarda çizilmiş insan resmi detayı, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1248/1832, C. III, metin sonu, s. 7.

Resim 243: Küçük boyutlarda çizilmiş insan resmi detayı, *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1248/1832, C. III, metin sonu, s. 10.

Resim 244: Küçük boyutlarda çizilmiş insan resimleri detayı, *Mecnûa-i Ulûm-i Riyâziye*, 1248/1832, C. III, metin sonu, s. 11.

Resim 245: Bursa'nın Kükürtlü Kaplıcası tarafından görünüşü resminden detay, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

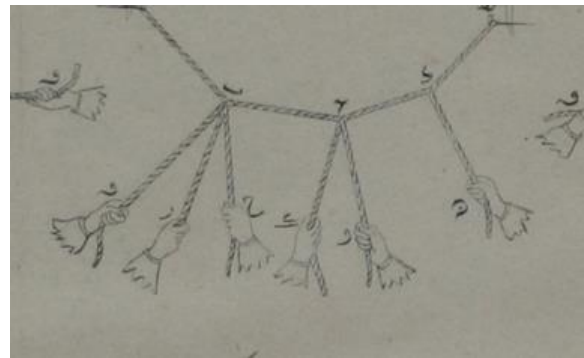

Resim 246: Bursa'nın Kükürtlü Kaplıcası tarafından görünüşü resminden detay, *Kaplıca Risâlesi*, 1265/1848-49, metin sonu, numarasız.

Beyt-i Dihkânî isimli eserin resimlerinde ise çok sayıda hayvan figürü yer almaktadır. Hayvan figürü rahatlıkla resmedilirken tam bir insan resmine rastlanılmamıştır. İnsan resminin gerekliliği durumunda ise sadece kol çizmekle yetinilmiştir. (Resim 247) Resimlerde ihtiyaç halinde insanın el, göz gibi uzuvlarının resmedildiği farklı örnekler de mevcuttur. *Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ*, *Mesâil-i Hikmet* ve *Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal* isimli eserlerin resimlerinde herhangi bir canlı resmi olmamakla birlikte el ve göz gibi konuları anlaşılır kılmak için kullanıldığı düşünülen insan vücudunun parçaları görülmektedir. (Resim 248-249-250) Bu durumlarda tam bir insan bedeni resmine ihtiyaç duyulmadığı ve insan resmi yapmanın zorluğu düşünüldüğünden böyle bir yöntem tercih edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

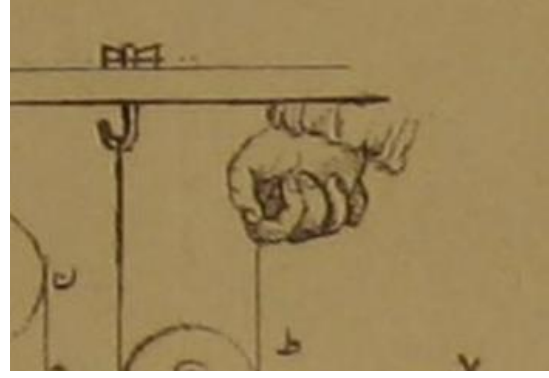
Resim 247: Buğday ve arpa başaklarını kesmek için kullanılan iki tekerli alet ve öküz ile bu işlemin yapılışı resminden detay, *Beyt-i Dihkânî*, 1264/1848, C. 1, metin sonu, levha 17.

Resim 248: Denge ile ilgili şekil ve çizimler resminden detay, *Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal*, 1249/1834, metin sonu, s. 5.

Resim 249: Yükseklik ve mesafe ölçme ile ilgili alet resimleri ve şekiller resminden göz detayı, *Aksü'l-Merâyâ fi Ahzi'z-Zevâyâ*, 1250/1835, metin sonu, numarasız.

Resim 250: Emniyet kandili, pusula, mizanı miyah, pirizma, husuf ve kûsuf, layd, tulumba, galvanizma bataryası, kantar, makara ve çarklar resminden detay, *Mesâil-i Hikmet*, 1265/1849, metin sonu, numarasız.

Resimli eserlere genel olarak bakıldığında 21 eserde insan, 12 eserde hayvan, 11 eserde hem insan hem de hayvan, 5 eserde insan uzvu olduğu görülürken 24 eserde herhangi bir canlı figürüne rastlanılmamıştır. Bu sayılardan yola çıkarak - sadece uzuv resmi olanlar canlı kabul edilmediği takdirde- 22 eserde canlı figürü olduğu, 27 eserde ise canlı figürü olmadığı görülmüştür.

Resimleri hazırlayanlara bakıldığında canlı figürünün görüldüğü resimlerin hiçbirinde Müslüman ressam imzasına rastlanmamaktadır. Ancak *Atlas-ı Kebîr*'in resimlenmesi işinde hem Müslüman hem de gayri Müslim ressamların çalıştığı bilinmekte ve bu eserde yer alan insan ve hayvan resimlerinin yer aldığı “burçların olduğu gök küreleri” resmini -imza olmadığı için- hangi sanatkârın yaptığı bilinmemektedir.

Ressamların büyük çoğunluğunun Müslüman olmayan kimselerden olduğu görülmektedir. Bu da ilk bakışta Müslüman ressamların canlı figürü resmetmekten çekinirken Müslüman olmayanların daha rahat davranabildiklerini düşündürmekte fakat Osmanlı'nın bu teknikle yeni olduğu ve bu tarz baskı resimleri yapan ustaların azlığı düşünüldüğünde bu konuda tam bir yargıya varılamamaktadır. İlaveten yayınlanan eserlerin devlet kontrolünde hazırlandığı ve basıldığı göz önünde bulundurulursa, yönetici tabakası cihetinden canlı resmi yapılmasında ve basılmasında bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır.

Resimlerinde Canlı Figürü Bulunan Eserler ve Resim Sayıları:

Eser Adı	Tarihi	Basıldığı Matbaa	Resim Sayısı	İnsan figürü	Hayvan figürü	Sadece uzuv
Delâilü'l-Hayrât	1264/1847 1254/1838 1255/1839	Matbaa-i Âmire Matbaa-i Âmire Matbaa-i Âmire	2 2 2			
Mârifetnâme	1251/1835 1255/1839	Bulak Matbaası Bulak Matbaası	19 19			
Kitâb-ı Muhammediyye fî Kemalâti'l-Ahmediyye	1262/1846 1265/1849	Tabhâne-i Âmire Tabhâne-i Âmire	1 2			
Nebzetü'l-Menâsik	1263/1847	-	2			
Târîhü'l-Hindi'l-Garbî	1142/1730	Müteferrika Matbaası	16	x	x	
Târîh-i İrân	1847	-		x	x	
Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfârî'l-Bihâr	1141/1729	Müteferrika Matbaası	5			
Kitâb-ı Cihannümâ	1145/1732	Müteferrika Matbaası	40	x	x	
El-Medhal fil-Coğrafya	1247/1831 1266/1850	Matbaa-i Âmire Takvimhâne-i Âmire	4 8			
Muhtasar Coğrafya	1257/1841-42	Tabhâne-i Âmire	1			
Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika	1263/1846-47	Tabhâne-i Âmire	1			
Seyâhat-i Amerika	1262/1846	Bulak Matbaası	3	x	x	
Atlas-ı Kebîr	1218/1803-04	Üsküdar Matbaası	26	x	x	
Nevhatü'l-Uşşâk	1261/1845	Matbaa-i Âmire	4	x	x	
Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye (4 cilt)	1. C. 1247/1831 2. C. 1247/1831 3. C. 1248/1832 4. C. 1250/1834	Matbaa-i Âmire Matbaa-i Âmire Matbaa-i Âmire Matbaa-i Âmire	6 18 15 7	x		x
Müsellesât-i Müsteviye ve Küreviye	1264/1848	Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası	5			
Telhîsü'l-Eşkâl	1251/1801 1239/1824	Mühendishâne Matbaası Bulak Matbaası	6 7			
Fenn-i Lağım	1208/1793	Raşid Efendi Matbaası	11	x		
Fenn-i Muhâsara	1209/1794	Raşid Efendi Matbaası	33	x		
Alay Ta'lîmi	1252/1836	Matbaa-i Âmire	26	x	x	
Nefer Ta'lîmi	1248/1832	Bâb-ı Seraskerî Matbaası	37	x		
Nuhbetü't-Ta'lîm	1247/1831	Bâb-ı Seraskerî Matbaası	79			
Ta'lîmnâme-i Piyâdegân	1245/1829-30	Dârü't-tibâati'l-Âmire	10	x	x	
Top Bölüğü Ta'lîmi	1252/1836	Bâb-ı Seraskerî Matbaası	50	x	x	
Lağımçı Manevrası	1249/1833	Matbaa-i Âmire	7			
Kitâb-ı Tuhfe-i Zâbitân	1251/1835	Bulak Matbaası	9			
Avcı Ta'lîmi	1266/1850	Mekteb-i	2	x		

		Harbiye-i Hazret-i Mülûkane Litoğrafya Destgâhı				
Kanunnâme-i Seferiye	1266/1849	Bulak Matbaası	3	x		
Kılavuz Ta'limi	1248/1832-33	Bâb-ı Seraskerî Matbaası	1	x		
Ameliyât-ı Muhâsara	1265/1849	İstihkâm Alayları Litografya Destgâhı	10			
Usûlü İstihkâm-ı Kılâ'	1259/1843	Matbaa-i Âmire	37			
Ta'limnâme-i Suvâriyân	1253/1837	İstanbul	17	x	x	
Tuhfetü'l-Ümerâ fî Hıfzı Kılâ'	1243/1827	İstanbul	15			
Usûl-i İstihkâmât	1250/1834	Matbaa-i Âmire	21			
Usûlül-Maârif fî Vech-i Tasfîfî Sefâyîn-i Donanma ve Fenn-i Tedbir-i Harekâtihâ	1242/1826	Bulak Matbaası	12			
Usûlû's-Siyâga	1247/1831	Matbaa-i Âmire	60	x		
Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân	1235/1820	Üsküdar Matbaası	56	x		
Frengi Risâlesi	1262/1845-46	Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane Matbaası	3			
Kaplıca Risâlesi	1265/1848-49	Mekteb-i Tıbbiye Matbaası	3	x	x	
Beyt-i Dihkânî (2 cilt)	1264/1848	Matbaa-i Âmire	1. C. 20 2. C. 18		x	x
Mecmûa-i Fenni'l-Bahriye	1254/1838	Bulak Matbaası	10			
Usûl-i Fenn-i Muvâzene fî Cerri'l-Eskal	1249/1834	Bulak Matbaası	10			x
Füyûzât-ı Mıknatısiyye	1144/1732	Müteferrika Matbaası	1			
Usûl-i Kimya	1264/1848	Dârü't-tibbâti'l-Âmire	4			
Aksü'l-Merâyâ fî Ahzi'z-Zevâyâ	1250/1835	Matbaa-i Âmire	4			x
Mesâil-i Hikmet	1265/1849	Matbaa-i Âmire	3			x
Mir'âtü'l-Âlem	1239/1824	Matbaa-i Âmire	4			
Ahkâm-ı Külliye-i Sâl	1267/1850	-	1			
Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman	1798	Mühendishâne Matbaası	27	x		

SONUÇ

Osmanlı Devleti hâkimiyeti süresince yazma eser alanında çok başarılı çalışmalar ortaya konmuştur. Hatta yazma eser sadece bir kitap olmanın yanında sanat eseri olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda el yazması kitaplar cilt, tezhip, minyatür gibi süsleme unsurları ile özenle hazırlanmışlardır.

Matbaanın Avrupa’da kullanılmaya başlanmasının akabinde Osmanlı’da da azınlıklar tarafından kitap basma işi gerçekleştirilmiş, ancak devlet idaresi altında resmi olarak matbaanın açılması Avrupa’da kullanılmasından yaklaşık iki yüz elli yılı aşkın bir süre sonra gerçekleşmiştir. Bu gecikmenin sebepleri hakkında yapılmış pek çok tartışma bulunmaktadır.

El yazması kitapların sanat eserine dönüştüğü Osmanlı toplumunda 18. yüzyılın ilk yarısında matbaa açılmış ve yazma kitapların yanında basma kitaplar da okuyucu ile -az sayıda da olsa- buluşmuştur. Matbaanın faaliyete geçirilmesi İbrahim Müteferrika’nın gayretleri sonucu gerçekleşmiştir. İbrahim Müteferrika’nın matbaayı işlettiği dönemde toplam 12500 adet olmak üzere 23 cilt halinde 17 eser ve 4 haritanın basıldığı bilinmektedir. Ayrıca Müteferrika’nın bastığı *Tuhfetü’l-Kibâr fi Esfâri’l-Bihâr*, *Kitâb-ı Cihannümâ*, *Târihü’l-Hindi’l-Garbî* ve *Füyûzât-ı Mıknatısıyye* içlerinde resim, şekil ve harita bulunması sebebiyle Osmanlı’da basılmış ilk resimli matbu kitaplar olma özelliğini taşımaktadır.

İbrahim Müteferrika’dan sonra matbaa faaliyetlerinde ciddi bir azalma olmuş ve sınırlı sayıda kitap basılmıştır. Tanzimat’tan sonra ise yeni açılan matbaaların ve basılan kitapların sayısında hızlı bir artış görülmüştür. Bu artışa 1831 yılında Osmanlı’da kullanılmaya başlanan taş baskı tekniğinin etkisi yadsınamaz. Taş baskı matbaalarının yaygınlaşması ile çok sayıda kitap basılmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti’nin resmi matbaasında basılmış ilk matbu kitap olan *Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati)*’nin basıldığı 1729’dan matbaanın yaygınlaştığı 1850’ye kadar geçen 121 yıllık süre içerisinde yayımlanmış eserler büyük oranda incelenmiştir. Eserlerin bazıları sadece bir kere basılırken bazılarının ise birden çok baskısı olabilmektedir. Ulaşılabilen bütün baskılar görülmeye çalışılmıştır. Ayrıca bir eserin birden fazla nüshası ile karşılaşıldığı durumlar

olmuştur. Böyle durumlarda da imkân dâhilinde bütün nüshaların her sayfasına bakılmıştır. Çünkü bazen nüshalar arası farklılık görülebilmektedir. Şöyle ki nüshalardan birinde hiç resim yokken bir diğer nüshada resimler olabilmekte bazen de resimlerin olduğu sayfa araları farklılık göstermektedir. Yine zamanla bu kitaplarda resimlerin tahrip olduğu ya da koparılmış olduğu durumlar ile karşılaşmaktadır. İlaveten eserlerin alıcısına göre bazı özel düzenlemeler olduğu bilinmektedir. Örneğin saray erkânı için hazırlanan eserlerin özel olarak ciltlenip tezhiplendiği ve resimlerinin boyandığı görülmektedir. Bazı eserlerde ise *-Kitâb-ı Cihannümâ* örneğinde olduğu gibi- resimlerin yarım kaldığı ve bu şekilde kitaba dâhil edildiği görülmüştür. Tüm bu nedenlerden dolayı mümkün olduğu kadar fazla nüsha görülmeye çalışılmıştır.

Uzun uğraşlar sonucu resimli olduğu tespit edilen 49 eser, çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Bu eserlerden 27 tanesi Tanzimat'tan önce 18 tanesi Tanzimat'tan sonra basılmış, 4 eserin ise hem Tanzimat öncesi hem de sonrası baskısı yapılmıştır.

Eserlerin yazarı, konusu, basım yılı, basıldığı matbaa, sayfa sayısı, resim sayısı gibi bilgiler, eserlerin tanıtıldığı bölümde verilmiştir. Yine bu bölümde eserlerde yer alan resimlerin listeleri oluşturulmuştur. Liste oluşturma sırasında görülmüştür ki; resimlerin konuları bazı eserlerde metin içi göndermeler yapılarak bildirilirken bazı eserlerde herhangi bir gönderme olmadan metin sonuna levha olarak eklenmek suretiyle resimlerin konuları belirtilmemiştir. Bu gibi durumlarda resimlerin konuları genel ifadelerle anlatılmıştır. Eserlerin bir kısmında ise resimlerin basit şekillerden oluşması ya da birbirine çok benzemesi sebebiyle liste hazırlamaya gerek duyulmamıştır. Eser tanıtımının yapıldığı bölümün ardından eserlerin konu dağılımları, resimlerin hazırlanış teknikleri, resimleri hazırlayanlar ve resimlerde canlı figürü kullanımı bakımından değerlendirmeler yapılmıştır.

Resimli eserlere konu bazında bakıldığında büyük çoğunluğunun savaş ve askerlik alanı ile ilgili olduğu görülmektedir. Osmanlı'da matbaanın kullanılmaya başlandığı dönemin hemen akabinde yapılan askerî ıslahatlar bu konularda eser yayınlanmasını gerektirmiştir. Özellikle Fransızcadan çevirisi yapılan askerlik eğitimine dair eserler konuları daha anlaşılır kılmak maksadıyla yapılmış resim ve

şekiller ile dikkat çekmektedir. Kitaplarda plan, harita, kale, sur ve köprü gibi askerî ve stratejik önemi olan yapılar ve konu ile ilgili şekiller bol miktarda görülmektedir. Resimli/şekilli olan bu sayfaların çoğu teknik çizimlerden oluşmakla birlikte asker eğitimi hakkında olan eserlerden bazılarında asker resimleri dikkat çekmektedir.

Askerî konulu resimli kitapları sayı bakımından coğrafya, akabinde fen bilimleri takip etmektedir. Bu üç alanda basılmış resimli kitapların sayılarını diğer konularda basılmış resimli kitapların sayıları ile karşılaştırıldığında çoğunluğun eğitim ve bilim ekseninde olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanında din, tarih, matematik ve geometri, tıp, ziraat, astronomi, edebiyat ve sosyal konularda yazılmış resimli eserler de çalışmada yer almıştır. Dinî içerikli eserlerin diğerlerine göre daha özenli hazırlandığı ve bazı eserlerin unvan sayfalarının tezhiplendiği görülmüştür.

Resimler hazırlanış şekli olarak da ele alınmıştır. Bu bağlamda çoğunluğunun gravür tekniğinde tahta ya da metal kalıplara oyma/kazıma yöntemi ile oluşturulduğu; bir kısmının ise taş baskı/litografi tekniğinde basıldığı anlaşılmaktadır. Litografinin Osmanlı'da ilk olarak 1831 yılında kullanılmaya başlandığı göz önünde bulundurulduğunda bu tarihten önceki resimlerin gravür tekniğinde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Çok eski tarihlerden beri uygulanan gravür sanatı Osmanlılarda hakkaklar tarafından pek çok alanda kullanılmıştır. İlk basılan eserler olan İbrahim Müteferrika'nın yayınlarında da resimlerin bakır ya da tahta kalıplara hakk edildiği bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Taş baskı ise hem yazıyı hem de resmi bir arada hazırlayıp basma konusunda büyük kolaylık sağlaması sebebiyle hızlı bir yayılma göstermiştir.

Resimlere bakıldığında hangi teknikle basıldığını anlamak pek mümkün olmamakla birlikte kitabın metin kısmına bakıldığında taş baskı mı yoksa harf dizim yöntemi ile mi basıldığı anlaşılabilmektedir. Bu yöntem takip edilerek kitapların hangi baskı yöntemi ile basıldığı tespit edilmeye çalışılmış ve bu şekilde resimlerin baskı tekniğini belirleme yoluna gidilmiştir. İlaveten kitapların basıldığı matbaa bilgileri de kitapların basım yöntemi hakkında bilgi vermektedir. Toplamda 33 eserin klasik matbaa yöntemi ile basıldığı anlaşılmış ve dolayısı ile resimlerinin gravür tekniğinde hazırlandığı kanaatine varılmıştır. 16 eser taş baskı tekniğinde basılmış ve

resimlerinin de taş baskı olarak hazırlandığı düşünülmektedir. 10 eserin resimlerinin ise hangi teknikte basıldığı konusunda fikir edinilememiştir.

Sayfa düzenekleri, renklendirme ve sayfaların numaralandırma usulleri teknik olarak değerlendirilen diğer hususlardandır. Resimlerin bazı eserlerde tek sayfa, bazılarında karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde hazırlandıkları, bazılarında ise kitabın sayfa boyutundan büyük olarak hazırlanıp katlanarak kitaba dâhil edildiği görülmüştür. Matbu kitaplarda zaman zaman renkli resimlerle karşılaşmıştır. O dönemde renkli baskı yapıldığına dair kesin bilgiler elde edilemediğinden bu resimlerin sonradan renklendirildiği düşünülmektedir. Yüksek çözünürlükteki resimlere yakından bakıldığında bu düşünce daha netleşmektedir.

Matbu kitaplardaki resimlerin bazıları sayfa aralarında yer alırken önemli bir kısmı eserlerin sonuna yerleştirilmişlerdir. Resimli olan bu sayfaların genellikle “*kâğıt 1, kâğıt 2*”, “*evvelki resim, ikinci resim*”, “*sayfa 1, sayfa 2*”, “*levha 1, levha 2*” ya da “*sahîfe-i eşkâl 1, sahîfe-i eşkâl 2*” şeklinde numaralandırıldığı, bazılarının ise numarasız olduğu görülmüştür.

Resimli eserler resimleri hazırlayanlar açısından da incelenmiş, ancak sınırlı sayıda örnekler dışında resimlerin çoğunun kim tarafından hazırlandığı belirlenememiştir. Kitapların son sayfalarında ya da mukaddimelerinde genellikle kitabın yazarı bazen de hattatı hakkında bilgi verilmiş, ancak resmi hazırlayanlardan söz edilmemiştir. Ressamı bilinen resimlerde ise bu isimler resmin bir köşesinde bazen küçük bir motif içinde bazen de sadece yazı olarak görülmektedir. Bunların dışında matbaaların kendi kayıtlarında çalışanların bilgisi verilirken ressamın da isimleri bulunmakta ve bu şekilde -sınırlı da olsa- resmi hazırlayanlar ile ilgili bilgiler elde edilebilmektedir. İlk matbu eserlerde İbrahim Müteferrika’nın yaptığı kendi çalışmalarının yanında Ahmed el-Kırımî ve Mıgırdiç Galataî isimleri öne çıkarken sonraki eserlerde Kapril ve İstefân adlı Ermeni ustalar, Rum ressam A. J. Manaraky, Erzurumlu Agob, Tûrî, Frenk ressam Likar, zımmî Masis, Molla Abdullah, Hasib Dede, Molla Ahmed, Molla Selim, İbrahim ve Mesud gibi isimler karşımıza çıkmaktadır.

Figür kullanımı açısından resimli eserlere bakıldığında canlı resmi yapmakta mahsur görülmediği, hatta *Atlas-ı Kebîr*, *Kitâb-ı Cihannümâ* ve *Târîhü’l-Hindî’l-*

Garbî'de çıplak kadın ve erkek resimlerinin bulunduğu görülmektedir. İlâveten *Nevhatü'l-Uşşâk* isimli eserde öğrencisine âşık olan hocanın öğrencisi ile birlikte resimlerinin bulunması bu konudaki serbestliği göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Kitapların bir kısmında ise figürlerin küçük boyutlarda ve ihtiyaç duyulduğunda resmedildiğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle de askerî ve savaş konulu eserlerdeki resimlerde çok sayıda küçük boyutlarda askerler görülür. Bunların yanında bazı bilimsel ve teknik konulu resimlerde sadece göz ya da el çizimleri ihtiyacı karşılayacak şekilde yer almıştır. Canlı figürü resmetme konusunda -çalışma kapsamında değerlendirilen- bir eserde ihtiyatlı davranıldığı görülmektedir. *Delailü'l-Hayrât*'ın Türkçe şerhi olan *Tevfiku Muvaffaki'l-Hayrât li-Neyli'l-Berekât fî Hizmeti Menbaü's-Saadât* adlı eserdeki Mekke şehri resminde belli bir yerde yoğunlaşan noktalar bulunmakta ve bunun orada olması beklenen insanları temsil ettiği düşünülmektedir.

Genel olarak bakıldığında resimler daha çok eğitim ve bilimle alakalı eserlerde görülmüştür. Bunun da konuların anlaşılması maksatlı yapıldığı düşünülmektedir. Okullarda eğitim amacıyla askerlik, matematik ve geometri, fen bilimleri, sağlık alanında ve bunlar gibi konularda bilgiyi okuyucuya aktarmayı kolaylaştıracak resimler tercih edildiği görülür. Kitapları ya da konuları süslemek ve hareketlendirmek amaçlı kullanılan resimlere oldukça az sayıda rastlanmıştır. Yapılan incelemeler sonunda, matbaanın kullanılmaya başlandığı tarihten 1850 tarihine kadar basılmış eserlerde görülen resimlerin çoğunlukla görsel zevk sunmaktan ziyade metni daha anlaşılır kılma amacı taşıdığı ve resimlerin işlevsel olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.
- Afyoncu, Erhan, “İbrâhim Müteferrika”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C. 21, ss. 324-327.
- Afyoncu, Erhan-Önal, Ahmet, “İbrahim Müteferrika’nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefaretnâmesi”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 48, S. 48, 2016, ss. 105-142.
- Ak, Mahmut, “Coğrafya/Osmanlılar Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. 8, ss. 62-66.
- Ak, Mahmut, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 4, 2004, ss. 163-211.
- Akalan, Güler, “Türkiye’de Özgün Baskıresme Tarihsel Bir Bakış; Gravür’ün Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2010, S. 8, ss. 129-138.
- Akalın, Şükrü Halûk vd., *Türkçe Sözlük*, 11. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Akbayar, Nuri, “Osmanlı Yayıncılığı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, C. 6, ss.1680-1696.
- Akkaya, Mehmet Ali, “Türk Kitap Basmacılığı Tarihçesi ve Beşikdevri”, *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2008, ss. 55-75.
- Akkaya, Mehmet Ali, *Türk Beşik Devri Basmalarında Yazma Kitap Geleneğinin Etkileri ve İçkapağın Gelişimi*, Hiperlink, İstanbul, 2015.
- Akkuş, Ahmet, “Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Rize, 2010.
- Aksoy, Yeliz, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, Karma Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Akün, Ömer Faruk, “Hayrullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, ss. 67-75.
- Alkayış, M. Fatih, “Türkiye Türkçesinde Bitki Adları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Kayseri, 2007.
- Alpaslan, Tutku Dilem Kalafat, “Türk Grafik Sanatının Doğuşu ve İbrahim Müteferrika”, *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 12, 2016, ss. 192-200.
- Altaylı, Yasemin-Kalaycıoğulları, İnan, “İbrahim Müteferrika”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 16, S. 2, 2012, ss. 115-133.
- Altuntek, N. Serpil, “İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, C. 10, S. 1, ss. 191-204.

- Arpaguş, Hatice Kelpetin, “Kara Dâvud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, C. 24, ss. 359.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2001.
- Atar, Atilla, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995.
- Atıl, Esin, *Levnî ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank Yayınları, İstanbul, 1999.
- Aycibin, Zeynep, “Katib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2007.
- Aydın, Cengiz-Aydın, Gülseren, “Batlamyus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 5, ss. 196-199.
- Aydüz, Salim, “İbrahim Müteferrika”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, C. 1.
- Aygün, Serap, “Dai Mehmet’in Nevhatü’l-Uşşâk İsimli Eseri: (Transkripsiyon-İnceleme)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Afyonkarahisar, 2014.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lügati, 2. Baskı, İstanbul, 2006.
- Babinger, Franz, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat*, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- Bağcı, Serpil vd., *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2012.
- Bayav, Deniz, *Geleneksel ve Deneysel Yönleriyle Gravür Baskı*, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne, 2013.
- Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2010.
- Behîc Efendi, Mehmed Emin, *Sevânihü’l-Levâiyh*, vr. 72a-72b.
- Berkes, Niyazi, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikri Kimliği”, *Belleten*, C. XXVI, S. 104, 1962, ss. 715-737.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Haz. Ahmet Kuyaş, 4. basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Beydilli Kemal-Şahin, İlhan, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd’e Dâir Eseri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Beydilli, Kemal, “Matbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, ss. 105-110.
- Beydilli, Kemal, “Mühendishâne Matbaası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. Ek-2, ss. 340-341.

- Beydilli, Kemal, “Müteferrika Matbaası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. EK-2, ss. 347-348.
- Beydilli, Kemal, “Râşid Efendi Matbaası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. EK-2, ss. 419-420.
- Beydilli, Kemal, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Binark, İsmet, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal – Psikolojik Sebepleri”, *Türk Kütüphaneciliği*, C. 26, S. 1, Ankara, 1977, ss. 23-47.
- Bozcu, Pelin, “Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanaatçı Teşkilatı Ehl-i Hiref”, Uzmanlık Tezi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2010.
- Buhârî, Kitâbu’l-Libâs, 89. (Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi, Mütercim: Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1989.)
- Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, Hazırlayan: İsmail Özen, Meral Yayınevi, C. III, İstanbul, 1975.
- Carleson, Edvard, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika’s Printing House and Its First Printed Books*, ed. Mustafa Akbulut, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara, 1979.
- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1971.
- Cezûlî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman, *Delâilü’l-Hayrât*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1847.
- Cezûlî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman, *Tevfîku Muvaffaki’l-Hayrât li-Neyli’l-Berekât fî Hizmeti Menbaü’s-Saadât*, Şerheden: Kara Davutzâde Mehmed Efendi, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1838.
- Cihangir, Mehmet, “Rifâ’a Râfi’ El-Tahtâvî’nin Paris Gözlemleri ve Hayrullah Efendi’nin Avrupa Seyahatnamesi Adlı Eserlerine Yansıyan Batı ve Batılı İmgesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Eskişehir, 2015.
- Coşan, M. Es’ad, *Risâle-i İslâmiyye: Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, Server İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- Çağman, Filiz, “Abdullah-ı Buhârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 87-88.
- Çağrııcı, Mustafa, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C. 21, ss. 305-311.
- Çam, Nusret, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008.
- Çamyar, Erol, “Nakşibendî Mehmed Murad Divanı”, *Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ordu, 2014.

- Çavdar, Necati-Karcı, Erol, “XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi ile Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi/Gaziosmanpaşa University Social Sciences Researches Journal*, (Kış 2016) 11/2, ss. 157-175.
- Çelebioğlu, Amil, *Muhammediye I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Çelik, Haydar, *Gravür Sanatı*, Engin Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Çınar, Ali Osman, “Es-Seyyid Mehmed Emin Behic’in Sevânihü’l-Levâiyh’i ve Değerlendirmesi”, *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 1992.
- Çipiloğlu, Advıye Rabia, “Şânîzâde Atâullah ve Divanı”, *Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, 2005.
- Çolak, Güldane, “Osmanlı Matbaacılığında Takvimhâne-i Âmire’nin Yeri ve Önemi”, *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2011.
- Dalkıran, Ömer, “Kitabın Tarihi/History of the Book”, *Türk Kütüphaneciliği*, S. 27, 2013, ss. 201-213.
- Dallaway, J., *Constantinople Ancient and Modern*, London, 1797.
- Davulcu, Fatma-Kıpçak, Halil, “Başlangıcından Harf Devrimi’ne Kadar Türkiye’de Basım ve Yayının Kısa Bir Tarihçesi”, *Türk Kütüphaneciliği*, 30 (2), 2016, s. 251-260.
- Demirel, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2004, ss. 89-104.
- Derin, Süleyman, “Müsteşriklerin Tasavvufa Bakış Açısı ve Bu Sahada Yaptıkları Araştırmalar”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı’da İslam Çalışmaları Sempozyumu 10-12 Mayıs 2002*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 469-488.
- Derman, Gül, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikâyeleri*, Ankara.
- Diderot, Denis, *A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry*, Edited with Introduction and Notes by Charles Coulston Gillispie, In Two Volumes, Dover Publications Inc., New York, 1959.
- Dittmar, Jeremiah, “Information Technology and Economic Change: The Impact of the Printing Press”, *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 126, Issue 3, August 2011, Pages 1133–1172.
- Doğan, D. Mehmet, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1994.
- Doğan, Mehmet, *Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 3. Baskı, Anı Yayınları, Ankara, 2016.
- Durmuş, Büşra Tosun, “Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devletine Giriş Koşulları ve Tartışmalar”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2017, C. 5, S. 2, ss. 950-968.
- Ebu Davud, Taharet 65, (169)*

- Elibüyük, Mesut, “Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2009, ss. 93-109.
- Elmacı, İrfan, “Simyadan Kimyaya Osmanlı İmparatorluğunda Teknoloji”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XIX, 2, 2018, ss. 265-287.
- Encyclopedia International*, New York: Grolier Incorporated, 1970, C. 15, s. 66-72.
- Erdem, Yahya, “Avrupa’da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)”, *Kebikeç*, S. 2, 1995, ss. 173-218.
- Erdoğan, Mehmet, “Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi (Hayatı, Kişiliği, Eserleri, Etkileri)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, 2016.
- Ersoy, Osman, *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Güven Basımevi, Ankara, 1959.
- Ertuğ, Hasan Refik, “Müteferrika Matbaasından Sonraki Matbaalarımız”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 13, S. 10, İstanbul, 1977, ss. 36-39.
- Ertuğ, Hasan Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.
- Esmer, Hayri, *Türkiye’de Baskıresme Bakmak*, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları No:76, Eskişehir, 2011.
- Evliyagil, Şevket, *Basım Sanayiinin Temel Kavramları*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara.
- Eyice, Semavi, “Bursa Kaplıcalarını İlmi Bakımdan İlk Olarak İnceleyenlerden Dr. Bernard ve Eseri”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 33, 1970, ss. 485-495.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Hendese/Osmanlılar Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, ss. 199-208.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Hesap/Osmanlılarda Hesap” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, C. 17, ss. 244-257.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Seyyid Ali Paşa” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 37, ss. 48.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, İlaveli ikinci baskı, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.
- Gencer, Yasemin, “İbrahim Müteferrika and The Age of The Printed Manuscript”, *The Islamic Manuscript Tradition*, Edited by Christiane Gruber, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis, 2010, p. 154-194.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Taş Basmacılığı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

- Göktaş, Recep Gürkan, “Yazıcıoğlu’nun Muhammediye’si Hakkında Bir Osmanlı Fetvası”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58:1, 2017, ss. 205-212.
- Göktaş, Yüksel vd., “Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ndeki Tarihsel Gelişimi”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2009, ss. 81-92.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Cihannüma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. 7, ss. 541-542.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Kâtip Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 25, ss. 36-40.
- Göloğlu, Sabiha, “Depicting the holy: Representations of Mecca, Medina, and Jerusalem in the Late Ottoman Empire”, *Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 2018.
- Görgün, Hilal, “Mısır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, C. 29, ss. 577-584.
- Green, Jonathan, *Printing and Prophecy: Prognostication and Media Change 1450-1550*, University of Michigan Press, 2011.
- Griffiths, Antony, *Prints and Printmaking: An Introduction to the History and Techniques* University of California Press, 1996.
- Gündüz, Keziban “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Basılan Eserlerin Kitap Sanatları Bakımından İncelenmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Isparta, 2014.
- Günergun, Feza, “Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye’sinde Kimyada Adlandırma” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, C. 5, S. 1, 2003, ss. 1-30.
- Güntan, Zekiye, “XIX. Yüzyıl İstanbul Mutasavvıflarından Muhammed Murad Nakşibendî Ve Hülasatüş’-Şürûh Adlı Mesnevî Şerhinden İlk 1001 Beytin Tahlili”, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Konya, 2009.
- Gürcan, Halil İbrahim, *Kitap Yayımcılığı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1997.
- Hagen, Gottfried, “Katip Çelebi’s Maps and The Visualization of Space in Ottoman Culture”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies XL*, 2012, ss. 283-293.
- Harman, Mürüvet, “Geç Devir Osmanlı Resim Sanatında Cennet İmgesi: Duvar ve Kitaplarda Yer Alan Şematize Cennet Tasvirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 39, 2015, ss. 354-363.
- Harman, Mürüvet, “Yazıcıoğlu Mehmed’in Muhammediye’sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri”, *Mukaddime*, 2014, 5(1), ss. 89-112.
- İbrahimov, Osman, “Osmanlı Devleti’nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kars, 2016, ss. 82-94.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “İshak Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C. 22, ss. 529-530.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Baḫoca İshak Efendi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, vd., *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi-History of Military Art and Science Literature During The Ottoman Period*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 2004.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin–Aynur, Hatice, “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* XXII, İstanbul, 2003, ss. 219-255.
- İnalcık, Halil, “Hüsrev Paşa, Koca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, C. 19, ss. 41-45.
- İnce, Aslıhan, “Ankara Milli Kütüphane Yazma Eserler Koleksiyonundaki Delailü’l Hayrat’larda Yer Alan Mekke ve Medine Minyatürleri”, *Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2015.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 2. Baskı, Çağla Kitabevi, İstanbul, 1982.
- İpşiroğlu, Mazhar Ş., *İslamda Resim Yasağı ve Sonuçları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- İskit, Server R., *Türkiyede Matbuat Rejimleri*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939.
- İzgi, Cevat, “Mehmed Suûdî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, ss. 526-527.
- Jeltyakov, A. D., *Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 yılları)*, Moskova: S.S.C.B Bilimler Akademisi, 1972.
- Kabacalı, Alpay, *Türk Kitap Tarihi: Cilt 1 Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Kahraman, Âlim, “Taş Basması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, C. 40, ss. 144-145.
- Kâhya, Esin, “Şanizâde Mehmet Ataullah Efendi”, *Erdem Dergisi*, Ankara, 1991, C. 5, S. 15, ss. 847-861.
- Kalaycıoğulları, İnan, “İbrahim Müteferrika ve Yeni Astronomi”, *Dört Öge Dergisi*, Yıl 6, S. 12, 2017, ss. 187-220.
- Kallek, Cengiz, “Bulak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, , İstanbul, 1992, C. 6, s. 387.
- Karaaslan, Fatih, “Osman Saib Efendi’nin Coğrafya-i Kıt’a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi”, *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2015.
- Kazar, Mehmet, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, ss. 333-350.

- Keskin, İsmail, “1831-1920 Yılları Arasındaki Türkiye’deki Litografi (Taşbaskı) Sanatı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi/Journal Of The Fine Arts Institute (Gsed)*, Sayı / Number 38, Erzurum, 2017, ss. 9-20.
- Kınık, Mustafa, “İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar”, *Kalemişi Türk Sanatları Dergisi*, C. 2, S. 4, 2014, ss. 23-40.
- Kırmacı, Yunus, “16. Yüzyılda Sıra Dışı Bir Eser: Tarih-i Hindi Garbi”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı* III, ss. 185-195.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2015.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Korkmaz, Şerif, “İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 1999, C. 2, S. 5, ss. 285-297.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü, “Katip Çelebi’nin Cihannüma’sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika’nın Yaptığı Eklèmeler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 2, Diyarbakır, 2007, ss. 147-166.
- Kunt, Metin vd., *Türkiye Tarihi 3/Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, 6. Basım, İstanbul, 2000.
- Kut, Turgut, “Bulak Matbaası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, C. 6, s. 387-390.
- Kut, Turgut, “Dârü’ttıbâa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, C. 9, ss. 10-11.
- Kut, Turgut, “Matbaa/Matbaa Hurufatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, ss. 111-113.
- Kut, Turgut, “Matbaalar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, C. 5, ss. 308-310.
- Kut, Turgut-Türe, Fatma, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Küçük, Sabahattin, “Enderunlu Fâzıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 11, ss. 188-189.
- Maden, Sait, “Türk Grafik Sanatı Tarihi”, *Plastik Sanatlar Dergisi*, Yıl 1, S. 2, 1985, ss. 61-63.
- Mahir, F. Banu, “Minyatür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, C. 30, ss. 118-123.
- Neumann, Christoph K., “Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası’nda Kitap Okumak ve Yazmak” *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2 (2005) ss. 51-76.
- Okumuş, Ejder, “Marifetname’de Beden”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII(2008), S. 1, ss. 9-43.

- Osman Şâkir Efendi, *Musavver Sefâretnâme-i İran*, hazırlayan: Güray Önal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2018.
- Ödekan, Ayla vd., *Türkiye Tarihi 3/Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, 6. Basım, İstanbul, 2000.
- Özaydın, Zuhâl, “Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul, 1990.
- Özbay, Cahit, *Dünyada ve Osmanlı’da Basının Tarihsel Gelişimi*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Özcan, Abdülkadir, “Bâb-ı Seraskeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, C. 4, ss. 364.
- Özcan, Abdülkadir, “Harbiye Nezâreti Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”, İstanbul, 1997, C. 16, ss. 119-120.
- Özdil, Hatice, “Başka İsimlerle Karıştırılan Bir Mesnevi Şârihi: Mehmed Murad Nakşibendî”, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/12, Ankara, 2013, ss. 1009-1016.
- Özkan, Işık, *Basım ve Basın İşletmeciliği*, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1989.
- Öztürk, Hülya, “Charles Ambroise Bernard’ın (1808-1844) Kaplıca Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmangazi Tıp Dergisi*, 37(2), 2015, s. 1-8.
- Öztürk, Zehra, “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 9, 2007, ss. 401-445.
- Özür, Nazan Karakuş, “Cihannümadan Yansıyanlar: Bir Döküman Analizi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, S. 29, 2014, ss. 126-127.
- Papila, Aytül, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatının Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatımı”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2008, C. 1, S. 1, ss. 117-134.
- Parmaksız, Mehmet, “Hüseyin Rıfki Tamânî’nin "El-Medhal Fi’l-Coğrafya" Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2002.
- Pektaş, Nil, “The Begining of Printing in The Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern İstanbul”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, 16(2), İstanbul, 2015, s. 3-32.
- Polat, Neva, “Gravürün Osmanlı Serüveni”, *El Sanatları*, S. 23, 2017, ss. 128-137.
- Refik, Ahmed, *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.
- Renda, Günsel, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı: 1700-1850*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977.
- Revnakoğlu, Cemaleddin Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2011.

- Sabev, Orlin, “Kâtip Çelebi ve İbrahim Müteferrika”, *Uluslararası Katip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Turan Gökçe vd., İzmir, 2017, ss. 151- 172.
- Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Seriiveni*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Salim Ayduz, “Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. X, Mayıs-Ağustos 2011, ss. 1-37.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Kâtip Çelebi’nin Otobiyografileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, S. 37, 2002, ss. 297-329.
- Sarıcaoğlu, Fikret-Yılmaz, Coşkun, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası- Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi and the Müteferrika Press*, Esen Ofset, İstanbul, 2009.
- Sarıyıldız, Gülten, “Takvimhâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, C. Ek-2, ss. 579-580.
- Sekin, Sefa-Özel, Ali, “Türkiye’de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi* (6), 2013, ss. 37-52.
- Sevin, Necla Arslan, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Seyâhat-i Amerika*, Bulak Matbaası, Kahire, 1262.
- Seyyid Ali Paşa, *Mir’âtü’l-Âlem (Evrenin Aynası)*, Hazırlayan: Yavuz Unat, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Shahed, Babak, “Dürre-i Nadiri’ye Göre Nadir Şah ve Dönemi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2016.
- Soydemir, Selman, *Hurufattan Taş Baskıya Osmanlı’da Kitap Basımı*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2013.
- Sözen, Metin-Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Steinberg, S. H., *Five Hundred Years of Printing*, Dover Publication, New York, 2017.
- Sümbül, Sinan, “Osmanlı’da Matbaa Meselesine Yeni Bir Bakış: Risâle-i Fevâid-i Basma Adlı Yazma Eser Bağlamında Osmanlı Devleti’nde Matbaacılık Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi”, *Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi/The Journal of Information and Documentation Studies*, S. 10, İstanbul, 2018, s. 23-37.
- Şekerci, Osman, *İslâm’da Resim ve Heykelin Yeri*, Çanakkale Seramik Fabrikaları Kültür ve Araştırma Hizmetleri, İstanbul, 1974.
- Şen, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem fî Nizâmî’l-Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

- Şentürk, M. Hüdai, “Murad Nakşibendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 31, ss. 188-189;
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tavukçu, Orhan Kemal, “Sergüzeştname” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, C. 36, ss. 559-560.
- Tekeli, Sevim vd., *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001.
- Tezcan, Baki, “The Many Lives of the First Non-Western History of the Americas: From the New Report to the History of the West Indies / Batı Dışında Yazılmış İlk Amerika Tarihi’nin Farklı Hayatları: Hadîs-i Nev’den Ta’rîh-i Hind-i Garbî’ ye”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 40, 2012, ss. 1-38.
- The New Encyclopaedia Britannica, “Printing, Typography and Photoengraving”, Chicago, 1993, s. 71-111.
- Tirmizi, Taharet, 41, (55)
- Toderini, Giambatista, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı*, çev. Rikkat Kunt, ed. Şevket Rado, Yayın Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, İstanbul, 1990.
- Tokmakçıoğlu, Erdoğan, *Türk Basın Tarihi*, İsim Yayınları, Ankara, 2011.
- Tonta, Yaşar A., “Ahmed Rasim’in İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1, 1985, ss. 153-167.
- Topaloğlu, Bekir, “Mârifetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 28, ss. 57-59.
- Topdemir, Hüseyin Gazi, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Toprak, Abdullah Haris, “Modern Avrupa Fiziği’nin Osmanlı Devleti’ne Geçişi: Başhoca İshak Efendi’nin Mecmua-i Ulûm-i Riyâziye’inde Isı ve Elektrik Bahisleri”, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2014.
- Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, 6. Basım, İstanbul, 2015.
- Tosun, Ali Rıza, “Hüseyin Rıfkı Tamânî’nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi’nin Türkiye’ye Girişi”, *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2007.
- Tuman, Mehmet Nâil, “Tuhfe-i Nâilî”, *Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2001.
- Turani, Adnan, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, 5. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük 2 (K-Z)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Türkay, Cevdet, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999.

- Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu*, Hazırlayanlar: Müjgan Cunbur-Dursun Kaya, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Uludağ, Süleyman, “Cezûlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, C. 7, ss. 515-516.
- Uludağ, Süleyman, “Delâilü’l-Hayrât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, C. 9, ss. 113-114.
- Unat, Yavuz, “Ali Kuşçu’nun Risâlat al Fathiyya Adlı Eserinin Gök Küreleri Üzerine Olan Dördüncü ve Beşinci Makaleleri Üzerine Bir Çalışma”, *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 1990.
- Unat, Yavuz, “Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı, Yeni Türkiye* Yayınları, Editör: Güler Eren, Ankara, 1999, C. 8, ss. 627-654.
- Unat, Yavuz, “Yıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, C. 43, ss. 534-538.
- Usta, Ahmet, “İbrahim Müteferrika’nın Risâle-i İslâmiyesi: Eserin Dinler Tarihi Açısından Tetkik Tahlil ve Günümüz Türkçesine Çevirisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Samsun, 1991.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Muhammediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, C. 30, ss. 586-587.
- Yalçın, Şehnaz, “Levni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, C. 27, ss. 154-155.
- Yaman, Bahattin- Gündüz, Keziban, “İbrahim Müteferrika Matbaası’nda Basılan Eserlerin Kitap Sanatları Açısından İncelenmesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/10, Ankara, 2014, ss. 1141-1155.
- Yaman, Bahattin, “Ahvali Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet sonrası Hayat”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, C. 24, S. 2, ss. 217-234.
- Yaman, Bahattin, “Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri Tercüme-i Cifru’l-Cami ve Tasvirli Nüshaları”, *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2002.
- Yaman, Bahattin, “Sarayın Sanatkârları: 18. Yüzyıl Osmanlı Ehl-i Hıref Teşkilatı”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, C. 4, 4. Kısım, Ankara, 2010, ss. 1937-1950.
- Yeniterzi, Emine, “Anadolu Türk Edebiyatında Ahlakî Mesnevîler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 10, 2007, ss. 433-468.
- Yılmaz, Nalan, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Mimarisinde Duvar Resimleri”, *Lebriz Sanat Dergi*, 31 Mart 2008, <http://www.lebriz.com/pages/lst.aspx?articleID=270§ionID=2&lang=TR&bhpc=1>
- Yomtov, Nel, *How the Printing Press Changed History*, ABDO Publishing Company, 2015.

Ziya Yılmaz, “Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 334-336.

Zülfikar, Mükerrrem Bedizel, “Tabip Şâni-zâde Mehmed Ataullah Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 1986.

<https://www.britannica.com/biography/Johannes-Gutenberg/Printing-of-the-Bible>
Erişim tarihi: 30.12.2019.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Fatma Ödemir
Doğum Yeri ve Yılı: :
Medeni Hali: :
Telefon: :
Mail: :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : 2004-2008, Süleyman Demirel Ün. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi : 2009-2013, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Türk İslam Sanatları Tarihi Bilim Dalı

Yabancı Diller ve Düzeyi

İngilizce: İyi
Arapça: Orta

İş Deneyimi

2010 Kur'an Kursu Öğreticiliği / Isparta
2013 Bülent Ecevit Üniversitesi Araştırma Görevlisi /Zonguldak
2014 Süleyman Demirel Üniversitesi Araştırma Görevlisi / Isparta
2020 Çukurova Üniversitesi Araştırma Görevlisi / Adana

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar

Mihraplarda Kullanılan Yazılar ve Çözümlemeleri, Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi, Proje Kodu: 2245-YL-10, Araştırmacı
Osmanlı Dönemine Ait Yazma Eserlerde Geçen Mürekkep Yapım Tekniklerinin Uygulanabilirliğinin Araştırılması, Proje Kodu: 114K288, Bursiyer
İslam Kültüründe Mihrab Kitabeleri, Akademisyen Yayınevi, Ankara, 2020, ISBN: 978-605-258-622-1

Yaman Bahattin-Özdemir Fatma, “Producing Soot Ink By Traditional Methods And Results Of Its Application In The Ottoman Book Arts”, *International Journal of Business, Economics and Law*, 2016, 9(5), pp. 90-98

Yaman Bahattin-Özdemir Fatma, “The Making Of Soot Ink With Traditional Methods And Aplied Results In The Ottoman Book Arts”, *Kuala Lumpur International Islamic Studies And Civilisations Conference*, Kuala Lumpur, Malezya, 7-8 Mayıs 2016, pp. 25-26

Uluslararası Geçmişten Geleceğe Sanat Sempozyumu ve Sergisi, “Karanfil Ebrusu” ve “Battal Ebru”, Çorum, Türkiye, 26-28 Eylül 2016

III. Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Çalıştayı, Isparta, 5-6 Haziran 2014 – Bilimsel Toplantı Sekreterliği

Beçin Kalesi Kazısı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kazı Başkanı: Prof. Dr. Kadir Pektaş, Muğla, 01-10 Ağustos 2014, Araştırmacı